

AMME İDARESİ

Dergisi

Cilt: 57

Sayı: 4

Aralık 2024

Ömer KESKİNSOY
Semih Batur KAYA
Hande Seher DEMİR

Anayasa Mahkemesi İçtihadında 'Kanunilik'
Kriterinin Uygulanması Üzerine Bir İnceleme

Deniz İŞÇİOĞLU

Kullanılmayan Mekânlar Üzerine Bir Kavram
Tartışması: Kıbrıs Maraş Bölgesi Örneği

Hüseyin Ekrem ULUS

John Locke'un Siyaset Felsefesinde Moralitenin
Modern-Seküler Dönüşümü

Gülbahar TÜRKMENÖĞLU

Yüksek Sesli Erkeklerden, Dinleyici Kadınlara:
Kamu Sektöründe Görevli Kadın Yöneticilerin
Mansplaining Görüşleri

Meriç TOKMAK

'Devrim Anayasası' Taslağı Işığında 9 Mart
Hareketinin Siyasal ve İdeolojik Görünümleri

Sadiye TUTSAK
Caner YÜCE

Birinci Umum Müfettişlik Raporlarına Göre
Hudut Güvenliği ve Merkezi Yönetim Tarafından
Alınan Önlemler (1927-1938)

Aslı ŞAHANKAYA ADAR
Saniye DEDEOĞLU
Güneş KURTULUŞ

Türkiye'de Kadın Kooperatifleri ve
Kooperatifçilik İlkeleri Paradoksu

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ
ÜNİVERSİTESİ

AMME İDARESİ Dergisi

Cilt 57, Sayı 4, Aralık 2024

ISSN 1300 – 1795

Sahibi

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi adına
Prof. Dr. Mehmet Naci BOSTANCI

Yazı İşleri Müdürü ve Editör

Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ

Editör Yardımcısı

Doç. Dr. Üyesi Hazal Ilgın BAHÇECİ BAŞARMAK

Editör Yardımcısı

Dr. Öğr. Üyesi Serhat Celal BİRDAL

Yayın İdare Adresi

Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörlüğü
85. Cad. No: 8 Yüce-tepe / ANKARA

Yayının Türü

Yaygın Süreli Yayın

Yayın Şekli

3 Aylık – Türkçe ve İngilizce

Baskı

Mebid Eğitim Danışmanlık Yayıncılık
Organizasyon Ticaret Limited Şirketi
Cevizlidere Mah. 1208. Cadde No: 12/11
Balgat / ANKARA

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ
Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN
Prof. Dr. Akif Argun AKDOĞAN
Prof. Dr. Yaşar SALİHPAŞAOĞLU
Prof. Dr. Mustafa ALTUNOĞLU
Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
Doç. Dr. Ozan ZENGİN

“ Amme İdaresi Dergisi, iki hakemli, uluslararası bir yayındır. Yılda dört sayı (Mart, Haziran, Eylül, Aralık) yayınlanmaktadır. Yayın Dili Türkçe ve İngilizcedir

1968 yılından beri düzenli olarak yayınlanan *Amme İdaresi Dergisi*, Social Sciences Citation Index (SSCI) ile TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanında ve TR Dizin’de taranmaktadır.

Amme İdaresi Dergisi’nde yayınlanan çalışmalar, yazarlarının kişisel görüşlerini yansıtır. Yayınlanan makaleler kaynak gösterilerek kullanılabilir. ”

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Feroz AHMAD, Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk ALKAN, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ender Ethem ATAY, Özyeğin Üniversitesi
Prof. Dr. Halil BERTKAY, İbn Haldun Üniversitesi
Prof. Dr. Geert BOUCKAERT, IIAS
Prof. Dr. İsmail COŞKUN, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz ÇOLAK, Polis Akademisi
Prof. Dr. Yılmaz ÜSTÜNER, ODTÜ
Prof. Dr. H. Aliyar DEMİRCİ, Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Tanel DEMİREL, Çankaya Üniversitesi
Prof. Dr. Françoise DREYFUS, Sorbonne Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih DUMAN, Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Musa EKEN, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Suraiya FAROQHI, İbn Haldun Üniversitesi
Prof. Dr. M. Şükrü HANİOĞLU, Princeton University
Prof. Dr. Metin HEPER, Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Eyyüp Günay İSBİR, İstanbul Aydın Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Çağatay OKUTAN, Karadeniz Teknik Ü.
Prof. Dr. İlber ORTAYLI, MEF Üniversitesi
Prof. Dr. İzzet ÖZGENÇ, Ankara Hacı Bayram Veli Ü.
Prof. Dr. Bekir Berat ÖZİPEK, İstanbul Medipol Üniversitesi
Prof. Dr. Aykut POLATOĞLU, Yakın Doğu Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Yaşar SARIBAY, Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Yasemin SEBECZEK, University of Cambridge
Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Gencay ŞAYLAN, Lefke Avrupa Üniversitesi
Prof. Dr. Özer ERGENÇ, Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf TEKİN, Milli Eğitim Bakanlığı
Prof. Dr. H. Bahadır TÜRK, Ankara Hacı Bayram Veli Ü.
Prof. Dr. Hasan YAYLI, Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşegül MENGİ, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Barış ÖVGÜN, Ankara Üniversitesi

AMME İDARESİ Dergisi

57/4 Aralık 2024

- Ömer KESKİNSOY 1 Anayasa Mahkemesi İçtihadında
Semih Batur KAYA 'Kanunilik' Kriterinin Uygulanması
Hande Seher DEMİR Üzerine Bir İnceleme
Araştırma Makalesi
- Deniz İŞÇİOĞLU 35 Kullanılmayan Mekânlar Üzerine Bir
Kavram Tartışması:
Kıbrıs Maraş Bölgesi Örneği
Araştırma Makalesi
- Hüseyin Ekrem ULUS 49 John Locke'un Siyaset Felsefesinde
Moralitenin Modern-Seküler Dönüşümü
Araştırma Makalesi
- Gülbahar TÜRK MENOĞLU 73 Yüksek Sesli Erkeklerden, Dinleyici
Kadınlara: Kamu Sektöründe Görevli
Kadın Yöneticilerin Mansplaining
Görüşleri
Araştırma Makalesi
- Meriç TOKMAK 97 'Devrim Anayasası' Taslağı Işığında 9
Mart Hareketinin Siyasal ve İdeolojik
Görünümleri
Araştırma Makalesi
- Sadiye TUTSAK 131 Birinci Umum Müfettişlik Raporlarına
Caner YÜCE Göre Hudut Güvenliği ve Merkezi
Yönetim Tarafından Alınan Önlemler
(1927-1938)
Araştırma Makalesi
- Aslı ŞAHANKAYA ADAR 163 Türkiye'de Kadın Kooperatifleri ve
Saniye DEDEOĞLU Kooperatifçilik İlkeleri Paradoksu
Güneş KURTULUŞ
Araştırma Makalesi

Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında yayınlanır.

URL: www.ammeidaresi.hacibayram.edu.tr

e-posta: ammeidaresi@hbv.edu.tr

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Yüce-tepe Mah. 85. Cad. No:8
Çankaya Ankara

AMME İDARESİ Dergisi

57/4 December 2024

- Ömer KESKİNSOY 1 A Review on the Application of the
Semih Batur KAYA 'Legality' Criterion in the Jurisprudence
Hande Seher DEMİR of the Constitutional Court
Research Article
- Deniz İŞÇİOĞLU 35 A Concept Discussion on Unused
Spaces: The Example of Maraş Region,
Cyprus
Research Article
- Hüseyin Ekrem ULUS 49 Modern-Secular Transformation of
Morality in John Locke's Political
Philosophy
Research Article
- Gülbahar TÜRKMENOĞLU 73 From Loud Men to Listening Women:
Mansplaining Views of Female
Managers in the Public Sector
Research Article
- Meriç TOKMAK 97 Political and Ideological Views of the 9
March Movement in the Light of the
'Revolutionary Constitution' Draft
Research Article
- Sadiye TUTSAK 131 Border Security and Measures Taken by
Caner YÜCE the Central Government According to
the First General Inspectorate Reports
(1927-1938)
Research Article
- Aslı ŞAHANKAYA ADAR 163 Women's Cooperatives in Turkey and
Saniye DEDEOĞLU the Paradox of Cooperative Principles
Güneş KURTULUŞ
Research Article

Published quarterly in March, June, September and December.

URL: www.ammeidaresi.hacibayram.edu.tr

e-posta: ammeidaresi@hbv.edu.tr

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Yücetepe Mah. 85. Cad. No:8

Çankaya Ankara

Anayasa Mahkemesi İçtihadında ‘Kanunilik’ Kriterinin Uygulanması Üzerine Bir İnceleme

Ömer KESKİNSOY *

Semih Batur KAYA **

Hande Seher DEMİR ***

Öz: İnsan onuru insan haklarının temel dinamiğini oluşturmaktadır. İnsan hakları ise öncelikle devlet erklerinin yapısal şartlarının hak temelli bir yaklaşımla yetki ve etkiye bağlanmasını ifade eder. Tam burada ise özellikle hukuk devleti devreye girer. Hukuk devletinin gerek şekli gerek maddi anlamıyla insan onurunu korumaya yönelik olması, kavramın önemini ortaya koymaktadır. Bu sayede özellikle yasama organının hukuk ihdas etme biçimi olan kanun koymasında hukukun üstünlüğünün ve insan onurunun temel motivasyonunu dikkate alması gerekmektedir. Ancak bu şartlarda kaliteli kanun ihdas edilebilir. Kanunun kalitesinin tespitinde ise Anayasa Mahkemesi önemli rol oynamaktadır. Peki, hak temelli yorumunda Anayasa Mahkemesi kanunun kalitesini, bir diğer deyişle kanunilik testini ne şekilde uygulamaktadır? İşte bu perspektifle çalışmamızda, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihadı da dikkate alınarak, Anayasa Mahkemesinin hukukilik denetiminin en önemli ölçütlerinden olan kanunilik ilkesi incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Hak Temelli Hukuk, Hukuk Devleti, Kanunilik Ölçütü, Anayasa Mahkemesi

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, omer.keskinsoy@hbv.edu.tr

ORCID ID:0000-0002-7441-9547

**Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi Hukuk Fakültesi, semih.batur@yahoo.com,

ORCID ID: 0000-0001-5888-1750

*** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Adalet Yönetimi Bölümü, hande.demir@hbv.edu.tr

ORCID ID:0000-0001-7957-0521

Makale Geliş Tarihi: 01.09.2023

Makale Kabul Tarihi: 11.05.2024

An Examination on the Application of Legality Criteria in the Jurisprudence of the Constitutional Court

Abstract: *Human dignity constitutes the basic dynamic of human rights. Human rights, on the other hand, primarily refer to linking the structural conditions of state powers to authority and influence with a rights-based approach. This is where the rule of law comes into play. The fact that the rule of law aims to protect human dignity, both in form and in material terms, reveals the importance of the concept. Because in this way, it is obligatory for the legislature to take into account the basic motivation of the rule of law and human dignity, especially in enacting laws, which is the way the legislature establishes law. Only in this way can a quality law be deduced. The Constitutional Court plays an important role in determining the quality of the law. So, how does the Constitutional Court apply the quality of the law, in other words, the legality test, in its rights-based interpretation? With this perspective, our study examines the principle of legality, which is one of the most important criteria of the Constitutional Court's legality review, taking into account the case law of the European Court of Human Rights (ECHR).*

Keywords: *Human Rights, Rights-Based Law, Rule of Law, Legality Criterion, Constitutional Court*

Giriş

Devlet kudretini teşkil eden tüm organlar, eylem ve işlemlerini hukuka uygun icra etmelidir. Çünkü devlet organlarının meşruiyeti, anayasaya uygun kanunlara dayanmasına bağlıdır. Bu bakımdan yasama, yürütme ve yargı organları ve kamu görevlerini yerine getiren kişi ve organların işlem ve kararlarının yargı denetimine tabi tutulması evrensel kabul edilen bir düsturdur. Ne var ki ulusal mevzuatın evrensel hukuk standardına ve bu bakımdan şekillenen Anayasaya uygunluğunun nasıl sağlanacağı konusundaki uygulama çeşitlilik arz etmektedir. Bu çeşitlilik içerisinde özellikle kanunun kalitesi dikkat çekicidir. Hukukun üstünlüğüne saygıyı ancak kanunun ve diğer mevzuatın hak temelli¹ olmasıyla sağlamak mümkündür.

Hak temelli hukukun inşası ve uygulaması için kanun, insan onurunu koruma amacıyla ihdas edilmelidir. İnsan onuru hak temelli hukuk için *sine qua non* (olmazsa olmaz) bir kavramdır. Şu hâlde kanun, eğer kişinin hakkını ‘ciddiye alıyorsa’ ve mahkeme kararları da bu kanun doğrultusunda hakkı koruyorsa, bu halde hak temelli hukuk inşa edilebilir ve uygulanabilir. Bu bakımdan Dworkin’den aldığımız ödüncle kanunun kalitesinde dikkat çeken unsurlar, insan onuru ve buna dayanan hak temelli kanun anlayışının koruduğu eşit ilgi ve saygıdır (Dworkin, 1977: 198-199).

Hakka yönelik kanun hükmü ile çoğunluğun ortak yararı arasında bir ilişkinin olmadığını belirtmek gerekir. Hak, kendisel olarak ortaya çıkmakta ve

¹ Loughlin’e göre bu husus, kamu hukukunun yapısal dönüşümünü gerçekleştirmiştir (Loughlin, 2004: 114).

gerçekleştirilmeyi talep etmektedir. Gerçekten de bir devlet, çeşitli sebeplerden hareketle hakları yasalastırabilmektedir. Ancak hemen belirtelim ki Anayasa, devlet organlarının keyfilikliğini önlemektedir (Dworkin, 2006: 31). Bu da çoğunluğun görüşüne dayanmaksızın hakkın düzenlenmesi ve yaşam pratiğine aktarılmasını sağlamaktadır.

İşte bu perspektifle çalışmada, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içtihatları dikkate alınarak, Anayasa Mahkemesi'nin (AYM) hukukilik denetiminde kullandığı en önemli ölçütlerden biri olan kanunilik ilkesi incelenecektir.

Kanunun Kimliği Sorunu: Hukuk Devleti Üzerinden Bir Temellendirme

Demokratik bir sistemde, elbette, hukuk devletinin özel bir tercih hakkı vardır; çünkü bu, halka en duyarlı hükümetin normal yönetim şeklidir. Yöneticiler ve yargıçlar bireysel davalarla ilgilenir; yasama organı ise genelleme yapar. Yetersiz açıklık veya kesinlik içeren kurallar getirdiği düşünülen kanunlar, bu nedenle demokratik olmadığı ve nihayetinde anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirilir (Scalia, 1989: 1176); çünkü kanun, çok fazla tercihin halkın temsilcilerine bırakılmasına izin verir.

Genel olarak hukuk devleti öz anlatım biçimiyle hukukun üstünlüğü demektir (Küçük, 2004). Buna göre hukuk devleti, hukuk devletinin genel ilkelerine riayet etmek suretiyle insanların yasalara uyması ve ona göre yönetilmesidir. Bu anlamda hukuk devleti ideali sıklıkla 'insanlar tarafından değil, kanunla yönetim' şeklinde ifade edilir. Bu formülleri kullanır kullanmaz bunların belirsizliği de ortaya çıkar (Raz, 1979: 210-212). Elbette hükümet kanunla yetkilendirilmeli ve kanun vatandaşlara rehberlik etmelidir. Lakin burada, hukukun saf yasal düzenlemeye indirgenmemesi, anayasal devletin anayasalı devletten ibaret hale dönüştürülmemesi gerekir. Ezcümle kanun devleti ve anayasalı devlet, hukuk devletinin sonunun temellerini teşkil etmemelidir (Paye, 2009: 11-268). Dolayısıyla hukuk devletinin, tüm hükümet eylemlerinin hukuk temeline sahip olması ve kanunla yetkilendirilmesi gerektiği anlamına geldiği ifade edilmelidir. Hukuk devletiyle ilgili AYM kararları yukarıdaki paragraflarda ifade edilenleri destekleyicidir. Buna göre,

Hukuk devleti eylem ve işlemleri hukuka uygun, insan haklarına saygılı, bu hak ve özgürlükleri koruyup güçlendiren, her alanda adaletli bir hukuk düzeni kurup bunu geliştirerek sürdüren, Anayasaya aykırı durum ve tutumlardan kaçınan, Anayasa ve hukukun üstün kurallarıyla kendini bağlı sayan, yargı denetimine açık olan devlettir.²

² AYM. E. 2015/102, K. 2016/151, KT: 7.9.2016; AYM. E. 2012/75, K. 2013/88, KT: 10.7.2013; AYM. E. 2013/160, K. 2014/117, KT: 3.7.2014; AYM. E. 2014/63, K. 2014/125, KT: 3.7.2014;

Ne var ki kanunun mahiyetini hem formel hem maddi anlamda ortaya koyabilmek için *a priori* (önsel) olarak hukuk devletini incelemek gerekir. Çünkü hukuk devleti, kanunun kalitesini ortaya koyan önemli ilkeler manzumesini havidir. Waldron izlenerek burada bazı değerlendirmeler yapılabilir (Waldron: The Rule of Law):

- a. Dicey için hukukun temeli yasal eşitliktir. “*Bizde hiç kimse kanunun üstünde değildir ve rütbesi veya durumu ne olursa olsun her insan, ülkenin olağan hukukuna ve olağan mahkemelerin yargı yetkisine tabidir.*”³ Sıradan bir kişi için, hukukun üstünlüğü özgürlükten yana bir varsayım oluşturur; açıkça yasaklanmayan her şeye izin verilir. Ancak devlet ve yetkilileri için, aksi bir varsayımla hareket etmek doğru olacaktır: Devlet yalnızca açık yasal yetkilendirme altında hareket edebilir (Dicey 1922: 110-114).
- b. Hayek normal zamanlarda bir toplumun yönetilmesine gerek olmadığına, bunun yerine önceden belirlenmiş genel kurallar çerçevesi içinde yönetilmesi gerektiğine ve toplumdaki insanların büyük ölçüde kendi hallerine bırakılmasına dair önemli bir argüman ileri sürmüştür. Bu kurallar, insanları birbirinden korumak için kişisel olmayan bir şekilde işleyecek, özellikle herhangi bir kişiyi veya durumu hedeflemeyecek ve

AYM. E. 2014/81, K. 2014/145, KT: 25.9.2014; AYM. E. 2014/113, K. 2014/174, KT: 13.11.2014; AYM. E. 2014/131, K. 2015/11, KT: 14.1.2015; AYM. E. 2014/100, K. 2015/6, KT: 14.1.2015; AYM. E. 2016/16, K. 2016/37, KT: 5.5.2016.; AYM. E. 2016/128, K. 2016/154, KT: 7.9.2016; AYM. E. 2016/5, K. 2016/116, KT: 7.9.2016; AYM. E. 2016/181, K. 2018/111, KT: 20.12.2018; AYM. E. 2018/62, K. 2018/117, KT: 27.12.2018; AYM. E. 2018/101, K. 2019/3, KT: 13.2.2019; AYM. E. 2018/108, K. 2019/5, KT: 13.2.2019; AYM. E. 2019/3, K. 2019/12, KT: 14.3.2019; AYM. E. 2018/161, K. 2019/13, KT: 14.3.2019; AYM. E. 2019/16, K. 2019/15, KT: 14.3.2019; AYM. E. 2019/1, K. 2019/14, KT: 14.3.2019; AYM. E. 2018/154, K. 2019/1, KT: 14.3.2019; AYM. E. 2019/9, K. 2019/27, KT: 11.4.2019; AYM. E. 2019/5, K. 2019/24, KT: 11.4.2019; AYM., E. 2018/142, K. 2019/38, KT: 15.5.2019; AYM., E. 2020/74, K. 2021/94, KT: 16.12.2021; AYM., E. 2018/121, K. 2021/84, KT: 11.1.2021; AYM., E. 2021/91, K. 2021/106, KT: 30.12.2021; AYM., E. 2021/70, K. 2021/98, KT: 16.12.2021; AYM., E. 2021/2, K. 2022/2, KT: 24.2.2022; AYM., E. 2020/95, K. 2022/3, KT: 26.1.2022; AYM., E. 2020/17, K. 2022/5, KT: 26.1.2022; AYM., E. 2021/98, K. 2022/9, KT: 26.1.2022; AYM., E. 2022/18, K. 2022/16, KT: 24.2.2022; AYM. E. 2019/96, K. 2022/17, KT: 24.11.2022; AYM. E. 2021/97, K. 2022/36, KT: 24.3.2022; AYM., E. 2022/4, K. 2022/64, KT: 1.6.2022; AYM., E. 2021/90, K. 2022/108, KT: 28.9.2022; AYM., E. 2022/82, K. 2022/113, KT: 28.9.2022; AYM., E. 2021/95, K. 2022/118, KT: 13.10.2022; HBB Mühendislik Alt Yapı İnşaat Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti. Başvurusu, Bn. 2020/20854, KT: 23.2.2023; AYM., E. 2020/34, K. 2023/25, KT: 16.2.2023.

³ Bu konuda bir açıklama için bkz. Loughlin, 2010: 317.

uygulanmalarının belirli etkilerinin ne olacağına dair hükümetin herhangi bir beklentisine bağlı olmayacaklardır. Ancak hükümetin bu özel bilgi eksikliği, kuralların sıradan insanlar ve işletmeler için bir öngörülebilirlik çerçevesi sunacağı gerçeğiyle dengelenecektir. Çünkü bireyler, genel ve kişisel olmayan kurallar çerçevesinde hareket ettikleri sürece devlet tarafından vaki haksız işlemler sonucu zarara uğramayacağını bilirler (Hayek, 1973: 118).

- c. 1964 tarihli *The Morality of Law* adlı kitabında Fuller, 'hukukun iç ahlakı' adını verdiği ilkeleri -yasaların genel, kamusal, geleceğe yönelik, tutarlı, açık, istikrarlı ve uygulanabilir olmasını gerektiren ilkeler-formüle etmiş ve bunları hukuk ihdası için *sine qua non* (olmazsa olmaz) olarak nitelemiştir (Fuller, 1964: 176).

Hukuk devletinin standart fikri şu şekilde özetlenebilir: Kanunlar, kararların geçici olarak alınmayacağı şekilde mevcut olmalıdır. Şüphesiz bu amacın gerçekleşmesi için hem hukukun hem de hukuk sisteminin belli bir forma sahip olması gerekir. Kanunun şekline ilişkin olarak, kanunlar genel soyut ve gayri şahsi olmalı (Küçük, 2008: 353-354) ve elbette ilgili farklılıklar dikkate alınarak herkese eşit şekilde uygulanmalı, ileriye yönelik olmalı (iyileştirici bir önlem olarak yalnızca geriye dönük işleme başvurulmalı), kamuya açık ve net olmalıdır. Ayrıca hukuk devletinde kanun ihdasında; geniş, isteğe bağlı yoruma açık belirsiz terminolojiden kaçınılmalıdır. Kuşkusuz bu yolla kemikleşecek şekilde olmamak kaydıyla nispeten istikrarlı bir yapı kazanımına erişilmelidir. Hukuk sisteminin biçimi söz konusu olduğunda; kanunların tutarlı, uygulanabilir ve resmi işlemlerle uyumlu olması gerekir (Bellamy, 2001: 225). En önemlisi ve özetle, kanunların yayımlanması, uygulanması ve bunlara itiraz edilebilmesi sağlanmalıdır. Yani sıra genel, eşit, kamusal yarara matuf, açık ve nispeten istikrarlı, hülasa hukuk devleti ilkesine uygun ilke nitelikli düzenlemeler yapılmalıdır.

Kanun kavramı, hak temelli hukukun temel unsurlarını kucaklayacak şekilde anlaşılabilir. Hele ki bu tanımlama, hukukun üstünlüğü kavramının⁴ daha somut olduğu düşünüldüğünde daha çok makul görünmektedir. Bu nedenle, bir yönetim sistemi, kanunilik ile ilişkilendirdiğimiz karakteristik biçim ve süreçleri⁵ sergilemediği sürece kanun sayılmamalıdır.⁶ Aksi takdirde, bir toplumu

⁴ Hukukun Üstünlüğü çok yönlü bir idealdir. Bununla birlikte, bu idealin çoğu kavramı, otorite konumundaki insanların güçlerini kendi tercihleri, kendi ideolojileri veya kendi bireysel görüşleri temelinde değil, kamusal normların kısıtlayıcı bir çerçevesi içinde kullanmaları gerekliliğine merkezi bir yer verir (Waldron, 2008: 6).

⁵ Ayrıntı için bkz. Waldron, 2010: 5-6.

⁶ Öte yandan Hayek, yasa ile yaşamayı karşılaştırır ve hukukun üstünlüğünün yasamanın üstünlüğünün zıddı anlamına yaklaştığını öne sürer. Bkz. Waldron, 2007: 95.

yönetmenin en önemli yolu olarak hak temelli hukukun kurumsal birlikteliğine dair anlayışımızı kaybederiz.

Dolayısıyla, örneğin, kanunların belirli bireyleri hedeflemekten ziyade karakter olarak genel olması gerekliliği, tamamen bir biçim meselesi değildir. Aksi halde “*Afrika kökenli bir insan bindiği halk otobüsünün arkasında oturmak zorundadır*” gibi bir norm bile evrenselleştirilebilir bir şekilde herkes için geçerli olabildiğinden, özü itibarıyla aşağılayıcı-negatif ayrımcılıkla uyumlu olur. Şu hâlde hak temelli hukuktan sapan bir genellik gerekliliği adaleti garanti etmez. Kuşkusuz hukuk devletinde genellik, kanunun önemli bir özelliğidir. Elbette hukuk özel emirleri de içermektedir. Ne var ki Raz'ın işaret ettiği üzere genellik şartı özellikle “*belirli kanunların yapımına açık ve nispeten istikrarlı genel kurallara rehberlik etmelidir*” (Raz, 1979: 213) anlamında kullanılmalıdır. Şu hâlde kanunlar, kişisel olmayan ve tarafsız bir şekilde düzenlenmelidir.

Öte yandan hukuk devletinde kanun, hukukun kamu bilgisi olarak mevcut olup nispeten istikrarlı bir normlar dizisi olarak işlemesini öngörür. Kanunlar, halka açık olmasını ve bireylerin bunlara uymakla sorumlu tutulmalarından önce yayımlanmaları gerekir. Hemen belirtelim ki bu husus, yalnızca hak temelli yönetişimin pragmatikliği meselesi değildir. Kural olarak kanunlar, gizli ve geçmişe dönük ihdas edilmemelidir. Ancak böyle olmakla, geleceğe dair hukuk devleti gerekliliklerinin ek bir önemi daha söz konusudur. Şöyle ki, hukuk devletinde bireylerin kendilerinden neyin istendiği konusunda bilgilendirilmelerini ve yükümlü oldukları herhangi bir temelde hesap vermelerini gerektirir.

Ayrıca açıklık şartı da bu bakımdan önem taşımaktadır. Kanunlar fiilen ilan edilmenin yanında, erişilebilir ve anlaşılır da olmalıdır. Bu modern hukukun teknik kısmıyla çok ilişkilidir (Weber, 1968: 882 vd.). Buradaki formel özellikler manzumesini, hukuk devleti bakımından eşit derecede vazgeçilmez olan usul ilkeleri listesiyle de⁷ tamamlamalıyız. Bunlara ek olarak hiç kimse, devlet tarafından ceza, damgalama veya hak kaybına uğramamalıdır. Bununla bağlantılı olarak hak temelli hukuk devletinde tüm bu hususlar özgürlüğe elverişli bir ortam oluşturduğu için değerli ve önemlidir. Bu insan onuruyla yakından ilgilidir (Raz, 1979: 221).

Netice olarak, hukuk devletinde⁸ kanun anlayışı da şu ya da bu şekilde bu iki boyutluluğu kabul etmektedir. Bu nedenle, önde gelen çağdaş hukuk

⁷ Hukuk devletinin en önemli usulü güvencesi, bağımsız ve tarafsız mahkemelerdir. Bu husus, kuvvetler ayrılığı ilkesiyle bağlantılıdır. Anılan ilke bazen, gücün kurumsal olarak toplumda yoğunlaşmasının sağlıksız olduğu gerekçesiyle haklı gösterilir. Ancak, kanunların ihdası ve uygulanmasındaki farklı aşamalara ayrı bir önem atfettiği ölçüde, hukukun üstünlüğü gerekçesine de sahiptir.

⁸ AYM içtihadında hukuk devleti anlayışı şöyle izah edilir: “Anayasa'nın 2. maddesinde belirtilen hukuk devleti, eylem ve işlemleri hukuka uygun, insan haklarına dayanan, bu hak ve özgürlükleri koruyup güçlendiren, her alanda adaletli bir hukuk düzeni kurup bunu

teorisyeni Robert Alexy'nin hukukun, daha spesifik olarak pozitif hukukun esasen ikili bir doğaya sahip olduğu iddiası, yakından incelendiğinde, hukukun temel doğası üzerine köklü bir düşünme geleneği içinde yer alır (Malan, 2015: 1212-1213). Bunu biz kanun anlayışımıza da aktarabiliriz. Buna göre kanunun bir yandan gerçek veya olgusal bir boyutu, diğer yandan da ideal veya eleştirel bir boyutu içerdiğini belirtmemiz gerekir. Esasen hak temelli hukukun var olabilmesi için bu boyutların her ikisinin de bulunması gerekir. Kanun anlayışının gerçek boyutunun merkezî unsuru formel özellikleri içermesi gerekliliğini ifade derken, ideal ya da eleştirel boyut her zaman hak temelli ahlaki doğruluk iddiasını içerir ve bu ihlal edildiğinde yasal kusur ve aşırı durumlarda geçersizlik ortaya çıkarır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Sisteminde Kanunilik İlkesi

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) sisteminde kanunilik ilkesi önemli bir yere sahiptir⁹. AİHS ve Protokollerinde, hakların sınırlandırılma ölçütlerini düzenleyen maddelerin istisnasız tamamında, kanunilik ölçütüne işaret edilmiştir. AİHS sisteminde, hakların sınırlandırılmasında kullanılacak ölçütler değişkenlik gösterirken, değişmeyen ölçüt, kanunilik ölçütüdür¹⁰.

geliştirerek sürdüren, hukuk güvenliğini sağlayan, bütün etkinliklerinde hukuka ve Anayasa'ya uyan, işlem ve eylemleri bağımsız yargı denetimine bağlı olan devlettir. Kanunların kamu yararının sağlanması amacıyla yönelik olması, genel, objektif, adil kurallar içermesi ve hakkaniyet ölçütlerini gözetmesi hukuk devleti olmanın gereğidir. Bu nedenle, kanun koyucunun hukuki düzenlemelerde kendisine tanınan takdir yetkisini anayasal sınırlar içinde adalet, hakkaniyet ve kamu yararı ölçütlerini göz önünde tutarak kullanması gerekir. Anayasa'nın 2. maddesindeki 'hukuk devleti' ilkesi gereğince, yasama işlemlerinin kişisel yararları değil kamu yararını gerçekleştirmek amacıyla yapılması zorunludur. Bir kuralın Anayasa'ya aykırılık sorunu çözümlenirken 'kamu yararı' konusunda Anayasa Mahkemesinin yapacağı inceleme yalnızca kanunun kamu yararı amacıyla yapılıp yapılmadığı ile sınırlıdır. Kanun ile kamu yararının ne kadar gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini denetlemenin anayasa yargısıyla bağdaşmayacağı, bunun kanun koyucunun takdirinde olduğu açıktır." Bkz. AYM E. 2011/145, K. 2013/170, K.T. 6.6.2013. Öte yandan Venedik Komisyonu hukuk devletinin sadece biçimsel değil aynı zamanda maddi nitelikte de olan zorunlu unsurları konusunda bir oydaşmanın söz konusu olduğunu belirtmiştir. Bu zorunlu unsurlar şunlardır: (1) yasaların yapılmasında şeffaf, hesap verebilir ve demokratik süreci de içeren yasallık, (2) hukuksal belirlilik, (3) keyfilik yasaklanması (4) idari işlemlerin yargısal denetimini de içeren bağımsız ve yansız mahkemelere ulaşabilme (5) insan haklarına saygı (6) ayrımcılık yasağı ve yasa önünde eşitlik ilkesi. Bkz. Turhan, 2020: 3255.

⁹ AİHM'nin yasal dayanak ve yasa kalitesi denetimi hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz (Demir, 2023: 125-155).

¹⁰ Örneğin AİHS m. 8-11'de sınırlandırmanın sınırı olarak, "ölçülülük" testinin metinsel dayanağı olan "demokratik bir toplumda gerekli olma" ölçütü zikredilmiş; ancak P1-1'de

AİHS sisteminde, kanunilik ölçütünün sağlanması için hakkı sınırlayan müdahalenin maddi ve şekli anlamda ‘kanun’a dayanması gerekmez; açıkça keyfilik göze çarpmadıkça, mevzuatın *ulaşılabilir* ve dolayısıyla mevzuata dayanan müdahalenin *öngörülebilen* olması yeterlidir. AİHM, kanunilik ölçütünü denetlerken ulusal makamların vardığı sonuçlarla bağlı değildir; ancak ulusal makamların kanunilik ölçütüne yönelik değerlendirmelerini dikkate almaktadır (Gemalmaz, 2017: 454-456). Yapılan müdahalenin dayanağının kanunilik ölçütünü sağladığı, ulusal makamlar tarafından kabul ediliyorsa; ilgili düzenlemenin maddi ve şekli anlamda kanun niteliğinde olup olmaması AİHM tarafından denetlenmemektedir. Hakkı sınırlayan düzenlemenin, yasama organından vaki olması şart değildir ve fakat ulaşılabilir olmalıdır; ulaşılabilir nitelikteki hukuki düzenlemeye dayanan müdahale öngörülebilen olmalıdır.

Ulaşılabilirlik ve öngörülebilenlik, kanunun kalitesinin tespitinde AİHM’nin geliştirdiği önemli birer kriterdir (İnceoğlu, 2015: 88). Sınırlamanın dayandığı hukuki düzenlemeyi ihdas eden ‘organ’ önem arz etmemektedir. AİHM’ye göre, hak temelli hukuk anlayışına müdahale eden düzenlemenin, hukuk evreninde bir temeli olmalıdır. Şüphesiz bu husus, ilgili devletin haklara müdahalesinde rol oynayan hukuki düzenlemenin, anayasal kurgudaki haklar şartıyla uyumunu evleviyetle ortaya koymalıdır.

Görülmektedir ki AİHM, kanunun yasama organınca ihdas edilmesini denetlemekte, sınırlandırmayı öngören düzenlemeye ilişkin erişilebilirlik, açıklık, kesinlik ve öngörülebilenlik ölçütlerinden hareketle karar vermektedir. AİHM kanunun niteliğini tartışmakta ve anılan ölçütlere uygun olmayan kuralı AİHS sistemine aykırı görmektedir. Gerçekten de Mahkeme, ‘hukuka uygun’ ibaresinin sadece iç hukuka atıfta bulunmadığı, aynı zamanda kanunun niteliği ile de ilgili olduğu ve kanunun yukarıda belirtilen hukuk devletine uygun olmasını gerektirdiği görüşünü önemle belirtmektedir.¹¹

AİHM konuyu şöyle değerlendirmektedir:

Mahkeme, 25 Mart 1983 tarihli Silver ve Diğerleri kararında, en azından mahkumların yazışmalarına müdahale söz konusu olduğunda, 8. maddenin 2. paragrafındaki ‘yasaya uygun olarak/ prévue par la loi’ ifadesinin kullanılması gerektiğine karar vermiştir. 26 Nisan 1979 tarihli Sunday Times kararında (Seri A no. 30) belirtilen aynı genel ilkelerin ışığında yorumlanarak, 10. Maddenin 2. paragrafındaki ‘yasa tarafından öngörülen/ prévues par la loi’ karşılaştırılabilir ifadeye uygulanır. Bu türden ilk ilke, ‘hukuk/loi’ kelimesinin sadece yazılı hukuku değil, aynı zamanda yazılı olmayan hukuku da kapsadığı şeklinde yorumlanmasındı. Komisyon, Hükümet ve başvuran tarafından mevcut davada uygulanabilir olarak kabul edilen ikinci bir ilke, ‘söz konusu müdahalenin iç hukukta bazı temelleri

anılan ölçüte yer verilmemiştir. Bunun yanında AİHS sisteminde hakların sınırlandırılmasında kanunilik ölçütü istisnasız kabul edilmiştir.

¹¹ AİHM, Malone / Birleşik Krallık, Bn. 8691/79, 02.08.1984, p. 67.

olmalıdır' idi. Ancak söz konusu ifadeler, iç hukuka uygunluğun ötesinde gereklilikleri de içerecek şekilde alınmıştır. Bu gereksinimlerden ikisi aşağıdaki terimlerle açıklanmıştır: 'Birincisi, yasa yeterince erişilebilir olmalıdır: vatandaş, belirli bir davaya uygulanan hukuk kurallarının koşullarında yeterli bir göstergeye sahip olmalıdır. İkincisi, formüle edilmedikçe bir norm 'hukuk' olarak kabul edilemez. Yurttaşın kendi davranışını düzenlemesini sağlayacak yeterli kesinlik ile: yurttaşın - gerekirse uygun tavsiyeyle- belirli bir eylemin yol açabileceği sonuçları, koşullar altında makul olan bir dereceye kadar öngörebilmesi gerekir.¹²

Bu doğrultuda AİHM, ülkemize dair verdiği bir kararında başörtüsü yasağını öngören bir yasal düzenlemenin olmadığını dikkate almamış, AYM'nin verdiği bir yorumlu ret kararını ve bu husustaki Danıştay kararlarını yasal dayanak olarak kabul etmiştir. Mahkeme şu değerlendirmeyi kaydetmektedir:¹³ “*Bu nedenle Mahkeme, Kanun'un geçici 17. maddesinin geçici olup olmadığını değerlendirmelidir. 2547 sayılı genelge yasal dayanak oluşturabilecek nitelikteydi. Bu bağlamda, iç hukuku yorumlamanın ve uygulamanın öncelikle ulusal makamlara, özellikle de mahkemelere düştüğünü yineler (Anayasa Mahkemesi ve Danıştay) ve genelgenin yasadışı olduğu iddiasını reddederken, idare mahkemelerinin yerleşik içtihatlarına dayandıklarını kaydeder.*”

Görüldüğü gibi AİHM, Sözleşme'nin 5 ila 11. maddelerinde ve Protokollerinde (AİHS P1-2, P4-2, P6-2, P7-1) geçen 'yasaya uygun' ve 'kanunla öngörülmüş' ifadelerine ilişkin olarak, 'hukuk' terimini her zaman 'esas' anlamında anladığını söylemektedir. Bu kapsamda hukuk yazılı olanı ve olmayanı da içermektedir. Şu hâlde AİHM içtihadına göre 'hukuk', hem yasal hukuku hem de yargıç yapımı 'hukuk'u içerecek şekilde anlaşılmalıdır.

Yasal hukukun ve yargıç yapımı 'hukuk'un yanında, *iç hukukta yürürlükte olmayan* ve fakat uygar uluslar tarafından tanınan hukukun genel ilkesi mahiyetindeki uluslararası hukuk kurallarının, son derece istisnai de olsa, kanunilik şartını karşıladığına dair AİHM kararlarına rastlamak mümkündür. AİHM Büyük Dairesi, hak ihlalden doğan zararın son derece şiddetli olabileceği AİHS m. 7 kapsamında, *iç hukukta yürürlükte olmayan* uluslararası hukuk kuralları yönünden kanunilik prensibinin yorumunu titizlikle yapmıştır.

Kanunsuz ceza olmaz kuralını düzenleyen AİHS'nin 7. maddesinin ikici fıkrasına göre, işlendiği zaman *uygar uluslar tarafından tanınan genel hukuk ilkelerine göre* suç sayılan bir eylem veya ihmalden yargılanmak ve cezalandırılmak, hak ihlali doğurmaz¹⁴. Bir başka ifadeyle AİHS m. 7/2'ye göre, işlendiği tarihte iç hukukta suç olarak düzenlenmemesine rağmen *uygar uluslarca tanınan genel hukuk ilkelerine göre* suç sayılan bir eyleme verilen ceza,

¹² AİHM, Malone / Birleşik Krallık, Bn. 8691/79, 02.08.1984, p. 66.

¹³ AİHM, Leyla Şahin / Türkiye, Bn. 44774/98, 10.11.2005, p. 87-88.

¹⁴ Konu hakkında ayrıntılı bir inceleme için bkz. Demir, 2024: 190-198.

cezaların kanuniliği kuralını ihlal etmez. AİHM ilgili fıkranın uygulanmasına yönelik içtihadını üç yargıçlı Komite yahut yedi yargıçlı Daire kararıyla değil; on yedi yargıçlı Büyük Daire (*Grand Chamber*) kararıyla inşa etmiştir.

Kononov / Letonya kararı¹⁵, AİHS m. 7/2'ye yönelik ilk içtihat olmanın yanı sıra kanunilik ilkesinin özenle yorumlandığı önemli bir Büyük Daire karardır. Kononov başvurusunda AİHM, İkinci Dünya Savaşı sırasında Letonya'da vuku bulan öldürme eylemlerinin, sonradan savaş suçu sayılmasını, AİHS m. 7'de düzenlenen kanunsuz ceza olmaz (*nullum crimen sine lege*) ilkesi kapsamında incelemiştir. Büyük Daire'ye göre, ilgili dönemde, ulusal hukukta yürürlükte olmayan ve fakat uygar uluslar tarafından tanınan hukukun genel ilkesi mahiyetindeki uluslararası hukuk kuralları vardır ve bu kurallar kanunilik ölçütünü karşılamaktadır. Savaş hukukuna dair düzenlemelerin 1899 La Haye Sözleşmeleri¹⁶'ne dayandığına işaret eden AİHM, Kononov'un sivil köylülere yönelik faaliyetlerini icra ettiği 1944 yılında, *savaş suçlarından* bireysel sorumluluğunun doğacağını (1)*yeterince öngörebileceği*, (2)*açık ve güncel* (3)*uluslararası hukuk normlarının*¹⁷ bulunduğunu belirtmiştir¹⁸ ve başvuruda hak ihlali olmadığına karar vermiştir.

Diğer yandan AİHS m. 7/2, kanunilik ilkesine getirilmiş genel ve geniş yorumlanacak bir *istisna* değildir. AİHS m. 7/2'nin asıl ve dar amacı şöyle belirtilmiştir:

m. 7'nin her iki paragrafı birbirleriyle bağlantılı ve uyumlu bir şekilde yorumlanmalıdır¹⁹. ... Mahkeme, şu hususların konuyla ilgisini

¹⁵ AİHM, Kononov / Letonya, Bn. 36376/04, 17.05.2010.

¹⁶ La Haye Sözleşmeleri, 1889 ve 1907'de, Hollanda La Haye'de yapılan uluslararası konferanslarda kabul edilen bir dizi uluslararası antlaşmaya verilen ortak isimdir; konferansta, kara ve deniz savaşları hakkında sözleşmeler kabul edilmiştir (Töner, 2010: 10).

1907 La Haye Sözleşmeleri şunlardır: **1.** IV sayılı Kara Savaşı Kuralları Sözleşmesi, **2.** V sayılı Kara Savaşında Tarafsızların Haklarına ve Görevlerine İlişkin Sözleşme, **3.** VI sayılı Çatışmaların Başlangıcında Ticaret Gemilerine Uygulanacak Muameleye İlişkin Sözleşme, **4.** VII sayılı Ticaret Gemilerinin Savaş Gemisi Durumuna Sokulmasına İlişkin Sözleşme, **5.** VIII sayılı Deniz Altı Mayınlarının Dökülmesine İlişkin Sözleşme, **6.** IX sayılı Savaş Zamanında Denizden Bombalama Konusundaki Sözleşme, **7.** X sayılı Deniz Savaşı Kuralları Sözleşmesi, **8.** XIII sayılı Deniz Savaşında Tarafsız Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Sözleşme. (Pazarıcı, 2013: 532)

¹⁷ Böylece 2010 Kononov / Letonya kararıyla AİHM Büyük Dairesi, La Haye Sözleşmesinde geçen Martens Kaydını uluslararası insancıl hukukun genel prensiplerinden sayarak, devletler üzerinde bağlayıcılığını kabul etmiştir (Erdem, 2015: 211-286).

¹⁸ AİHM, Kononov / Letonya, p. 215.

¹⁹ Aynı yönde bir başka karar için bkz. AİHM, Tess / Letonya, Bn. 34854/02, 12.12.2002.

hatırlatmayı önemli görür: Sözleşme'nin hazırlık çalışmalarında (travaux préparatoires), m. 7/2'nin amacı açıkça ortaya konmuştur. Buna göre m. 7, İkinci Dünya Savaşı sonunda tamamen olağanüstü koşullarda çıkarılan, savaş suçları ve benzeri suçları cezalandırmayı amaçlayan yasaları etkilemez ve bu yasalarla ilgili hukuki veya ahlaki bir yargıya varmak gibi bir amacı yoktur²⁰...²¹

Keza Maktouf ve Damjanović kararında²² ve Vasiliauskas/Litvanya kararında²³ da m. 7/2'nin dar yorumlanması gerekliliği teyit edilmiştir. Özetle AİHM, m. 7/2'nin kanunilik kuralına bir *istisna* getirmediğini, II. Dünya Savaşı sonrasında yürütülen soruşturmaların geçerliliğinin korumasının amaçladığını vurgulamıştır. AİHS m. 7'de kullanılan '*hukuk (law)*' kavramı, yazılı olan kadar yazılı olmayan hukuku da içeren, erişilebilirlik ve öngörülebilirlik başta üzere nitel gereklere işaret eden²⁴ bir kavramdır²⁵. Sözleşme m. 7'nin birinci ve ikinci fıkraları birbirleriyle bağlantılıdır; başvuran hakkındaki mahkûmiyet hükmü, Sözleşme m. 7/1 kapsamında gerekçelendirilemediğinde, m. 7/2 kapsamında da gerekçelendirilemeyecektir.

Müdahalenin hukuki dayanağının somut bir şekilde ortaya konulması önemlidir. Çünkü AİHM, hukuki dayanağın keyfi olmayan bir muhtevada olmasını aramaktadır. Bununla birlikte müdahalenin dayandığı hukuk normu karmaşık ya da belirli oranda soyut olabilir. Emir ve yasaklarının anlaşılabilirliği, eylemlerin hukuki sonuçlarının öngörülebilirliği için profesyonel hukuki yardım almaya ihtiyaç duyulabilir. Bunun gibi durumlar kanunilik ilkesine aykırılık yaratmaz. Keza Vasiliauskas kararında Büyük Daire, *belki bir avukat yardımı* ile öldürme eyleminin soykırım suçu oluşturacağına öngörülebilirliğine yönelik inceleme yapmıştır²⁶. AİHM bu doğrultuda şu muhakemeyi benimsemektedir²⁷:

Mahkeme'ye göre, 'kanunla öngörülmüş' ifadesinden doğan gerekliliklerden ikisi aşağıdadır. İlk olarak, yasa yeterince erişilebilir olmalıdır; vatandaş, belirli bir davaya uygulanan yasal kuralların koşullarında yeterli bir göstergeye sahip olmalıdır. İkinci olarak, bir norm,

²⁰ Bkz. AİHM, X. / Belçika, Bn. 268/57, 20.07.1957, p. 241.

²¹ AİHM, Vasiliauskas / Litvanya, Bn. No.35343/05, 20.10.2015, p. 188

²² AİHM, Maktouf ve Damjanović / Bosna Hersek, Bn. 2312/08, 34179/08, 18.07.2013, p. 72.

²³ AİHM, Vasiliauskas / Litvanya, Bn. No.35343/05, 20.10.2015.

²⁴ Aynı yönde başka kararlar için bkz. AİHM, Kononov / Letonya, p. 185, 196; AİHM, Del Rio Prada / İspanya, Bn. 42750/09, 21.10.2013, p. 91; AİHM, Korbely / Macaristan, Bn. 9174/02, 19.09.2008, p. 70.

²⁵ AİHM, Vasiliauskas / Litvanya, p. 154

²⁶ AİHM, Vasiliauskas / Litvanya, p. 181.

²⁷ AİHM, The Sunday Times / Birleşik Krallık, Bn. 6538/74, 26.04.1979, p. 49.

yurttaşın kendi davranışını düzenlemesini sağlayacak yeterli kesinlikle formüle edilmediği sürece bir ‘yasa’ olarak kabul edilemez. Yurttaşın - gerekirse uygun tavsiyelerle- makul bir dereceye kadar öngörülebilir bulunabilmesi gerekir. Bu sonuçların mutlak bir kesinlikle öngörülebilir olması gerekmez; deneyim bunun ulaşılamaz olduğunu göstermektedir. Yine, kesinlik son derece arzu edilir bir şey olsa da, beraberinde aşırı katılık getirebilir ve kanun değişen koşullara ayak uydurabilmelidir. Buna göre, birçok yasa kaçınılmaz olarak, az ya da çok belirsiz ve yorumlanması ve uygulanması güçlü çikaran terimlerle ifade edilir.

Ayrıca yazılı ve yazılı olmayan hukuk, kamu makamlarına tanınan takdir yetkisinin kapsamını ve kullanım şeklini makul bir açıklıkla belirtmelidir. Aksi takdirde, vatandaşların demokratik bir toplumda hukukun üstünlüğü kapsamında hak kazandığı asgari düzeyde korumadan yararlanamaz.²⁸

Mahkeme, ‘hukuka uygun’ ifadesinin, hukuki dayanağın ‘erişilebilir’ ve ‘öngörülebilir’ olması anlamına geldiğini belirtmektedir. Bir kuralın etkileri, herhangi bir kişinin -gerekirse uygun tavsiyeyle- davranışını düzenlemesine olanak verecek şekilde yeterli kesinlikle formüle edilmişse ‘öngörülebilir’dir. Ayrıca, iç hukukta, Sözleşme ile güvence altına alınan haklara kamu makamlarının keyfi müdahalelerine karşı bir yasal koruma önlemi bulunmalıdır. Temel hakları etkileyen alanlarda yürütmeye tanınan kanuni takdir yetkisinin sınırsız bir yetki olarak ifade edilmesi hukuk devletine aykırı olacaktır. Sonuç olarak, yasa, söz konusu tedbirin meşru amacını göz önünde bulundurarak, bireye keyfi müdahaleye karşı yeterli koruma sağlamak için, yetkili makamlara tanınan bu tür bir takdir yetkisinin kapsamını ve bunun uygulanma şeklini yeterli açıklıkla²⁹ belirtmelidir.³⁰

Anayasa Mahkemesi Kararlarında Kanunilik Kriterinin Kullanımı

Bireysel başvuru hak temelli hukukun inşası ve uygulamasında oldukça önemli bir yoldur. Konumuz açısından AYM, bireysel başvuruya dair içtihadında hakka yönelik bir müdahalenin gerçekleştiğinin tespitinden sonra söz konusu

²⁸ AİHM, Kruslin / Fransa, Bn. 11801/85, 24.04.1990, p. 36.

²⁹ AİHM, Al-Nashif / Bulgaristan, Bn. 50963/99, 20.06.2002, p. 119.

³⁰ “Mahkeme tutarlı bir şekilde, iç hukukun bu gereklilikleri karşılama için, Sözleşme ile güvence altına alınan haklara kamu makamlarının keyfi müdahalelerine karşı bir yasal koruma önlemi sağlama gerektiğine karar vermiştir. Temel hakları ilgilendiren konularda, yürütmeye tanınan kanuni takdir yetkisinin sınırsız bir yetki olarak ifade edilmesi, Sözleşme’de yer alan demokratik toplumun temel ilkelerinden biri olan hukukun üstünlüğüne aykırı olacaktır. Sonuç olarak, yasa, bu tür bir takdir yetkisinin kapsamını ve kullanım şeklini yeterli açıklıkla belirtmelidir.” AİHM, Ahmet Yıldırım / Türkiye, Bn. 3111/10, 18.12.2012, p. 59.

müdahaleyi Anayasanın 13. maddesi bağlamında bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Mahkeme incelemesinde şu muhakemeyi yürütmektedir:³¹

Bu sebeple, bir temel hak ve özgürlüğe yönelik müdahalenin Anayasa’nın 13. maddesinde öngörülen öze dokunmama, Anayasa’nın ilgili maddesinde belirtilmiş olma, kanunlar tarafından öngörülme, Anayasa’nın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olmama koşullarına uygun olup olmadığının belirlenmesi gerekir. Bu denetim sırasında öncelikle müdahalenin kanunilik şartına uyup uymadığı incelenecektir. Daha sonra müdahalenin Anayasa’da öngörülen sebeple yapılıp yapılmadığı ve diğer ölçütler yönünden denetim yapılmalıdır.

Görüldüğü üzere kanunilik ilkesine dair kriter, gerçekleşen müdahalenin varlığının tespitinden sonra ilk bakılan unsurdur (Eren, 2021: 582). Dolayısıyla eğer hakka yönelik müdahale, kanunilik unsurunu haiz değilse diğer güvence unsurları bakımından bir denetime tabi tutulmamakta ve ihlal kararı verilmektedir. Mahkeme, “Müdahalenin kanunilik unsurunu taşımadığı sonucuna ulaşılmakla, söz konusu müdahale açısından diğer güvence ölçütlerine riayet edilip edilmediğinin ayrıca değerlendirilmesine gerek görülmemiştir”³² şeklinde değerlendirmesini sunmaktadır.

Şu hâlde burada kanunilik ilkesinin anlamı ortaya konulmak gerekir. Genel itibariyle kanunilik ilkesi değerlendirildiğinde, hakka yönelik müdahaleyi kapsayan eylem ve işlemlerin ‘kanun’ ile öngörülmüş olma hususuna işaret eder. Yukarıda Strasbourg içtihadına değindik. Burada AYM’nin bireysel başvuru yolunda gerçekleştirdiği denetimde haklar için önem arz eden güvence olan kanunilik ilkesi bazı farklılıklar teşkil olunmaktadır. Mahkeme, ‘*Kanun ile sınırlama*’ ölçütü veya ‘*kanunilik ilkesi*’ Sözleşme’nin din ve inanç özgürlüğünü düzenleyen 9. maddesinde de bir sınırlama ve güvence ölçütü olarak yer

³¹ AYM, Esra Nur Özbey Başvurusu, Bn. 2013/7443, K.T. 20/5/2015, p. 66.

³² AYM, Hayriye Özdemir Başvurusu, Bn. 2013/3434, K.T. 25/6/2015, p. 68. Bir başka kararında Mahkeme benzer doğrultudaki görüşünü şu şekilde ortaya koymaktadır: “Bu sebeple, bir temel hak ve özgürlüğe yönelik müdahalenin Anayasa’nın 13. maddesinde öngörülen öze dokunmama, Anayasa’nın ilgili maddesinde belirtilmiş olma, kanunlar tarafından öngörülme, Anayasa’nın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olmama koşullarına uygun olup olmadığının belirlenmesi gerekir. Bu denetim sırasında Anayasa Mahkemesi öncelikle müdahalenin kanunilik şartına uyup uymadığını inceleyecektir. Zira kanuna dayanmayan bir müdahalenin, öze dokunmama, demokratik toplum düzeninin gereklerinden olma ve ölçülülük gibi diğer güvencelere uygun olup olmadığı incelenmeden bir Anayasal hakkı veya özgürlüğü ihlal ettiği sonucuna ulaşılabacaktır. Bu sebeple bir ilk olarak kanunilik unsurunun değerlendirilmesi gerekir. Kanunilik şartının sağlanması halinde müdahalenin Anayasa’da öngörülen amaçla yapılıp yapılmadığı ve daha sonra da diğer koşullara uygunluk denetimi yapılmalıdır.” AYM, Tuğba Arslan Başvurusu, Bn. 2014/256, K.T. 25/6/2014, p. 79.

almaktadır. Buna karşın Sözleşme’de yer alan ‘*prescribed by law/prévüe par la loi*’ kavramı ile Anayasa’da yer alan ‘*kanunilik ilkesi*’ tam olarak aynı değildir. AİHM, ‘*kanun ile öngörülmuş olma*’ kavramına Türk hukukunda kanunilik ilkesine verilen anlamdan daha geniş bir anlam vermektedir³³, değerlendirmesini yapmıştır.

Belirtildiği üzere AİHM, içtihadında³⁴ ifade edilen kanunla öngörülme kriteri, kendi içerisinde üç temel prensibi içermektedir. İlk olarak müdahale teşkil eden eylem kural olarak mevzuatta yer alan bir düzenlemeye dayanmalıdır. İkinci olarak, müdahalenin dayanağını teşkil eden düzenleme, ilgili kişi açısından yeterli derecede ulaşılabilir olmalıdır. Son olarak söz konusu düzenleme, hitap ettiği kişiler bakımından davranışlarını ona göre yönlendirmeye ve eylemleri neticesinde meydana gelebilecek sonuçları belli koşullar çerçevesinde öngörebilmeye olanak sağlayacak açıklıkta olmalıdır. Ancak AYM, müdahale teşkil eden eylem veya işlemin mutlak bir biçimde yasama organınca (Meclis) ihdas edilmiş olunan ve ‘kanun’ ismiyle belirlenen bir düzenlemeye dayanması gerekir. Şu halde ‘şekli’ olarak bir ‘kanun’a dayanmayan müdahale hukukilik unsurunu taşımayacağı ve dolayısıyla hukuka aykırı olacağı belirtilmelidir.³⁵

Peki, burada AYM’nin ‘kanun’a yüklediği anlam nedir? Mahkemeye göre, temel hak ve özgürlükler alanında yasama organının, keyfiliğe izin vermeyen, öngörülebilir düzenlemeler yapma zorunluluğu söz konusudur. Şu hâlde idareye keyfi uygulamalara meydan verebilecek çok geniş bir takdir yetkisi tanınması Anayasaya aykırılık teşkil edecektir. Temel hak ve hürriyetlerin

³³ “Anayasa’nın 87. maddesine göre ‘kanun koymak, değiştirmek ve kaldırmak’ Türkiye Büyük Millet Meclisinin görev ve yetkisindedir. Bir yasama işlemi olarak kanun, Türkiye Büyük Millet Meclisinin iradesinin ürünüdür. Kanun, parlamento kararı dışında kalan ve Anayasa’nın yetki verdiği Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından, Anayasa’da öngörülen kanun yapma usullerine uyularak yapılan işlemlerdir. Anayasa’nın 7. maddesinde yer alan ‘Yasama yetkisi Türk Milleti adına Türkiye Büyük Millet Meclisindedir. Bu yetki devredilemez’ kuralı, bir ayırım yapmadan, kanunun maddi ve şekli anlamlarını kapsamaktadır. Anayasa’nın 7. maddesinin anlamı, kanun yapma yetkisinin başka bir mercie devredilemeyeceği ve bunun doğal sonucu olarak da Anayasa’ya göre kanunla yapılması zorunlu olan bir düzenlemenin başka bir merci tarafından yapılamayacağıdır.” AYM, Tuğba Arslan Başvurusu, Bn. 2014/256, K.T. 25/6/2014, p. 85.

³⁴ AİHM, Silver and Others / Birleşik Krallık, Bn. 5947/72/72, 25.03.1983, p. 86-88.

³⁵ Öte yandan, “Anayasa’ya göre mutlaka kanunla düzenlenmesi gerekmeyen bir konu, kanuni dayanağı olmak kaydıyla idarenin düzenleyici işlemlerine bırakılabilir. Buna karşın temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasının ancak kanunla yapılacağına ilişkin Anayasa’nın 13. maddesi, bir kanun hükmü olmaksızın yürütme ve idarenin bir hak ve hürriyeti ilk elden düzenleyici işlemlerle sınırlanmasına izin vermez (bkz. Bn. 2014/256 (GK), 25/6/2014, p. 87).” AYM Fikriye Aytin ve Diğerleri Başvurusu, Bn. 11/12/2014, K.T. 11/12/2014, p. 38.

sınırlandırılmasına ilişkin kanunların şeklen var olması yeterli görülemez, aynı zamanda kanunların niteliğine de bakılmalıdır. Temel hak ve özgürlüklere ilişkin bir alanda kanunun emrine dayanarak yürütme organınca alınacak önlemler objektif nitelik taşımaları ve idarenin keyfi uygulamalarına sebep olacak geniş takdir yetkisi vermemelidir.³⁶ Görüldüğü gibi AYM, kanunilik değerlendirmesinde hem şekli anlamda hem de maddi anlamda kanunun kalitesini denetime konu edinmektedir. Burada AYM’nin metodolojik olarak denetiminde kullandığı kanunilik kriterine dair unsurları incelemek gerekir.

Şekli Anlamda Kanun Kriteri

Pozitif hukuk denilen her şeyin hukuki kesinlik gerekliliğinden kaynaklandığı formülasyonu önem arz etmektedir. Böylece hukuki kesinlik pozitifliğin zemini haline gelir.³⁷ Pozitif hukukun ve hukukun ihdas tarzının önemli veçhesi şekli anlamda kanuniliğin sağlanmasıdır. Zira şekli anlamda kanunilik ilkesi, pozitif hukukun hareket kabiliyetini ve icra edilebilirlik yeteneğini teşkil eder.

AYM’nin, temel hakların şekli anlamda kanunla sınırlanması ölçütünü Osmanlı Devleti döneminde yürürlüğe giren muvakkat kanunlarda uygulamadığı örneklerle rastlanmaktadır. Yürürlüğü devam eden bir muvakkat kanunlarla temel hakların sınırlanması halinde, ilgili muvakkat kanunun Anayasa’ya aykırılığı iddiasıyla yapılan somut norm denetiminde AYM, hakkın şekli anlamda bir kanunla sınırlanıp sınırlanmadığını denetlememiştir. Danıştay Sekizinci Dairesi tarafından yapılan başvuru üzerine AYM, 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat’ın Anayasa³⁸’ya aykırılığına ilişkin somut norm denetimi yapmıştır³⁹. Mülkiyet hakkını sınırlayan muvakkat kanuna ilişkin AYM’nin yaptığı denetimde, anılan düzenlemenin hukuki niteliğinin⁴⁰ tartışılmadığı, doğrudan Anayasa’ya uygunluk incelemesinin diğer ölçütlerine geçildiği vurgulanmalıdır.

Anılan istisna bir yana bırakılırsa, kural olarak, yukarıda belirtildiği üzere AYM kanunun kalitesini araştırırken müdahalenin dayanağının ‘şekli’ anlamda

³⁶ Bkz. AYM, E. 1984/14, K. 1985/7, K.T. 13/6/1985; AYM Fikriye Aytin ve Diğerleri Başvurusu, Bn. 11/12/2014, K.T. 11/12/2014, p. 39.

³⁷ Bu konuda bkz. Alexy, R. (2015). “Legal Certainty and Correctness”. Ratio Juris, 28(4), 441-451, s. 443-444.

³⁸ 1961 Anayasası m. 10, 11 ve 36. 1961 Anayasası m. 11’e göre, temel haklar idarenin düzenleyici işlemleriyle değil sadece yasama tasarrufuyla yani şekli ve organik anlamda kanunla sınırlanabilir.

³⁹ AYM, E. 1963/41, K. 1963/94, 22.04.1963.

⁴⁰ Kanun-ı Esasi hükümleri dikkate alındığında anılan düzenleme, hukuki niteliği itibarıyla şekli ve organik anlamda muvakkat kanun, Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu) tarafından kabul edilen kanun hüküm ve kuvvetinde bir idari düzenleyici işlemdir.

kanun olup olmadığını denetlemektedir. Bu hususa dair tipik örnek 'kamulaştırmaz el atma' vakalarıdır. Bu doğrultuda Mahkemeye göre⁴¹:

Çağdaş demokrasiler, temel hak ve özgürlüklerin en geniş ölçüde sağlanıp güvence altına alındığı rejimlerdir. Temel hak ve özgürlükleri büyük ölçüde kısıtlayan ve kullanılamaz hale getiren sınırlamalar hakkın özüne dokunur. Temel hak ve özgürlüklere getirilen sınırlamaların yalnız ölçüsü değil, koşulları, nedeni, yöntemi, kısıtlamaya karşı öngörülen kanun yolları gibi güvenceler hep demokratik toplum düzeni kavramı içinde değerlendirilmelidir. Bu nedenle, temel hak ve özgürlükler, istisnai olarak ve ancak özüne dokunmamak koşuluyla demokratik toplum düzeninin gerekleri için zorunlu olduğu ölçüde ve ancak kanunla sınırlandırılabilirler. Demokratik bir toplumda temel hak ve özgürlüklere getirilen sınırlamanın, bu sınırlamayla güdülen amacın gerektirdiğinden fazla düşünülemez. Demokratik hukuk devletinde güdülen amaç ne olursa olsun, kısıtlamaların, bu rejimlere özgü olmayan yöntemlerle yapılmaması ve belli bir özgürlüğün kullanılmasını önemli ölçüde zorlaştıracak ya da ortadan kaldıracak düzeye vardırılmaması gerekir. ... Hukuki güvenlik ile belirlilik ilkeleri, hukuk devletinin önkoşullarındandır. Kişilerin hukuki güvenliğini sağlamayı amaçlayan hukuki güvenlik ilkesi, hukuk normlarının öngörülebilir olmasını, bireylerin tüm eylem ve işlemlerinde devlete güven duyabilmesini, devletin de yasal düzenlemelerinde bu güven duygusunu zedeleyici yöntemlerden kaçınmasını gerekli kılar. Belirlilik ilkesi ise yasal düzenlemelerin hem kişiler hem de idare yönünden herhangi bir duraksamaya ve kuşkuya yer vermeyecek şekilde açık, net, anlaşılır ve uygulanabilir olmasını, ayrıca kamu otoritelerinin keyfi uygulamalarına karşı koruyucu önlem içermesini ifade etmektedir. ... Anayasa'nın 35 ve 46. maddeleri taşınmaz mülkiyetine son verecek müdahalelerin yasal olmasını zorunlu tutmaktadır. Bu zorunluluk hukuk devletinin gereğidir. Anayasa'nın 46. maddesi hükmü ve 2942 sayılı Kanun gereği asıl olan kamulaştırma işlemi yapmak suretiyle idarenin taşınmazı iktisap etmesidir. Yöntem olarak Anayasa ve yasalara uygun bir kamulaştırma işlemi yapılması söz konusu iken, dayanağını Anayasa ve yasalardan almayan, bireylerin mülkiyet hakkına son veren bir uygulama olan kamulaştırmaz el atma yasalara uygun bir kamulaştırma ile aynı hukuki çerçeve içinde değerlendirilemez. İdarelere resmi kamulaştırma kurallarının ötesine geçme imkânı sağlayan böyle bir uygulama, taşınmaz sahipleri için öngörülemeyen ve hukuki olmayan müdahale riski taşımaktadır. Sonuç olarak başvurucuya ait taşınmazın bir bölümüne dere ıslah çalışması kapsamında idarenin ihmalî neticesinde kamulaştırmaz el atmasının Anayasa'nın 35. ve 46. maddeleriyle 2942 sayılı Kanun'da belirtilen usule uymayan bir müdahale olduğu ve mülkiyet hakkına yapılan müdahalenin kanunilik ilkesini ihlal ettiği kanaatine ulaşılmıştır.

Bu doğrultuda bir başka örnek *Tuğba Arslan Başvurusu*'na dair karardır. Davada başvurucu avukatlık mesleğini icra etmekte ve başörtülü olarak

⁴¹ AYM Celalettin Aşçıoğlu Başvurusu, Bn. 2013/1436, K.T. 6/3/2014, p. 51 vd.

duruşmaya katılmaktadır. Ne var ki hâkim bu duruma müdahale etmiş ve müvekkiline kendisini bir diğer avukat vasıtasıyla temsil ettirmesi için süre vererek duruşmayı ertelemiştir. AYM bunun din hürriyetine yönelik bir müdahale olduğuna kanaat getirerek,⁴² “Başka bir ifadeyle, Anayasa’ya göre mutlaka kanunla düzenlenmesi gerekmeyen bir konu, kanuni dayanağı olmak kaydıyla idarenin düzenleyici işlemlerine bırakılabilir. Buna karşın temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasının ancak kanunla yapılacağına ilişkin Anayasa’nın 13. maddesi, bir kanun hükmü olmaksızın yürütme ve idarenin bir hak ve hürriyeti ilk elden düzenleyici işlemle sınırlamasına izin vermez. Dahası, Anayasa’nın 91. maddesinin birinci fıkrası uyarınca sosyal ve ekonomik haklar hariç olmak üzere temel hak ve hürriyetlere ilişkin olarak kanun hükmünde kararname ile düzenleme yapılamaz. Dolayısıyla kanun hükmünde kararname ile dahi düzenlenemeyecek temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasına ilişkin bir düzenlemenin ilk elden idari düzenleyici işlemlerle yapılması Anayasa karşısında mümkün değildir. Dolayısıyla mevcut durumda başvuruçunun din ve inanç özgürlüğünü sınırlandıran ve Anayasa’nın 13. maddesinin aradığı anlamda kamu gücünü kullanan organların keyfi davranışlarının önüne geçen ve kişilerin hukuku bilmelerine yardımcı olacak, erişilebilir, öngörülebilir ve kesin nitelikte bir kanun hükmünün bulunmadığı anlaşılmaktadır. Anayasa’nın 13. maddesine göre temel hakların sınırlandırılması için mutlaka kanuna ihtiyaç vardır. Avukatların duruşmalara ‘başları açık’ olarak katılacaklarına dair bir kanuni sınırlama bulunmamaktadır. Gerek AİHM’nin Leyla Şahin kararı ve gerekse de AİHM’nin dayandığı ve Türkiye’de öğrencilerin kılık ve kıyafetlerine ilişkin uygulamanın dayanağı haline gelen Anayasa Mahkemesinin 1989 ve 1991 tarihli kararları, Anayasa’nın 13. maddesindeki temel hak ve özgürlüklerin ancak kanunla sınırlanabileceğine ilişkin hükümde yer alan ‘kanunilik şartı’ nı taşıyan kurallar olarak kabul edilemez.” değerlendirmesini sunmuştur.⁴³

Bu kararın dayanak noktası ise şu paragraftaki değerlendirmeden ileri gelmektedir:⁴⁴ “Sözleşme’nin orijinal metinlerinde ‘kanunen öngörülmeye’ nin karşılığı olan ‘prescribed by law/prêvue par la loi’ düzenlemesine AİHM’nin yüklediği anlam, Türk hukukundaki ‘kanun’ kavramını aşarak ‘hukuk’ terimiyle karşılanabilecek bir anlama sahiptir. AİHM, bir hak veya özgürlüğe müdahale olduğunda öncelikle müdahalenin bir ‘hukuki temelinin’ olup olmadığını denetlemektedir. Başka bir deyişle AİHM, ‘hukuk’ teriminden şekli anlamda kanunu anlamamakta, sınırlamayı yapan hukuki düzenlemenin kaynağına değil düzenlemenin erişilebilir, öngörülebilir ve kesin olma niteliğine bakmaktadır (Bkz. Hasan ve Chaush/Bulgaristan [BD], Bn.

⁴² AYM, Tuğba Arslan Başvurusu, Bn. 2014/256, K.T. 25/6/2014, p. 80 vd.

⁴³ Başka örnekler için bkz. AYM Karlis A. Ş. Başvurusu, Bn. 2013/849, K. T. 15/4/2014; AYM Mahmut Manbaki Başvurusu, Bn. 2012/731, K.T. 15/10/2014; AYM Fikriye Aytin Başvurusu, Bn. 2013/6154, K.T. 11/12/2014.

⁴⁴ AYM, Tuğba Arslan Başvurusu, Bn. 2014/256, K.T. 25/6/2014, p. 93.

30985/96, 26/8/2000, p. 85). Bu yaklaşım nedeniyle AIHM'ye göre hukuken öngörölmüş olma ifadesindeki 'kanun' ya da 'hukuk' sözcüğü sadece yazılı hukuku değil, içtihadî hukuku da kapsamaktadır.”

Öte yandan AYM, Anayasanın bizatihi kendisini de şekli anlamda bir kanun kabul etmektedir. Bu bakımdan ayrıca Mahkeme, Anayasada 'açık ve uygulama kabiliyeti bulunan' hükümleri de hak ve özgürlüklere dair sınırlamalar açısından maddi anlamda da yeterli görmektedir.⁴⁵

Bununla birlikte her ne kadar şekli anlamda kanun anlayışı hukuk devletinin ve şekli adaletin hem aracı hem öncülü olsa da, bunun 'normatif keyfilikleri' bir başına sağlayamadığını söylemeliyiz. Yine de şekli anlamda kanun başlangıcının (ilk elden düzenleme) yokluğu en ağır Anayasaya aykırılık biçimi oluşturmaktadır (Oder: 2). Fakat hemen belirtelim ki, kanunun kalitesi araştırmasında stratejik olarak maddi anlamda kanun anlayışının da dikkate alınması önemlidir.

Maddi Anlamda Kanun Kriteri

AYM, kanunun kalitesini⁴⁶ araştırırken maddi anlamda kanun varlığını da sorgulamaktadır.⁴⁷ Mahkeme bu konudaki ilkesel yaklaşımını *Youtube LLC Corporation Service Company ve Diğerleri Başvurusuna* ilişkin verdiği kararında ortaya koymuştur. Somut olayda başvuruçular video paylaşım sitesi *youtube.com* isimli internet sitesine erişimin engellenmesine dair 27/3/2014 tarihli Telekomünikasyon İletişim Başkanlığı (TİB) işlemi nedeniyle Anayasa'nın 22., 26., 27., 40., 48. ve 67. maddelerinin ihlal edildiğini ileri sürmüşlerdir. Söz konusu işlemin temel kanuni dayanağını ise 5651 sayılı Kanunun 8. maddesi teşkil etmiştir. Kanun hükmüne göre TİB Başkanı, sayılı hallerde, 'suçları oluşturan yayınlara ilişkin olarak erişim engellenmesi kararı resen' verebilme yetkisini haizdir.

⁴⁵ Bkz. EREN, s. 586. Karar için bkz. AYM (Siyasi Parti Kapatma) E. 2008/1, K. 2008/2, K.T. 30/7/2008.

⁴⁶ AYM "kanunun kalitesi" kavramını ilk kez şu değerlendirmesine ortaya koymuştur: "Kanunun varlığı kadar kanun metninin ve uygulamasının da bireylerin davranışlarının sonucunu önceden öngörebilecekleri kadar hukuki belirlilik taşıması bir diğer ifadeyle kanunun kalitesi de kanunilik koşulunun sağlanıp sağlanmadığının tespitinde önem arz etmektedir." AYM Türkiye Emekliler Derneği Başvurusu, Bn. 2012/1035, K.T. 17/7/2014, p. 44.

⁴⁷ AYM bunu 1961 Anayasası döneminden itibaren "norm denetimi" kapsamında aramaktadır. Örnek için bkz. AYM, E. 1973/41, K. 1974/13, K.T. 14/09/1974; E. 1976/27, K. 1976/51, K.T. 16.5.1977.

AYM burada kanunun kalitesini maddi yönden denetime tabi tutmuştur. Mahkemeye göre⁴⁸ “Anayasal haklara yönelik müdahalenin bir kanuna dayanması yeterli olmayıp, bu kanunun belirlilik ve öngörülebilirlik gibi belli niteliklere sahip olması gerekir. Başka bir ifadeyle kanun, ilgili kişinin davranışlarını belirlemesi amacıyla, kolayca ulaşabileceği, gerektiğinde profesyonel yardım almak suretiyle de olsa anlayabileceği, açık, net ve yeterince belirgin nitelikte olmalıdır.”⁴⁹

İlgili Kanunun 8. maddesinin 4. fıkrasında “İçeriği birinci fıkrada belirtilen suçları oluşturan yayınların içerik veya yer sağlayıcısının yurt dışında bulunması halinde veya içerik veya yer sağlayıcısı yurt içinde bulursa bile, içeriği birinci fıkranın (a) bendinin (2) ve (5) ve (6) numaralı alt bentlerinde yazılı suçları oluşturan yayınlara ilişkin olarak erişimin engellenmesi kararı re’sen Başkanlık tarafından verilir. Bu karar, erişim sağlayıcısına bildirilerek gereğinin yerine getirilmesi istenir” denilmektedir. Şu hâlde görülmektedir ki, idari işlemle engellenmenin URL bazlı değil de bütün siteye erişimin engellenmesi şeklinde yapılabileceğine dair bir düzenlemeye Kanunun herhangi bir hükmünde yer verilmemektedir. Böyle olmakla esasen AYM şekli anlamda kanunilik testinden de geçilmediğini ortaya koymalıydı.⁵⁰ Ne var ki AYM maddi anlamda kanunun kalitesini bu vakada sorgulayarak, ayrıca idarece bu konudaki yetkinin hangi sınırlama araçları (alan adından erişimin engellenmesi, IP adresinden erişimin engellenmesi, içeriğe erişimin engellenmesi ve benzeri yöntemlerle erişimin engellenmesi) kullanılarak erişimin engelleneceğinin tam bir açıklıkla ortaya konulmadığı, bu nedenle idareye verilen yetkinin kapsam ve sınırlarının öngörülemez olduğu belirtilmesini de yerinde olarak ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra Kanunun 9. maddesinin 4. fıkrasında hâkime kademeli olarak erişimin

⁴⁸ AYM Youtube LLC Corporation Service Company ve Diğerleri Başvurusu, Bn. 2014/4705, K.T. 29.5.2014, p. 56.

⁴⁹ Bu yönde AİHM kararları için bkz. Altuğ Taner Akçam / Türkiye, Bn. 27520/07, 25.10.2011, p. 87; Ahmet Yıldırım / Türkiye, Bn. 3111/10, 18.12.2012, p. 57.

⁵⁰ Farklı gerekçede Serruh Kaleli ve Engin Yıldırım bu görüşü şu şekilde ortaya koymuşlardır: “Açıklanan nedenler ile; Telekomünikasyon İletişim Başkanlığı tarafından uygulanan tedbir kararları gerekçelerinin uygulanmasını esas aldığı mahkeme kararında yer alan suç tipi gerekçelerine uymadığı, ve tedbir uygulama kararlarında resen kullandığı 5651 sayılı Yasa’nın 8. maddesinin 1/b bendinin (4) numaralı fıkrasının çoğunluk görüşünde yer alan belirsizliği ilkesi yanında hukuki temelinin de bulunmadığı bu yönüyle Anayasa’nın 26. maddesinde korunan ifade özgürlüğüne getirilen sınırlamanın Anayasa’nın 22. maddesinin ikinci fıkrasında yer alan Anayasal ölçütleri de taşımadığı anlaşıldığından 26. madde yanında Anayasa’nın 22. maddesinin de ihlal edildiğine karar vermek gerekirken, sadece belirsizlikle yetinen ve 26. madde ihlaline dayanan çoğunluk kararına ayrıca 22. maddede güvence altına alınan haberleşme özgürlüğünün de ihlal edildiği düşüncesiyle farklı gerekçeyle katılmıştır.” Farklı Gerekçe için bkz. AYM Youtube LLC Corporation Service Company ve Diğerleri Başvurusu, Bn. 2014/4705, K.T. 29.5.2014.

engellenmesi konusunda verilen yetkiye benzer tarzda bir yetkinin kamu idaresi açısından da geçerli olup olmadığı da belirgin değildir. Dolayısıyla TİB'e erişimin engellenmesine yönelik olarak verilen yetkinin kanuni dayanağının kanunilik ilkesinin asgari şartı olan kanunun anlaşılır, açık ve net olması zorunluluğunu karşılamaması nedeniyle kapsam ve sınırlarının belirsiz olduğu söylenmelidir. Nihayet Mahkeme⁵¹, “Yukarıda yapılan açıklamalardan, youtube.com sitesine erişimin tümüyle engellenmesine yönelik müdahalenin, yeterince açık ve belirgin bir kanuni dayanağa sahip olmadığı ve bu yönüyle başvuruçular açısından öngörülebilir nitelikte bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, siteden yararlanan tüm kullanıcıların ifade özgürlüğüne ağır müdahale niteliğinde olan söz konusu idari işlemin, başvuruçuların Anayasa'nın 26. maddesinde korunan ifade özgürlüklerini ihlal ettiğine karar verilmesi gerekir.” demiştir.

Öte yandan yukarıda biz kanun anlayışımızı hukuk devleti üzerinden temellendirmeye çalıştık.⁵² Böyle olmakla insan onuru ve buna dayanan hak ve özgürlükler bakımından bir kanun yaklaşımının geliştirilmesi gerekir. İşte AYM de ‘kanunun kalitesi’ni değerlendirirken yerinde olarak hukuk devletinin ön koşulları olarak hukuki güvenlik ve hukuki belirlilik ilkelerini kullanmaktadır. Şu hâlde burada özellikle maddi anlamda hukuk devleti yaklaşımıyla söz konusu bu ilkelerin anlamının tespit edilmesi⁵³ ve berraklaştırılması yerinde olacaktır.

- a. Belirlilik İlkesi: Belirlilik ilkesi hukuk devletinin önemli bir bileşenidir. AYM de belirlilik ilkesinin temellendirmesini buradan hareketle yapmaktadır.⁵⁴ AYM'ye göre belirlilik ilkesi,⁵⁵ “yasal düzenlemelerin hem kişiler hem de idare yönünden herhangi bir duraksamaya ve kuşkuya yer vermeyecek şekilde açık, net, anlaşılır ve uygulanabilir olmasını, ayrıca kamu otoritelerinin keyfî uygulamalarına karşı koruyucu önlem

⁵¹ AYM Youtube LLC Corporation Service Company ve Diğerleri Başvurusu, Bn. 2014/4705, K.T. 29.5.2014, p. 64.

⁵² AYM de bunu yapmaktadır. Bkz. E. 2015/4, K. 2015/61, K.T. 1.7.2015; E. 2014/144, K. 2015/29, K.T. 19.3.2015.

⁵³ AYM bazı kararlarında “Hukuki güvenlik ile belirlilik ilkeleri, hukuk devletinin önkoşullarındandır.” diyerek güvenlik ve belirlilik ilkelerin ayırmaktadır. Örneğin AYM Türkiye Emekliler Derneği Başvurusu, Bn. 2012/1035, K.T. 17/7/2014, p. 45. Ne var ki bazı kararlarında ise Mahkeme, “Diğer yandan, hukuk devletinin asli unsurları arasında yer alan hukuki belirlilik veya güvenlik ilkesi, hukuki durumlarda belirli bir istikrarı temin etmekte ve kişilerin mahkemelere güvenine katkıda bulunmaktadır.” diyerek bu ayrımı muğlaklaştırmaktadır. Örneğin AYM Servet Saraçoğlu ve Diğerleri Başvurusu, Bn. 2012/1281, K.T. 24/6/2015, p. 117.

⁵⁴ AYM Genco Acar Başvurusu, Bn. 2013/7938, K.T. 16/12/2015, p. 58.

⁵⁵ AYM E. 2013/39, K. 2013/65, K.T. 22/5/2013; AYM Tasfiye Halinde Cemtur Seyahat ve Turizm Ltd. Şti. Başvurusu, Bn. 2013/865, K.T. 1/6/2016, p. 127.

içermeyi ifade etmektedir. Bu bakımdan kanunun metni, bireylerin - gerektiğinde hukuki yardım almak suretiyle- hangi somut eylem ve olguya hangi hukuksal yaptırımın veya sonucun bağlandığını belli bir açıklık ve kesinlikte öngörebilmelerine imkân verecek düzeyde kaleme alınmış olmalıdır. Dolayısıyla uygulanması öncesinde kanunun muhtemel etki ve sonuçlarının yeterli derecede öngörülebilir olması gereklidir.”⁵⁶. Buradan hareketle şunu söylemek gerekir ki, belirlilik ilkesinde birey ve idare bakımlarından kanunun birtakım nitelikler taşınması gereklidir. Kanun mutlak bir şekilde açık, net, anlaşılır ve uygulanabilir olmalıdır. Böyle olmakla ve ayrıca kamu otoritesi keyfi uygulama yapamayacaktır. Kanunun hukukiliği açıklık ve kesinliği havidir. Keza kanunun kaliteli olması için bunun muhtemel etki ve neticeleri ‘yeterli derecede’ öngörülebilir olmalıdır. Bununla birlikte AYM belirlilik ilkesini AİHM içtihadıyla örtüşen şekilde yalnızca kanunlar ile sınırlı tutmamakta bütüncül bir hukuki denetim gerçekleştirmektedir. Hukukiliğin bu şekilde anlaşılması, maddi anlamda kanun anlayışının somutlaşması bakımından yerinde olduğu söylenmelidir. Nitekim AYM’ye göre,⁵⁷ “‘Belirlilik’ ilkesi yalnızca yasal belirliliği değil, daha geniş anlamda hukuki belirliliği ifade etmektedir. Erişilebilir, bilinebilir ve öngörülebilir gibi niteliksel gereklilikleri karşılama koşuluyla yasalar, mahkeme içtihatları ve yürütmenin düzenleyici işlemleri ile de hukuki belirlilik sağlanabilir. Aslolan muhtemel muhataplarının mevcut şartlar altında belirli bir işlemin ne tür sonuçlar doğurabileceğini öngörmelerini mümkün kılacak bir normun varlığıdır.”

- b. Öngörülebilirlik: AYM hukuk devletinin bir diğer bileşeni olarak öngörülebilirlik ilkesini (hukuki güvenlik) kanunun kalitesinin tespitinde kullanmaktadır. Gerçekten de Mahkeme hukuki güvenlik ilkesine şu şekilde bir anlam atfetmektedir:⁵⁸ “Kişilerin hukuki güvenliğini sağlamayı amaçlayan hukuki güvenlik ilkesi, hukuk normlarının öngörülebilir olmasını, bireylerin tüm eylem ve işlemlerinde devlete güven duyabilmesini, devletin de yasal düzenlemelerinde bu güven duygusunu zedeleyici yöntemlerden kaçınmasını gerekli kılar.” AYM’ye göre,⁵⁹ “hukuk devletinin asli unsurları arasında yer alan hukuki belirlilik veya güvenlik ilkesi, hukuki durumlarda belirli bir istikrarı temin etmekte

⁵⁶ Ayrıca bkz. AYM Metin Bayyar ve Halkın Kurtuluş Partisi Başvurusu, Bn. 2014/15220, K.T. 4/6/2015; Kommersan Kombassan Mermer Maden İşletmeleri Sanayi ve Ticaret A. Ş. Ve Diğerleri Başvurusu, Bn. 2013/7114, K.T. 20/1/2016.

⁵⁷ AYM, E.2009/9, K.2011/103, K.T. 16/6/2011; AYM Bayram Yusuf Aslan Başvurusu, Bn. 2013/4395, K.T. 10/6/2015, p. 109.

⁵⁸ AYM Türkiye Emekliler Derneği Başvurusu, Bn. 2012/1035, K.T. 17/7/2014, p. 45.

⁵⁹ AYM Servet Saraçoğlu ve Diğerleri Başvurusu, Bn. 2012/1281, K.T. 24/6/2015, p. 117.

ve kişilerin mahkemelere güvenine katkıda bulunmaktadır. Birbiriyle uyuşmayan mahkeme kararlarının sürüp gitmesi, yargı sistemine itimadı azaltarak, yargısal bir belirsizliğe yol açabilir.” Burada hukuki güvenlik ilkesine yönelik yaklaşımını AYM, AİHM içtihadından hareket ederek inşa etmiştir.⁶⁰ AYM’ye göre hukuki güvenlik ilkesinin somutlaştırılması doğrultusunda gerek devlet gerekse toplum karşısında ‘ilkesel’, ‘kurumsal’, ve ‘işlevsel’ olmak üzere güvenceler sağlanmalıdır. **İlkesel koruma**, bir hukuk devletindeki devletin bütün eylem ve işlemlerinde hukuka uygun bir şekilde davranması gerekliliğini vurgular. **Kurumsal güvence**, söz konusu kuralların mahkemeler tarafından somut olaya aktarılarak hukuksal uyuşmazlığın çözülmesini ifade eder. **İşlevsellik** ise, hukuksal uyuşmazlığı kesin çözüme bağlayan mahkeme kararlarının kamu otoritelerince yerine getirilmesine, yani icra edilmesine işaret eder. AYM bu doğrultuda şu şekilde bir değerlendirme yapmaktadır⁶¹: “Yargı kararlarının geç uygulanması sebebiyle bireyler lehine zamanında kullanılamayan ‘işlevsel’ güvencenin söz konusu olduğu bir durumda, ‘ilkesel’ ve ‘kurumsal’ güvencelerin bireyler adına etkin kılınabilmesi, kendilerinden beklenen hukuksal korumayı sağlamaları mümkün olmaz. Dolayısıyla yargı kararlarının bireyler hakkında uygulanmasını içeren işlevsel güvence; ilkesel ve kurumsal güvenceleri tamamlayan, bu güvencelerin istenilen sonuçları vermesini mümkün hale getirerek bireysel hak ve özgürlüklere yargısal koruma sağlanabilmesini olanaklı kılan vazgeçilmez bir hukuki teminattır.”

AYM yukarıda belirttiğimiz hukuk devletine mündemiç ilkelere yüklediği anlamı pek çok kararında uygulamaya dökmüştür. Mahkeme hukuki belirlilik ile hukuki güvenlik ilkelerini birbiriyle bağlantılı bileşenler olarak görmektedir.⁶² Bu bakımdan belirlilik ilkesinin testinde AYM, ilgili kanuni düzenlemenin içerik, amaç ve kapsam açılarından belirli olmasını aramaktadır. Çünkü bireyler ancak bu şekilde kendi hukuki vaziyetlerini anlayabilirler. Aksi halde ilgili kanuni düzenlemeye dayanarak gerçekleştirilen ve hak ve özgürlüğe müdahale eden eylem veya işlemin Anayasaya aykırılığı söz konusu olacaktır.

⁶⁰ Ayrıca bu doğrultudaki bir AİHM kararı için bkz. “Bu bağlamda Mahkeme, adil yargılanma hakkının, hukukun üstünlüğünü Sözleşme Devlemlerin ortak mirasının bir parçası olarak ilan eden Sözleşme’nin Giriş Bölümü ışığında yorumlanması gerektiğini yineler. Şimdi, hukukun üstünlüğünün temel yönlerinden biri, diğerlerinin yanı sıra, yasal durumlarda belirli bir istikrarı garanti eden ve mahkemelere halkın güvenine katkıda bulunan yasal kesinlik ilkesidir. Öte yandan, çelişkili mahkeme kararlarının ısrarı, halkın yargı sistemine olan güvenini azaltabilecek bir yasal belirsizlik durumu yaratabilir; oysa bu tür bir güven, hukukun üstünlüğüne dayalı bir Devletin temel bileşenlerinden biridir.” AİHM, Nejdet Şahin and Perihan Şahin / Türkiye, Bn. 13279/05, 20.10.2011, p. 57.

⁶¹ AYM Arman Mazman Başvurusu, Bn. 2013/1752, K.T. 26/6/2014, p. 63-64.

⁶² AYM Ali Karatay Başvurusu, Bn. 2012/990, K.T. 10/12/2014, p. 47.

Peki, buradaki belirliliğin ölçüsü mutlak anlamda mı kullanılmaktadır? Gerçekten de belirlilik ilkesinin anlamını berraklaştırmak her durumda mutlak değildir. Nitekim Mahkeme şu değerlendirmeyi yapmaktadır:⁶³

Bununla birlikte, her ihtimale çözüm getiremeyecek olan yasal mevzuatın gereken koruma seviyesi, büyük ölçüde, ilgili metnin düzenlediği alan ve içeriğiyle birlikte, muhataplarının niteliği ve sayısıyla yakından bağlantılıdır. Bu nedenle kuralın karmaşık olması ya da belirli ölçülerde soyutluk içermesi ve bu nedenle hukuki yardım ile tam olarak anlaşılabilir hâle gelmesi veya kullanılan kavramların anlamlarının hukuksal değerlendirme sonucunda ortaya çıkması tek başına hukukun öngörülebilirlik ilkesine aykırı görülemez. Bunun yanı sıra Anayasa’nın sistematik yorumundan da destek alınmak suretiyle farklı ağırlıklar atfedilebilecek olan hakların niteliği, belirtilen alanlara ilişkin kanuni düzenlemelerde aranacak belirlilik oranını da farklılaştırabilecektir. Bu bağlamda ilgili kanuni düzenleme temel haklara ne oranda müdahale ediyorsa söz konusu düzenlemede aranacak belirlilik oranı da aynı doğrultuda yükselecektir.

Bu bağlamda hak ve özgürlüklere müdahale eden kanun hükmü, belirli oranda takdir alanını ilgili kanuni düzenlemeyi somut olaya aktaran uygulayıcıya sunabilir. Ne var ki bu takdir alanının da sınırlarının yeterli açıklıkta ve kesinlikte olması gerekir. Aksi takdirde kamu otoritesi kaynağını Anayasadan almayan bir yetkiyi kullanmış olacaktır.

Özellikle ceza hukuku alanında, takdir alanı ve kanunilik ilkesi büyük önem arz etmektedir. Devlet, bireyi yalnızca ceza hukuku aracılığıyla değil ceza hukukundan da korumalıdır (Ünver, 2014: 15). Keza suçların kanuniliği ilkesi, kuvvetler ayrılığı ilkesinin de bir sonucudur; cezalandırılacak eylemlerin ve müeyyidelerin belirlenmesi yargıç/mahkemenin değil kanun koyucunun yetki alanındadır (Ünver, 2014: 15). Montesquieu’ya göre, yasal düzenlemeyi yorumlayarak kıyas yapan yargıç, kanun koyucunun sahasına girmiş olur⁶⁴. Keza Beccaria’ya göre de ceza yasalarını yorumlamak, münhasıran yasa koyucunun yetki alanındadır; aksi halde “*yasanın sürekli değişmez ve kalıcı sesine değil, keyfi yorumların aldatıcı değişkenliğine teslim olunmaktadır.*” (Beccaria, 2018: 37-39). Yargıcın kanunun ruhuna başvurma faaliyeti, hürriyetlere yönelik ciddi tehlike yaratabilir. Beccaria’ya göre cezai yargılamada üç önerme vardır: Büyük

⁶³ AYM Hayriye Özdemir Başvurusu, Bn. 2013/3434, K.T. 25/6/2015, p. 58.

⁶⁴ Montesquieu yargıcının, yasama ve yürütmeden bağımsız olması gerektiğini vurgulamakla birlikte, yargıya, diğer iki kuvvetle eşit bir statü vermemiş; hakimlerin yorum yoluyla hukuk yaratmalarının belirsizliğini vurgulayarak, sadece “kanunun kelimelerini telaffuz eden bir ağız, yani sadece pasif varlıklar” olmaktan öteye geçmemeleri gerektiğini belirtmiştir.

“The judges must be “no more than the mouth that pronounces the words of the law, mere passive beings, incapable of moderating either its force or rigour.” (Vile: 1967)

önerme yasadır, küçük önerme eylemin yasaya uygun olup olmadığıdır, sonuç ise ya özgürlük yahut hükümlülüktür (Beccaria, 2018: 37). Yasa hükmü yerine, yasanın ruhuna başvuran her yargıç kendine has yaklaşımıyla kanunun ruhunu farklı yorumlayacak, hatta aynı yargıç aynı kanunu farklı zamanlarda farklı yorumlayacak dolayısıyla hakların akıbeti her mahkemede farklı tecelli edecek, belirsizlik ve güvensizlik kapısı aralanacaktır (Beccaria, 2018: 37).

Şu hâlde hak ve özgürlüğün korunması ve gerçekleştirilmesi için asgari düzeyde bir yeterliliğin ve kesinliğin sağlanması zaruridir. Kuşkusuz kanun ihdas etme tekniği bakımından somut kavram veya düzenlemelerin her zaman için geliştirilmesi zordur.⁶⁵ Böyle olmakla burada hukuksal yorum ve muhakeme

⁶⁵ Kaldı ki bunun sakıncaları da vardır: “AİHM içtihatlarına göre de bir kanuni düzenlemenin bireylerin davranışını ona göre düzenleyebileceği kadar kesinlik içermesi, kişinin gerektiği takdirde hukuki yardım almak suretiyle, bu kanunun düzenlediği alanda belli bir eylem nedeniyle ortaya çıkacak sonuçları makul bir düzeyde öngörebilmesi gerekmektedir. Öngörülebilirliğin mutlak ölçüde olması gerekmez. Kanunun açıklığı, arzu edilir bir durum olmakla birlikte; bazen aşırı bir katılığı da beraberinde getirebilir. Oysa hukukun ortaya çıkan değişikliklere uyarlanabilmesi gerekmektedir. Birçok kanun, işin doğası gereği, yorumlanması ve uygulanması pratik gerçekliğe bağlı olan yoruma açık formüller içermektedir (bkz. Kayasu/Türkiye, Bn. 64119/00, 76292/01, 13/11/2008, p. 83).” AYM Ali Karatay Başvurusu, Bn. 2012/990, K.T. 10/12/2014, p. 49. Ancak hemen belirtelim ki ceza hukukuna dair suç ve cezada kanunilik ilkesi katı yorumlanmalıdır. Nitekim AYM bu doğrultuda şu yorumu geliştirmektedir: “Suç ve cezada kanunilik ilkesi, hukuk devletinin kurucu unsurlarındandır. Kanunilik ilkesi, genel olarak bütün hak ve özgürlüklerin düzenlenmesinde temel bir güvence oluşturmanın yanı sıra, suç ve cezaların belirlenmesi bakımından özel bir anlam ve önemi haiz olup, bu kapsamda kişilerin kanunen yasaklanmamış veya yaptırımı bağlanmamış fiillerden dolayı keyfi bir şekilde suçlanmaları ve cezalandırılmaları önlenmekte, buna ek olarak, suçlanan kişinin lehine olan düzenlemelerin geriye etkili olarak uygulanması sağlanmaktadır. Kamu otoritesinin ve bunun bir sonucu olan ceza verme yetkisinin keyfi ve hukuk dışı amaçlarla kullanılmasının önlenmesi, kanunilik ilkesinin katı bir şekilde uygulanmasıyla mümkün olabilir. Bu doğrultuda, kamu otoritesini temsil eden yasama, yürütme ve yargı erklerinin, bu ilkeye saygılı hareket etmeleri; suç ve cezalara ilişkin kanuni düzenlemelerin sınırlarının, yasama organı tarafından belirgin bir şekilde çizilmesi, yürütme organının sınırları kanunla belirlenmiş bir yetkiye dayanmaksızın, düzenleyici işlemleri ile suç ve ceza ihdas etmemesi, ceza hukukunu uygulamakla görevli yargı organının da kanunlarda belirlenen suç ve cezaların kapsamını yorum yoluyla genişletmemesi gerekir.” AYM Karlis A. Ş. Başvurusu, Bn. 2013/849, K.T. 15/4/2014, p. 33-34. Ne var ki burada da mutlak bir kanunilik ilkesi yorumu benimsenmemektedir. AYM AİHM içtihadından da yola çıkarak değerlendirmesini şu şekilde yapmaktadır: “Öte yandan, kanunların genel uygulamaya yönelik olarak hazırlanmasının doğal sonucu olarak kanun metinleri her zaman açık ve net olmayabilir. Kanun hazırlama tekniklerinden biri, kanunda, düzenlenecek alanın her türlü ayrıntısını içermesi yerine genel hükümler ile uygulamayı belirlemektir. Bunun sonucu olarak kanun metinlerinde yorum gerektiren ifadelere yer verilebilmektedir. Bu ifadeler, kuralın yorumu ve uygulaması açısından pratikte farklı değerlendirilebilmektedir. Diğer hukuk alanlarında

yöntemleri devreye girmelidir. Çünkü bu şekilde ilgili kanun hükmünün uygulamasında yeknesaklık sağlanacaktır. Aksi durum, belirsizliğin bir işareti olacaktır. Şu hâlde başta yargısal organlar olmak üzere kamu otoritesi ilgili kanun hükmünün yorumlanması ve uygulanmasında anayasaya uygun yorumu seçmelidir.⁶⁶ Nitekim AYM de bu şekilde geliştirilen yorum ve uygulamanın Anayasaya uygunluğunu denetlemekle⁶⁷ yetkilidir.

Kanunilik Ölçütünde Ek Bir Kriter: Anayasa m. 90/son

Yukarıdaki kanunilik testinde AYM’nin benimsediği yaklaşımı ele almaya çalıştık. Bu yaklaşımda AYM ek bir kriter daha ortaya koymuştur. Bu kriter, Anayasanın 90. maddesi bakımından mevcut olmuştur. Özetle AYM’ye göre uluslararası sözleşme ve denetim organı kararı bir kanun hükmü ile çatışırsa bu

olduğu gibi ceza hukuku alanında olan bir kanun hükmü ne kadar açık ve net olarak düzenlense dahi kaçınılmaz olarak şüpheli noktaların giderilmesi ve değişen şartlara uyarlamak için bir yargı yorumu ile uygulamaya aktarılacaktır (Del Rio Prada/İspanya, p. 92). Yargılama görevini yerine getiren mahkemelerin, bu tür yorumsal şüpheleri gidermeleri gerekmektedir. Bu çerçevede suç ve cezada kanunilik ilkesi, temel olarak suçun özülle tutarlı olması ve makul olarak öngörülebilir olması koşuluyla ceza hukukuna ilişkin kuralların davadan davaya yargısal yorumla netleştirmeye imkân tanımaktadır. Erişilebilir ve makul olarak öngörülebilir bir yargısal yorumun suç ve cezada kanunilik ilkesini ihlal ettiği söylenemez (Del Rio Prada/İspanya, p. 93).” AYM Efendi Yıldız Başvurusu, Bn. 2013/1202, K.T. 25/3/2015, p. 34.

⁶⁶ Bu doğrultuda AYM AİHM içtihadını işaretleyerek şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “AİHM’ye göre öngörülebilirlik kavramının kapsamı ve bu kuralın anlamı, uygulanacak kişilerin sayısı ve statüsüne bağlıdır. Yasa kuralına yönelik olarak birden fazla yorumunun yapılabiliyor olması, tek başına kuralın AİHM’nin aradığı anlamda “öngörülebilirlik” şartını karşılamada başarısız olduğu anlamına gelmez. Mahkemelerin görevi, kuralın günlük yaşamdaki uygulamaları dikkate alarak yoruma dair şüpheleri kesin olarak ortadan kaldırmaktır (Gorzelik ve diğerleri/Polonya, Bn. 44158/98, 17/2/2004, p. 65). Yüksek mahkemelerin yasanın tutarlı bir şekilde uygulanmasında güvence olması göz ardı edilemez (Tudor Tudor/Romanya, Bn. 21911/03, 24/3/2009, p. 29, 30; Ştefănică ve diğerleri/Romanya, Bn. 38155/02, 2/11/2010, p. 36, 37). Ancak bu güvencenin gereğinin yerine getirilmesinde başarısız olunması, Sözleşme’ye Ek (1) No.lu Protokol’ün 1. maddesinin gerekliliklerine uygun olmayan sonuçlara neden olabilir (Păduraru/Romanya, Bn. 63252/00, 1/11/2005, p. 98, 99). ... Yüksek mahkemelerin ya da nihai merci olarak bir uyuşmazlığı çözüme bağlayan mahkemelerin aynı konuya ilişkin kararlarında, davaların içeriğinden kaynaklanmayan farklı kabullerin bulunması hâlinde ise hareket noktası, derece mahkemelerinin değerlendirme veya yorumlarından hangisinin doğru olduğunun ve hangisinin tercih edilmesi gerektiğinin tespit edilmesi olmayacaktır (Ştefănică ve diğerleri/Romanya, p. 34). Bununla birlikte Anayasa Mahkemesi, kararlarda yaşanan değişimin hukuki bir belirsizliğe yol açıp açmadığına ve başvuru bakımından öngörülebilir olup olmadığına yönelik bir inceleme yapabilir.” Bkz. AYM Murat Çevik Başvurusu (5), Bn. 2013/3246, K.T. 16/12/2015, p. 39 vd.; AYM Türkan Bal Başvurusu, Bn. 2013/6932, 6/1/2015, p. 58.

⁶⁷ Örnek için bkz. AYM Hilmi Yıldız Başvurusu, Bn. 2013/299, K.T. 4/2/2016.

kanun hükmü zımnen ilga olacaktır (Şirin, 2015: 203). Buradan hareketle söz konusu kanun hükmüne dayanan bir müdahale de kanunilik ölçütünü yerine getirmemiş olacaktır.

Nitekim AYM bu muhakeme biçimini şu şekilde kararında kullanmıştır:⁶⁸

Anayasa'nın 90. maddenin beşinci fıkrası uyarınca, sözleşmeler hukuk sistemimizin bir parçası olup, kanunlar gibi uygulanma özelliğine sahiptir. Yine aynı fıkra göre, uygulamada bir kanun hükmü ile temel hak ve özgürlüklere ilişkin olan sözleşme hükümleri arasında bir uyumsuzluğun bulunması halinde, sözleşme hükümlerinin esas alınması zorunludur. Bu kural bir zımni ilga kuralı olup, temel hak ve özgürlüklere ilişkin sözleşme hükümleriyle çatışan kanun hükümlerinin uygulanma kabiliyetini ortadan kaldırmaktadır. Başvuruya konu yargılama kapsamında verilen kararın 4721 sayılı Kanun'un 187. maddesine dayanarak verildiği anlaşılmaktadır. Ancak, yukarıda yer verilen tespitler ışığında, ilgili Kanun hükmünün sözü edilen Sözleşme hükümleri ile çatıştığı görülmektedir. Bu durumda, uyumsuzluğu karara bağlayan derece Mahkemelerinin, AİHS ve diğer uluslararası insan hakları andlaşmaları ile çatışan 4721 sayılı Kanun'un 187. maddesini kararlarına esas almayarak, başvuru konusu uyumsuzluk açısından Anayasa'nın 90. maddesi uyarınca uygulanması gereken uluslararası sözleşme hükümlerini dikkate alması gerektiği sonucuna varılmaktadır. Somut başvuru açısından, başvuru konunun temel hak ve özgürlüklere dair uluslararası andlaşmaların kanun hükümlerine nazaran öncelikle uygulanacağı ve bu kapsamda Sözleşmenin ve AİHM içtihadının uyumsuzluğun karara bağlanmasında nazara alınması noktasındaki itirazlarının yargı mercilerince dikkate alınmadığı ve tartışılmadığı anlaşılmaktadır. Uluslararası sözleşmelerin, evli erkek ve kadının evlilik sonrasında soyadları bakımından eşit haklara sahip olmasını öngören hükümleri ile evli kadının kocasının soyadını kullanması zorunluluğunun öngören iç hukuk düzenlemelerinin aynı konu hakkında farklı hükümler içermesi nedeniyle, ilgili sözleşmenin hükümlerinin somut uyumsuzluk açısından esas alınması gereken hukuk kuralı olduğu sonucuna varılmakla, başvuru konunun manevi varlığı kapsamında güvence altına alınan isim hakkına yönelik müdahalenin kanunilik şartını sağlamadığı anlaşılmaktadır.

AYM'nin bu özgün yaklaşımı başka kararlara da uygulandığında özellikle AİHS ile çelişen metinlerin ve kararların ayıklanması kolaylıkla mümkün olacaktır. Ne var ki AYM bu bakımdan içtihat istikrarsızlığı içerisinde olduğu söylenmelidir. Gerçekten de örneğin yukarıdaki karardan kısa bir süre önce AYM, uluslararası hukuk ile çatışan kanun hükmünü Anayasaya aykırı

⁶⁸ AYM Sevim Akat Eşki Başvurusu, Bn. 2013/2187, K.T. 19/12/2013, p. 44-47.

bulmamıştır.⁶⁹ Keza bu son yaklaşım, benzer doğrultudaki diğer vakalarda da sergilenmemiştir.⁷⁰

Öte yandan Mahkemenin yukarıda verdiğimiz kararındaki kanunilik ilkesinin uygulanması önem arz etmektedir. Çünkü burada evli kadınların doğumla kazandıkları soyadlarını tek başına kullanmamaları, Mahkemece kadın-erkek eşitliği temelinden esaslı bir denetime konu olmamıştır. AYM, bu bireysel başvuru kararında kanunilik ilkesini pratiğe aktararak başvurucu lehine hükmetmiştir. Ne var ki buradaki karar oluşturma tarzı Oder’in de belirttiği üzere, kanunilik ilkesinin, eşitlik temelli denetiminden kaçınmak doğrultusunda ‘stratejik kullanım’ını ifade etmektedir (Oder: 6). Mahkeme, daha önceki somut norm denetimi içtihadında, evli kadının soyadına dair ve kadınların evlilik öncesi soyadlarını tek başlarına kullanmalarını önleyen Medeni Kanun hükmünü hukuki olmayan kültürel gerekçelerle Anayasaya aykırı görmemişti. Dolayısıyla özellikle bu açıdan, evli kadının soyadına dair bireysel başvuru, önceki içtihadı ‘önkarar usulü’yle sorgulayacak bir temel teşkil edebilirdi. Fakat Mahkeme hukuki olan bu muhakeme tarzını seçmedi. AYM burada ‘orta yol’ bakımından, bütünüyle şekli bir argümentatif yöntemle ve haklara yönelik herhangi bir somutlaştırma gerçekleştirilmesizin AİHM içtihadı ile kanun hükümlerinin çatışmasında, Anayasa madde 90/son açısından birincisine öncelik verilmemesini kanunilik ilkesinin ihlali olarak belirlemekle yetinmiştir.

Sonuç

Hukuk devletine bağlı hukukun üstünlüğü ilkesinin gerekliliklerinden biri olan ‘kanun kalitesini’nin alt unsurları değişmekte ve gelişmektedir; çünkü hukukun en yüksek standartları da dâhil olmak üzere, sürekli olarak kendisini yeniden yorumladığı ve gelişme potansiyelini kendini yeniden yorumlamaktan aldığı hukuk geleneğinin bir parçasıdır (Kuris, 2018: 156). Bu hususu hem Strasbourg Mahkemesi hem de AYM’nin yorum pratiğinde görmekteyiz.

Kanunun kalitesi yorumlayıcı bir araç olarak hukuk doktrininden bağışık düşünülemez. Çünkü uygulanabilir bir kavram olarak kanun kalitesi, hukuk devleti ilkeleri manzumesinin gelişmesinin bir neticesidir. Gerçi yargısal içtihatlarla bakıldığında bunun halen tartışmasız olmadığını ve her zaman için tutarlı bir şekilde yorumlanmadığını söyleyebiliriz.

Gerçekten de sadece teknik veya usule ilişkin değil, aynı zamanda kanunun maddi esasına dair sorular da dâhil olmak üzere pek çok sorunun yanıtsız kaldığını görmekteyiz. Kanunun kalitesinde formel unsurlar kadar maddi esaslar da önem arz etmektedir. Ancak her halükârda kanun, insan onuruna yöneldiği ve

⁶⁹ AYM E. 2011/34, K. 2012/48, K.T. 30/3/2012.

⁷⁰ Bu konuda karar ve eleştiriler için bkz. Şirin, 2015: 204-205.

bunu gerçekleştirmeyi amaç edindiği ölçüde hukuk devletine bağlı bir gelişim sergileyecektir.

Dolayısıyla bir hukuk devletindeki incelemede mahkemeler kanunun kalite standartlarının karşılanıp karşılanmadığını belirlemeye yardımcı olabilir, ancak özellikle ülkemizde yasa koyucunun takdir alanında bulunan seçeneklerden hangisinin en ‘kaliteli’ olduğunun unsurlarının belirlenmediğini kabul etmek mümkündür. Bu, kanunla düzenlenen tüm alanlar için geçerlidir.

AYM mülahazalarını belirli bir tarihî, kültürel, siyasi ve yasal mirasa ve anayasal kimliklerine dayandırarak, ülkemiz için kanunilik ölçütünün standartlarını yükseltme fonksiyonu icra edebileceği kanaatindeyiz. Yorumlayıcı araçlar olarak Strasbourg doktrinleri de bazı genel rehberlikler sağlayabilir. Fakat hemen belirtelim ki bu durum yalnızca ulusal anayasal kimlik alanının (1982 Anayasasının) başladığı sınıra kadar olmamalıdır.

Sonuç olarak AYM’nin özellikle bireysel başvuru içtihadında, kanun kalitesi kapsamında belirlilik ve öngörülebilirlik ilkelerine yönelik yorumunun yerinde bir yaklaşım olduğunu söylemek gerekir. Zira bu husus hak temelli hukukun inşası ve uygulaması açısından olumlu bir gelişmedir. Ancak sorun ‘içtihat istikrarsızlığı’nın ya da daha geniş olarak ‘argümentatif tutarlılık sorunu’nun⁷¹ söz konusu olmasıdır. Dolayısıyla kanunilik testinin kullanıldığı bireysel başvuru incelemesinde AYM’nin, insan onuru temelli hak anlayışında genişletici ve dinamik yorumunu geliştirmesi, maddi anlamda hukuk devleti anlayışını kanunun kalitesinde araması ve bunda ısrarcı olması önemlidir.

⁷¹ Mahkemenin şu içtihadı bu bakımdan önemlidir: “Bu çerçevede, verginin kanuniliği ilkesi gereği vergi yoluyla yapılacak müdahalelerin temel dayanağı olan kanunların da, ilgili kişinin davranışlarını belirlemesi amacıyla, kolayca ulaşabileceği, gerektiğinde profesyonel yardım almak suretiyle de olsa anlayabileceği, açık, net ve yeterince belirgin nitelikte olması gerekmektedir (aynı yönde bkz. Bn. 2014/4705, 29/5/2014, p. 56). Ancak her zaman, kanunlarda mutlak bir açıklığın beklenemeyeceği ortadadır. Bu sebeple, kanuni düzenlemelerde az veya çok belirsiz ifadeler bulunabileceği ve bu belirsizliğin uygulamadaki yorumlarla giderilebileceği kabul edilmektedir (AYM, E.2009/9, K.2011/10. 16/6/2011; E.2013/64, K.2013/142, 28/11/2013) (Benzer yöndeki AİHM içtihadı için bkz. Barthold/Almanya, Bn. 8734/79, 25/3/1985, p. 47). Bu durumda kanuni düzenlemenin içeriğinin ve kapsamının kanun altı düzenlemeler veya yargısal içtihatlarla açıklığa kavuşturulduğu, bir diğer deyişle birey açısından belirliliğin sağlandığı durumlarda öngörülebilirlik koşulunun karşılandığı söylenebilecektir.” AYM Türkiye İş Bankası A. Ş. Başvurusu, Bn. 2014/6192, K.T. 12/11/2014, p. 53.

Kaynakça

I. Eserler

- Alexy, R. (2015). “Legal Certainty and Correctness”. *Ratio Juris*, 28(4), 441-451.
- Beccaria, C. (2018). *Suçlar ve Cezalar Hakkında*. (Çev. SELÇUK, S.) 7. Baskı, Ankara: İmge Kitapevi.
- Bellamy, R., (2001). “The Rule of Law and the Rule of Persons”. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 4(4), 221-251.
- Demir, H. S. (2023). “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Hak İhlali Başvurularının Denetiminde Kullandığı “Yasal Dayanak” ve “Yasa Kalitesi” Ölçütü Üzerine Bir Değerlendirme”. *Yasama Dergisi*, (47), 125-155, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3134226> (11.05.2024).
- Demir, H. S. (2024). “AİHS m. 7/2’de Belirtilen “Uygar Uluslar Tarafından Tanınan Hukukun Temel İlkeleri” İfadesine AİHM’nin İtihadı Yaklaşımı”. UBAK 19. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi. Ankara: Asos Yayınevi, 190-198.
- Dicey, A. V. (1922). *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. Liberty Classics. Indianapolis.
- Dworkin, R. (1977). *Taking Rights Seriously*. Cambridge: Harvard University Press.
- Dworkin R. (2006). *Is Democracy Possible Here?*. New Jersey: Princeton University Press.
- Erdem, M. (2015) “İnsancıl Hukukta Martens Kaydı”. İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 6(2), 211-286, <http://openaccess.inonu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11616/3915/makale.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (20.01.2023)
- Eren, A. (2021). *Anayasa Hukuku Dersleri*. 3. Baskı. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Fuller, L. (1964). *The Morality of Law*. New Haven: Yale University Press.
- Gemalmaz, H. B. (2017). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*. 2. Baskı, İstanbul: Beta.
- Hayek, F. A. (1973) *Law, Legislation and Liberty*. Chicago: University of Chicago Press.
- İnceoğlu, S. (2015). “Hukuk Devletinin İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi ve Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında Tezahürü: Karşılaştırmalı Bir Çalışma”. *Anayasa Hukuku Dergisi*, 4(7), 85-108.
- Kuris, E. (2018). “On the Rule of Law and the Quality of the Law: Reflections of the Constitutional Turned International Judge”. *Teoría y Realidad Constitucional*, 42, 131-159.

- Küçük, A. (2008) “Hukuk Devleti Kavramı ve Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında Hukuk Devleti”. Ali Rıza Çoban, Bilal Canatan, Adnan Küçük (Ed.). *Hukuk Devleti Hukukî Bir İlke Siyasî Bir İdeal*. Ankara: Adres Yayınları, 351-454.
- Küçük, A. (2004). “Hukuk Devleti, Demokrasi ve Temel Hak ve Hürriyetlerin Güvencelemesi”. *Liberal Düşünce Dergisi*, 35(9), <http://www.liberal.org.tr/sayfa/hukuk-devleti-demokrasi-ve-temel-hak-ve-hurriyetlerin-guvencelenmesi-adnan-kucuk,223.php> (10.05.2024)
- Loughlin, M. (2004). *The Idea of Public Law*, Oxford: Oxford University Press.
- Loughlin, M. (2010). *Foundations of Public Law*, New York: Oxford University Press.
- Malan, K. (2015). “Deliberating the Rule of Law and Constitutional Supremacy from the Perspective of the Factual Dimension of Law”. *P. E. R.*, 18(4), 1206-1250.
- Oder, B. E. “Bireysel Başvuruda Kanunilik Ölçütü: Tutarlılık ve Stratejik Kullanım Sorunları”, 1-9, <https://anayasatakip.ku.edu.tr/wp-content/uploads/sites/34/2017/10/Bertil-Emrah-Oder-Bireysel-Ba%C5%9Fvuruda-Kanunilik-%C3%96%C3%A7%C3%BCt%C3%BC-Tutari%C4%B1%C4%B1k-ve-Stratejik-Kullan%C4%B1m-Sorunlar%C4%B1.pdf> (11.02.2023)
- Paye, J. (2009). *Hukuk Devletinin Sonu*. (Çev: G. Demet Lüküslü). 1. Baskı. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Pazarcı, H. (2013). *Uluslararası Hukuk*. 12. Baskı. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Raz, J. (1983). *The Authority of Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Scalia, A. (1989). “The Rule of Law as a Law of Rules”. *University Chicago Law Review*, 56(4), 1175-1188.
- Şirin, T. (2015). *Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Bireysel Başvuru Hakkı*. İstanbul: On İki Levha.
- Töner Şen, S. (2010). *Uluslararası Hukukta Soykırım, Etnik Temizlik ve Saldırı*. İstanbul: On İki Levha.
- Turhan, M. (2020). “Albert Venn Dicey’in Hukuk Devleti Anlayışının Işığında Türk Anayasa Mahkemesi’nin Kararları”. *ÇÜHFD*, 5(1), S. 1, 3237-3258.
- Ünver, Y. (2014). “Türk Yargı Kararlarının Kanunilik İlkesi ve Sonuçları Açısından Değerlendirilmesi”. Ünver Y. (Editör). *Ceza Hukukunda Kanunilik İlkesi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 11-34.
- Vile, M.J.C. (1967). *Constitutionalism and the Separation of Powers*, Liberty Fund, <https://oll.libertyfund.org/title/vile-constitutionalism-and-the-separation-of-powers> (03.03.2023)
- Waldron, J. “The Rule of Law”, <https://plato.stanford.edu/entries/rule-of-law/> (04/02/2023)

- Waldron, J. (2007). “Legislation and the Rule of Law”. *Legisprudence*, 1(1), 91-123.
- Waldron, J. (2008). “The Concept and the Rule of Law”. *Georgia Law Review*, 43(1), 1-63.
- Waldron, J. (2010). “The Rule of Law and the Importance of Procedure”. *NYU School of Law*, Public Law Research Paper No. 10-73, 3-31.
- Weber, M. (1968). *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.

II. Mahkeme Kararları

1. Seçilmiş Anayasa Mahkemesi Kararları

A. Norm Denetimi

- AYM, E. 1963/41, K. 1963/94, 22.04.1963.
- AYM, E. 1973/41, K. 1974/13, K.T. 14/09/1974.
- AYM, E. 1976/27, K. 1976/51, K.T. 16.5.1977.
- AYM, E. 1984/14, K. 1985/7, K.T. 13/6/1985.
- AYM, E.2009/9, K.2011/103, K.T. 16/6/2011.
- AYM, E. 2011/34, K. 2012/48, K.T. 30/3/2012.
- AYM, E. 2013/39, K. 2013/65, K.T. 22/5/2013.
- AYM, E. 2011/145, K. 2013/170, K.T. 6.6.2013.
- AYM, E. 2014/63, K. 2014/125, KT: 3.7.2014.
- AYM, E. 2015/4, K. 2015/61, K.T. 1.7.2015.
- AYM, E. 2014/144, K. 2015/29, K.T. 19.3.2015.
- AYM, E. 2015/102, K. 2016/151, KT: 7.9.2016.
- AYM, E. 2016/128, K. 2016/154, KT: 7.9.2016.
- AYM, E. 2018/62, K. 2018/117, KT: 27.12.2018.
- AYM, E. 2018/101, K. 2019/3, KT: 13.2.2019.
- AYM, E. 2020/74, K. 2021/94, KT: 16.12.2021.
- AYM, E. 2018/121, K. 2021/84, KT: 11.1.2021.
- AYM, E. 2021/2, K. 2022/2, KT: 24.2.2022.
- AYM, E. 2020/95, K. 2022/3, KT: 26.1.2022.
- AYM, E. 2021/95, K. 2022/118, KT: 13.10.2022.
- AYM, E. 2020/34, K. 2023/25, KT: 16.2.2023.

B. Siyasi Parti Kapatma

AYM (Siyasi Parti Kapatma) E. 2008/1, K. 2008/2, K.T. 30/7/2008.

C. Bireysel Başvuru

AYM, Sevim Akat Eşki Başvurusu, Bn. 2013/2187, K.T. 19/12/2013.

AYM, Türkiye İş Bankası A. Ş. Başvurusu, Bn. 2014/6192, K.T. 12/11/2014.

AYM, Türkiye Emekliler Derneği Başvurusu, Bn. 2012/1035, K.T. 17/7/2014.

AYM, Tuğba Arslan Başvurusu, Bn. 2014/256, K.T. 25/6/2014.

AYM, Fikriye Aytin ve Diğerleri Başvurusu, Bn. 11/12/2014, K.T. 11/12/2014.

AYM, Celalettin Aşçıoğlu Başvurusu, Bn. 2013/1436, K.T. 6/3/2014.

AYM, Karlis A. Ş. Başvurusu, Bn. 2013/849, K. T. 15/4/2014.

AYM, Mahmut Manbaki Başvurusu, Bn. 2012/731, K.T. 15/10/2014.

AYM, Arman Mazman Başvurusu, Bn. 2013/1752, K.T. 26/6/2014.

AYM, Ali Karatay Başvurusu, Bn. 2012/990, K.T. 10/12/2014.

AYM, Youtube LLC Corporation Service Company ve Diğerleri Başvurusu, Bn. 2014/4705, K.T. 29.5.2014.

AYM, Esra Nur Özbey Başvurusu, Bn. 2013/7443, K.T. 20/5/2015.

AYM, Hayriye Özdemir Başvurusu, Bn. 2013/3434, K.T. 25/6/2015.

AYM, Servet Saraçoğlu ve Diğerleri Başvurusu, Bn. 2012/1281, K.T. 24/6/2015.

AYM, Genco Acar Başvurusu, Bn. 2013/7938, K.T. 16/12/2015.

AYM, Metin Bayyar ve Halkın Kurtuluş Partisi Başvurusu, Bn. 2014/15220, K.T. 4/6/2015.

AYM, Bayram Yusuf Aslan Başvurusu, Bn. 2013/4395, K.T. 10/6/2015.

AYM, Efendi Yıldız Başvurusu, Bn. 2013/1202, K.T. 25/3/2015.

AYM, Türkan Bal Başvurusu, Bn. 2013/6932, 6/1/2015.

AYM, Murat Çevik Başvurusu (5), Bn. 2013/3246, K.T. 16/12/2015.

AYM, Tasfiye Halinde Cemtur Seyahat ve Turizm Ltd. Şti. Başvurusu, Bn. 2013/865, K.T. 1/6/2016.

AYM, Kommersan Kombassan Mermer Maden İşletmeleri Sanayi ve Ticaret A. Ş. Ve Diğerleri Başvurusu, Bn. 2013/7114, K.T. 20/1/2016.

AYM, Hilmi Yıldız Başvurusu, Bn. 2013/299, K.T. 4/2/2016.

AYM, HBB Mühendislik Alt Yapı İnşaat Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti. Başvurusu, Bn. 2020/20854, KT: 23.2.2023.

2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları

X. / Belçika, Bn. 268/57, 20.07.1957.

The Sunday Times / Birleşik Krallık, Bn. 6538/74, 26.04.1979.

Silver and Others / Birleşik Krallık, Bn. 5947/72/72, 25.03.1983.

Malone / Birleşik Krallık, Bn. 8691/79, 02.08.1984.

Kruslin / Fransa, Bn. 11801/85, 24.04.1990.

Al-Nashif / Bulgaristan, Bn. 50963/99, 20.06.2002.

Tess / Letonya, Bn. 34854/02, 12.12.2002.

Leyla Şahin / Türkiye, Bn. 44774/98, 10.11.2005.

Kononov / Letonya, Bn. 36376/04, 24.07.2008.

Korbely / Macaristan, Bn. 9174/02, 19.09.2008.

Kononov / Letonya, Bn. 36376/04, 17.05.2010.

Nejdet Şahin and Perihan Şahin / Türkiye, Bn. 13279/05, 20.10.2011.

Ahmet Yıldırım / Türkiye, Bn. 3111/10, 18.12.2012.

Maktouf ve Damjanović / Bosna Hersek, Bn. 2312/08, 34179/08, 18.07.2013.

Del Rio Prada / İspanya, Bn. 42750/09, 21.10.2013.

Vasiliauskas / Litvanya, Bn. No.35343/05, 20.10.2015.

Kullanılmayan Mekânlar Üzerine Bir Kavram Tartışması: Kıbrıs Maraş Bölgesi Örneği

Deniz İŞÇİOĞLU*

Öz: “Mekân” kavramı, tarihin farklı dönemlerinde farklı anlamlar barındırmış, bazen soyut bazen de somut bir yapıyı temsil etmiştir. Mekân, insan var olduğu müddetçe anlaşılabilmektedir. Mekânı tanımlamaya yönelik genel kabul gören açıklamalara karşın, bu yazıda tartışılmak istediğimiz konu, insanların yaşamadıkları, terk ettikleri ya da terk etmek zorunda kaldıkları kullanılmayan mekânlara ilişkin olarak kavramsal çerçevemizin nasıl inşa edileceği ya da inşa edilmesi gerektiğidir. Bu çalışmada mekân kavramı, insanların yaşamadıkları, üretim faaliyetleri göstermedikleri alanlarda yeniden tanımlanmaya çalışılmıştır. Mekân kavramı tartışmalarında önemli bir yer tutan zaman ve mekân karşılaştırmasını Kıbrıs’ta özellikle savaş sonrası göç dönemlerinde görebilmek mümkündür. Bu dönem içerisinde savaşın izlerini taşıyan ve özellikle ara bölgelerde kalan mekânlar kullanılmayan mekânlar durumuna gelmiştir. Üzerinde hiçbir insan faaliyeti bulunmayan bu mekânlar yıkık dökük, ölü bir mekân olarak durmaktadır. Bu mekânlar genellikle üzerinde mülkiyet sorunu ve tartışmaları bulunan mekânlardır ve bazen küçük bir köy, bazen bir kilise, bazen de bir vakıf malı olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna örnek olarak siyasal sorunlardan ötürü kullanılmayan Maraş bölgesi verilebilir. Sonuç olarak, daha önce literatürde yer alan mekân kavramlarının haricinde yeni bir kavramsallaştırma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Çalışmada, “Hayal Mekân” kavramı bu gereksinmeden hareketle geliştirilmiştir. “Bir gün kullanılacağı ümit edilen” mekânlar düşünülerek ortaya atılmıştır. Mekân öznesi, insan-devlet ve sermaye üçlüsünün denetimi olmadan da ‘hayal mekânlar’ olarak zihinlerde yeniden üretilebilmekte, yaşamaya devam edebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mekân, Maraş, Kuzey Kıbrıs, Hayal Mekân

* Prof. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, İşletme ve Ekonomi Fakültesi, KKTC.

deniz.iscioglu@emu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-3942-4797

Makale Geliş Tarihi: 10.01.2024

Makale Kabul Tarihi: 14.11.2024

A Discussion on the Notion of Unutilized Spaces: The Case of Maraş in Cyprus

Abstract: *The notion of ‘space’ has been associated with different meanings during different times in the course of history, sometimes representing an abstract structure, standing, some other time, for a concrete one. A piece of space can have a sense only in association with human beings. Several explanations have been put forward to explain the notion of space, but what this paper aims to discuss is how we should construct, or how the construct should be of, the notional framework of unutilized spaces where people do not live in, those they have abandoned or have been forced to abandon. This study attempts to redefine the notion of space in association with spaces people no more use for the purposes of residence or production. During this time, the war-torn pieces of land and premises located in the buffer zone turned into, and still are, unutilized spaces, standing lifeless in ruins where no human activity is performed. These spaces, sometimes a village or a church or a foundation in some cases, are usually controversial spaces in respect of property rights. The area of Maraş that has remained unutilized to-date on the grounds of political reasons can be given as an example of such a space. The study results have also revealed that the interviewers had different images about Maraş. In conclusion, a new need for conceptualization other than the ones available in the literature has arisen. Thus the study has introduced, out of this need, the notion of ‘Imaginational Space’, based on the imagination of spaces ‘that may be used again one day’. The subject of space can be reproduced, and continue to live on, in the minds of people as ‘Imaginational spaces’ also without the control of the triad of human-state-capital.*

Keywords: *Space, Maraş, North Cyprus, Imaginational Space*

Giriş

‘Mekân’ kavramı, tarihin farklı dönemlerinde farklı anlamlar barındırmış, bazen soyut bazen de somut bir yapıyı temsil etmiştir. Mekân kavramı, felsefe, sanat, edebiyat, politik, sosyolojik, ekonomik, vb. birçok bilim dalı ile ilişkilendirilmektedir. Kavram, taşıdığı anlam yapısı ile en çok değişime uğrayan kavramlar arasında bulunmaktadır. İçerisinde aynı anda birçok anlamı taşımaktadır (Harvey, 2004). Farklı dönemlerde farklı anlamlar yüklenmişse de her dönemde mekânı yapan ya da yaratan insan etkenidir. İnsan ve mekân bir birini tamamlar. Bir mekân insan faaliyetleri olmadan düşünülemez. Mekân, insan merkezli bir bakış açısı ile tanımlanmalıdır. Mekân insanların ihtiyaçları doğrultusunda yapılanmaktadır. İnsanların ihtiyaçlarına cevap verir. Mekân kavramı üzerine yapılan tartışmada her ne kadar önemli olan mekânın kendisi gibi görünse de, aslında temel olan insan, insan ihtiyaçları ve üretimleridir. Lefebvre, kentsel mekânı tanımlarken, birey, toplum ve üretim ilişkileri üzerinde durmaktadır (Lefebvre, 2014). Mekân, insan var olduğu müddetçe anlamlandırılabilir. Mekânı tanımlamaya yönelik genel kabul gören açıklamalara karşın, bu yazıda tartışmak istediğimiz konu, insanların yaşamadıkları, terk ettikleri ya da terk etmek zorunda kaldıkları kullanılmayan mekânlara ilişkin olarak kavramsal çerçevemizin nasıl inşa edileceği ya da inşa edilmesi gerektiğidir. Bu çalışmada mekân kavramı, insanların yaşamadıkları, üretim

faaliyetleri göstermedikleri alanlarda yeniden tanımlanmaya çalışılmıştır. Doğal alanlar, üzerlerinde insan faaliyeti olmadığı için mekân olarak adlandırılmamaktadır. Peki, insanların ‘geçmişlerini saklayan’ veya ‘geleceğe yönelik ümitlerini barındıran’ alanlar nasıl tanımlanmalıdır? Harvey (2008), ‘ütopya mekânları’ ve ‘umut mekânları’ kavramlarını bu çerçevede ele alırken “çoğumuzun inandığı üzere eğer dünyayı kendi arzu ve vizyonumuza göre şekillendirme gücümüz varsa, nasıl oldu da topluca burayı böylesine berbat bir yer haline getirdik?” sorusunu bizlere yöneltmektedir (Harvey 2008). Harvey insanları “çok derin ve kuvvetli bir hayal gücüyle farklı yer ve zamanlarda farklı yollardan birleştirmeyi öğrendiğimiz bir olasılıklar repertuarı ile donanmış meraklı ve dönüştürücü varlıklar” olarak tanımlamaktadır (Harvey 2008). Kentin herhangi bir nedenden ötürü terk edilmesiyle birlikte ortaya çıkan mekânlar üzerinde çeşitli ‘umutlar’ var olur. Örneğin, Harvey (2008) “burjuva ütopyası olan, kent dışına doğru genişleme”, veya “Müteahhit ütopyası olarak Liman’ın yenilenmesi” örneklerini vermektedir (Harvey 2008). Bu tür mekânların tanımlanabilmesi için kurulan ilişki zincirinde ‘mekân’ın kavramsallaştırılması önemlidir. Fiziksel mekân, toplumsal mekân, coğrafi mekân, zihinsel mekân kavramları mekânları farklı biçimlerde kavramsallaştırmaktadır. Tümünün temel özelliği insanın merkezde yer almasıdır. Lefebvre, mekân kavramını ‘mekânın üretimi’ ile ilişkilendirmektedir (Lefebvre, 2014). Özellikle kapitalizm ve sonrasında ekonomik etkinliklerin şekil değiştirmesi mekân kavramına yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu dönemde, devletin ekonomik etkinliklerdeki rolü değişmiştir. Dahası, piyasa mekanizmasında daha baskın bir hal almıştır. Bu durum ekonomik dengenin rekabet koşullarında sağlanmasına neden olmuştur. Rekabet koşullarına uygun olarak insan faaliyetleri de yeniden düzenlenmiştir. Mekân kavramlarının tamamı insan faaliyetleri ile derinden ilişkilendirilmiştir. 17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar geçen dönemde mekân kavramı anlayışında değişiklik olduğu söylenebilir. Bununla beraber mekânlar, insanların yaşadıkları ve faaliyetlerini gerçekleştirdiği alanlar olarak görülmeye devam etmektedir. Özellikle Harvey, Castells ve Lefebvre’in mekân üzerine yaptıkları tartışmalar mekânın kavramsallaştırılması açısından yazında önemli bir zemin sunmaktadır.

Doğanın bir parçası olarak görülen mekânların, insanların ihtiyaçları doğrultusunda yeniden şekillendirilmesi somut mekânın biçimlenmesi sürecidir. Bu sürece teknolojik gelişmeler de eklenebilir. Özellikle aydınlanma çağında, zaman ve mekân karşılaştırması büyük bir önem taşımaktadır. Rönesans ile birlikte Batı dünyasında mekân kavramı köklü bir şekilde yeniden yapılandırılmıştır (Harvey, 1989: 240- 2). Harvey’e göre (1988), toplumsal mekân bireylere göre değil zamana göre değişmektedir. Zaman içerisinde toplumdaki deneyim ve birikim, mekânsal biçimi (zihinsel haritayı) değiştirmektedir (Harvey, 1988: 40).

Aydınlanma Çağı düşünürleri, politik ve ekonomik bağlamda mekânın üretilmesi sorunu üzerinde yoğunlaşmışlardır. Harvey’e göre (2010), mekânın denetimi, insan faaliyetleri aracılığıyla etki altına alınabilmektedir. Mekânın

tanımı/tanımları insan ihtiyaçlarına göre, insan faaliyetlerine göre değişip gelişmektedir. Toplumsal hareketlerde de mekân her zamanki gibi başrolü oynamaktadır. “Mekân ne salt bir soyutlama ve nesne, ne de sadece somut, fiziksel bir şeydir. Bütün boyutları ve biçimleriyle, hem kavram hem de gerçekliktir, yani, toplumsaldır. Bu yüzden, ilişkiler ve biçimler bütünüdür” (Avar, 2009: 8). Diğer yandan Castells (1977), toplumsal sorunların, mekânın ve doğanın örgütlenme biçiminden kaynaklandığını ileri sürmektedir (Castells, 1977: 16).

Marksist araştırmacılar mekânı, kapitalist üretimin yapıldığı yer olarak ele almaktadır (Şengül, 2001: 15). Kapitalist gelişme açısından işlevsel mekânların yaratılması gerekmektedir. Kapitalist sistemde mekân, özel mülkiyet ilişkileriyle, ekonomik bir biçime yani toprağa indirgenir (Keskinok, 1998: 96). Devlet politikalarına bağlı olarak, yerel, ulusal ve uluslararası etmenler devletlerin mevcut sistem içerisinde mekâna müdahalesini zorunlu kılar. Bu müdahale bazı durumlarla doğrudan olmakla beraber çoğu zaman dolaylı olarak veya sermaye eliyle yapılmaktadır.

Yazında yer alan farklı mekân sorunsalları, mekân söylemleri ve teorileri, kullanılan, üzerinde insan faaliyetleri gerçekleştirilen mekânlar üzerinde kurgulanmıştır. Bu kurgularda üzerinde insan faaliyeti ve üretimi olmayan yerlere mekân denmekten kaçınılmaktadır. Bu araştırmada, Kıbrıs Adası’nda bulunan, farklı nedenlerden ötürü üzerinde insan faaliyetleri veya üretimi bulunmayan bir mekân ele alınmaktadır. Bu tür mekânlar üzerinde düşünölmeye başlandığında, mekân konusunda cevaplanmaya muhtaç birçok soru akla gelmektedir. Yukarıda da belirtilmiş olduğu üzere mekânın bir tek tanımı yoktur. Mekân, üzerinde hiçbir değer olmadan, yalnızca bir toprak parçası olarak, coğrafi bir alan olarak ele alındığı zaman atıl bir değer midir? Mekân, üzerine insan eli değmeden de değerli ve önemli olabilir mi? Üzerinde insan faaliyetleri gerçekleşemeyen, devlet müdahalesi veya sermaye kontrolü bulunmayan mekânlar nasıl adlandırılmalıdır? İnsanların geçmişlerini saklayan, geçmişten izler taşıyan, insanların gelecek için üzerlerine hayal kurdukları, fakat insan eli değmeyen/değemeyen mekânlar nasıl bir sınıflandırma içerisine girecektir? Mekân insan var olduğu için mi değerlidir? İnsanların üzerinde var olmadığı/ üretim yapmadığı mekânlar mekân olmaktan çıkıyor mu? Mekân öznesi, insan-devlet ve sermaye üçlüsünün kontrolünde olmadan da değer bulabilir mi? Bu yazıda ortaya atılan sorular üzerinde tartışma yürütölecek, mekân kavramsallaştırması geliştirilmeye çalışılacaktır.

Mekân ve insan ilişkisinin bulunmadığı yerler kavramsal olarak yazında mekân olarak yer almamaktadır. Castells (1977), Harvey (1988), Şengül (2001), Keskinok (1998), Lefebvre (2014), bu çalışmalara örnek olarak gösterilebilir. Fakat bu yerler kendilerine ait özellikleri ile zihinlerde bir mekân olarak var olmaktadır. Daha önce mekân olarak kullanılmışlardı. Herhangi bir nedenden ötürü artık insanların üzerinde yaşayamadıkları veya üretemedikleri mekânlar, mekân olarak adlandırılmaktan vaz mı geçilecekti? O mekânların geçmişi,

insanların yaşanmışlıkları, üretimleri nasıl hiç olmamış gibi sayılabilir? Bu yazı, bu konu üzerine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Politik mekânlar, ekonomik mekânlar, tartışmalı mekânlar vb. tanımlamaların yanında, insanlar tarafından “kullanılmayan/kullanılmaya mekânlar da bulunmaktadır. Bu mekânlar, siyasal, ekonomik, sosyolojik veya çevresel nedenlerden ötürü mevcut zaman diliminde kullanılmaya da mekân, insanın geçmişini ve geleceğini bir umut olarak içinde saklar. Bunlar “hayal mekânlar” olarak da adlandırılabilir. Çünkü mekân insanların/toplumların hafızalarda vardır. Burada gerçek anlamda bir zaman ve mekân ilişkisi görülmektedir. Gerçekte bu mekânlar yoktur. Bu gibi mekânlar, bir savaştan, siyasi bir anlaşmazlıktan ya da bir çevre sorunundan dolayı, içerisinde hiçbir insan faaliyeti bulunmayan, toplumsal ilişkilerden ve ekonomik etkinliklerden uzakta, yalnızca bir toprak parçası olarak duran mekânlardır. Savaşlar nedeniyle yıllarca evine gidemeyen/ yaşadığı bölgeye gidemeyen insanların ‘hayallerindeki’ evleri ve yerleri büyümektedir, gözlerinde değerli hale gelmektedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi toplumsal hafıza mekânı değiştirir ve geliştirir; ancak, bu mekânlar hayallerdeki mekândan artık çok farklıdır. Bu mekânların ‘hayal mekânlar’ durumuna gelmesi yine insan faaliyetlerinin sonucu olarak karşımıza çıkar. Savaş sonrası uluslararası anlaşmazlıklardan, çevre sorunlarından ya da siyasi sorunlar nedeniyle kullanılmayan ‘ölü mekânlar’ yaratılmaktadır. Fakat söz konusu hayalet mekânlar bir müddet sonra, hafızalarda gelecek için bir umut ışığı olabilmekte ve “hayal-edilen” mekânlara dönüşmektedir.

Kıbrıs’ta Mekân Üzerine

Tarih içinde insanlar zamana ve koşullara uygun olarak, ihtiyaçları doğrultusunda mekânları yapılandırmışlar, evirmişler, yeniden üretmişlerdir. Kıbrıs farklı değildir. Kıbrıs’ta mekânın gelişimi ve değişimi Ada’da yaşanan siyasi sorunlar ile yakından ilişkilendirilebilir. Kıbrıs mekânları üzerinde siyasal izler her dönem bulunmuştur. Kıbrıs tarihinde toprak konusu her zaman büyük bir ilgi görmüştür. Kıbrıs Adası 1571 yılından 1878 yılına kadar Osmanlı idaresi altında kalmıştır. 1878 yılından 1960 yılına kadar Ada İngiliz hâkimiyeti altındadır. 1960 yılında Kıbrıslı Türk ve Rumlar Kıbrıs Cumhuriyeti’ni kurmuşlar, fakat siyasi sorunlardan dolayı Cumhuriyeti uzun süre yaşatamamışlardır. Kıbrıslı Türkler ve Rumlar arasında yaşanan savaş, ülkedeki kalıcı barışı bozmuştur. 1974 yılı sonrasında Kıbrıslı Türkler Ada’nın kuzeyinde kendi devletlerini kurarken, Kıbrıslı Rumlar Ada’nın güneyinde “Kıbrıs Cumhuriyeti” temsilcisi olarak uluslararası alanda varlıklarını sürdürmeyi başarmıştır. 1983 yılına geldiğinde Kıbrıs Türk Yönetimi, Ada’nın Kuzeyinde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’ni (KKTC) ilan etmiştir. KKTC uluslararası alanda henüz tanınmayan bir devlet konumundadır¹. Kısacası, tarihinde birçok egemenliği barındıran Kıbrıs Adası’nın mekânları farklı dönemlerde farklı ihtiyaçlara cevap verebilmek için

¹ KKTC yalnızca Türkiye Cumhuriyeti tarafından resmi bir devlet olarak tanınmaktadır.

yapısal olarak değişime uğramak zorunda kalmıştır. Yakın tarihinde savaş yaşamış tüm ülkeler gibi KKTC’de toprak ve mekân konuları hala tartışılmaya devam etmektedir.

Mekân kavramı tartışmalarında önemli bir yer tutan zaman ve mekân karşılaştırmasını Kıbrıs’ta özellikle savaş sonrası göç dönemlerinde görebilmek mümkündür. 1974 yılındaki savaş ile birlikte, Türkler Ada’nın kuzeyine, Rumlar da Ada’nın güneyine göç etmişlerdir. 2004 yılına kadar Ada’da Kuzey ve Güney arasında geçiş izni olmadığından insanlar evlerini ve yerlerini görememişlerdir. Bu dönem içerisinde savaşın izlerini taşıyan ve özellikle ara bölgelerde kalan mekânlar kullanılmayan mekânlar durumuna gelmiştir. Bazı mekânlar ise ara bölgede kalmamalarına rağmen Kıbrıs müzakerelerinde önemli bir yer tutan, kullanılmayan mekânlar olarak kalmışlardır. Söz konusu boş bırakılan yerleşim yerleri, bir savaş mahkûmu gibi kendi haline terkedilmiştir. Mekânın savaş öncesi sahipleri için bu mekânlar artık hayal mekânlardır; geçmişlerini barındıran ve gelecek için üzerinde hayal kurulan mekânlar olmuştur. Yalnızca mekânda mülkü bulunan insanların da değil, o mekânı tanıyan bilen birçok kişi aynı durumun geçerli olabilmektedir.

Üzerinde hiçbir insan faaliyeti bulunmayan bu mekânlar yıkık dökük, ölü bir mekân olarak durmaktadır. Savaştan veya yaşanan sorundan sonra üzerine hiç müdahale edilmemiş, mekân son terkedildiği hali ile öylece durmaktadır. Bu mekânlar genellikle üzerinde mülkiyet sorunu ve tartışmaları bulunan mekânlardır. Bazen küçük bir köy, bazen bir kilise, bazen de bir vakıf malı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kime ait olduğu bilinmeyen veya kimin olduğu konusunda bir uzlaşma sağlanamayan belirli bir insan topluluğu için hala değerli ve önemli olan bir mekânı, üzerinde insan faaliyeti bulunmadığından dolayı yok saymak mümkün değildir. Buna örnek olarak siyasal sorunlardan ötürü kullanılamayan Maraş bölgesi verilebilir. Maraş Kıbrıs Türk toplumunun bölgeye veya kente vermiş olduğu isimdir. Maraş uluslararası alanda Varoşa olarak da bilinmektedir.

Yukarıda da belirtilmiş olduğu üzere, söz konusu mekânlar üzerlerinde hiçbir insan faaliyeti bulunmayan, toplum için büyük bir geçmişe sahip, sermayeyi, üretimi, savaşı geçmişte içerisinde barındırmış, toplum gözünde halen değerli, gelecekte güzel günler vadeden bir mekândır. Bu mekânlar, ölü mekândan bir hayal mekâna geçişi anlatır. Artık bu mekânlar bir hayal mekânlardır.

Hayal Mekânlar Kenti Maraş

Ülkedeki siyasal sorunlardan ve 1974 yılında Ada’da yaşanan savaştan ötürü Maraş’ın bir bölümü halkın kullanımına kapatılmış, bölgeye giriş yasaklanmıştır. Kent, birçok araştırmada ve haberde “hayalet kent” olarak adlandırılmaktadır (Erk, 2013; Hürriyet Haber, 2017). Maraş’ın ‘hayalet’ olarak adlandırılmasının çeşitli nedenleri vardır. Kent geçmişte Ada’nın önemli bir turizm merkezidir.

Maraş'ın turizme yönelik yapılaşmasının 1960 yılında başladığı, bölgede teknolojinin en üst düzeyde kullanılmakta olduğu ve 6,5 km uzunluğundaki deniz kıyısı ile arazi değerinin 100 milyar doların üzerinde olduğu bilinmektedir. Kentte sayısız otel ve eğlence merkezi bulunmaktadır. Bölge, 1974 yılı öncesinde dünyanın en önemli turizm merkezlerinden biri konumundadır (Torlak, 2016: 237). Bu dönemde kentin mekânı, sermayenin gücü ile gelişmiş ve mekânsal değerini günden güne artırmıştır. Maraş'ın turizmin öncüsü olduğu dönemde yalnızca yerel değil, uluslararası sermayenin de ilgisini çekmiştir. 'Golden Sands Hotel'in, dünyanın ilk 7 yıldızlı oteli olduğu bilinmektedir. O tarihlerde Maraş'taki turizm potansiyeli Ada ekonomisi için oldukça önemlidir. Bu dönemde, Maraş kentinde "3000 iş yeri, 99 eğlence merkezi, 25 müze, 24 sinema ve tiyatro, 21 banka, 2 spor tesisi, 45 otel, 60 apartman otel, 4469 ev, 143 resmi daire, 9 kilise, mezarlık ve 8 okul bulunmaktaydı" (<https://www.gzt.com>, 2017).

Maraş, 1973 yılında 39.000 nüfusa sahip bir kent olarak, o tarihlerde Kıbrıs'ın turizm sektöründeki toplam gelirin %53,7'sini sağlamaktaydı (<http://listelist.com>, 2017). Ada'daki savaş ve siyasal sorunlar nedeniyle turizm ekonomisinin en değerli mekânı olan Maraş halka kapatılmış ve kente giriş yasaklanmıştır². Sahil alanları, pahalı ve gösterişli otelleri, eğlence mekânları ile birlikte kent kullanıma kapatılmış; o günden sonra da kapalı kalmıştır. Kırk yılı aşkın bir süredir kentin mekânlarında insan faaliyeti gerçekleşmemektedir. Maraş boş bir mekân olarak, yıkık dökük binaları ve savaş izleri ile dolu kentsel görünümü ile durmaktadır. Kısaca mekân yeniden üretilmemektedir. Fakat aradan geçen süre içinde her ne kadar mekân değer kaybetmiş gibi görülse de, aslında mekânın değeri, yapısal bir şekil değişikliği yaşayarak devam etmiştir. Maraş artık turizm faaliyetleri ile değer kazanan bir mekân olmaktan çıkmış, Kıbrıs Türk toplumu için Rum tarafı ile yapılacak olan bir kalıcı barış için anlaşma sürecinde biz pazarlık aracı olarak değer kazanmaya başlamıştır. 40 yılı aşkın bir süredir kendi haline bırakılmış olan 'ölü mekân' artık kendine özel durumu ve yapısı ile bir 'hayal mekân' olarak varlığını sürdürmektedir.

Süreç içerisinde Kapalı Maraş'ın hayal mekân yapısı da kendi içerisinde değişiklik göstermiştir. Maraş'ın kapalı olan bölgesi üzerine siyasal konuşmalar ve görüşmeler devam ederken, 8 Ekim 2020'de Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Devleti'nin almış olduğu bir kararla, Kapalı Maraş diye adlandırılan bölgedeki Maraş sahil şeridi kırk altı yıl sonra farklı bir statü kazanmıştır. Maraş sahil şeridinin yeniden açılacağı duyurulmuş ve açılışı yapılmıştır. Bu gelişmeyi yorumlarken, Kapalı Maraş açıldı, diyebilmek oldukça güçtür. Burada açılmak kavramının detaylı bir şekilde incelenmesi büyük bir önem taşımaktadır.

² Maraş kentinin tamamı kapalı değildir. Kentin özellikle otellerin bulunduğu sahil şeridi ve turizm mekânlarının çoğunlukta olduğu bölgeler kapatılmıştır. Maraş "Açık Maraş" (halka açık ve insanların yaşamlarını sürdürdüğü) ve "Kapalı Maraş" olarak ikiye bölünmüştür.

Kapalı Maraş'ın yeni oluşan durumu ile ilgili olarak gerek Kıbrıs Rum Tarafından gerekse uluslararası alandan çok farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Konunun uluslararası yasal boyutları her anlamda tartışılmıştır. Yasal boyut ve siyasal sorunlar bir tarafa bırakılıp konuyu salt mekân olarak ele aldığımız zaman Kapalı Maraş'ı, hala canlı bir mekân olarak değerlendirmenin oldukça zor olduğu söylenebilir. Bunun nedeni, yeni durumda Kapalı Maraş, üzerinde insan faaliyetlerinin geçmişte olduğu gibi devam edebileceği bir şekilde açılmamıştır. Üzerinde bir hayat inşa edebilecek, yeni bir kent yaratılabilecek durumda ve statüde değildir. Evler, oteller boş ve yıkıktır.

Bu yeni kararlar, Kapalı Maraş sahil şeridinin, halkın ve turistlerin kısacası sivillerin ziyaretine olanak sağlanmıştır. Kapalı Maraş'ın tüm bölümleri halkın ve sivillerin ziyaretine açılmamıştır. Bir bölümünü yaya bir şekilde gezip görme imkânı tanınmış, bazı bölgelerde denize giriş için olanak sağlanmıştır. Fakat bu yaşanan gelişme ile bu açılımın ilk adım olduğu ve ilerleyen tarihlerde farklı açılımların devam edeceği yönünde de siyasal tartışmaların başladığı görülmektedir.

Kapalı Maraş'taki oteller, evler, iş yerleri hala 2020 yılı öncesi gibi hayal mekânlar olarak durmaktadır. Yürüyerek gezilebilen sokaklarda geçmişi hayal etmeniz oldukça kolaydır. Hayaller 1974 yılından öncesine aittir. Dahası yeniden inşa edilerek yeni bir mekân yaratmak da hayallerin arasına eklenmiştir. Yıkık dökük duran binalarda büyük bir geçmiş saklı olarak kendini göstermektedir. 2020 yılı öncesinde Kapalı Maraş'a girmek ve ziyaret etmek mümkün değildi. 2020 yılında yapılan bu açılım ile Maraş sahil şeridinin bir bölümünü ziyaret etme olanağı olmuştur. İnsanlar Kapalı Maraş'ın bir kısmını artık görebiliyor önünde fotoğraf çekebiliyordu. Bu anlamda buraya büyük bir ilgi olduğu açıktır. Yalnızca Kıbrıslı Türkler değil, Kıbrıslı Rumlar ve ülkeye gelen turistler de buranın bir kısmını gelip ziyaret edebilmektedir. Elbette yapılan bu siyasal girişim, uluslararası alanda hem olumlu hem de olumsuz anlamda geniş yankı bulmuştur.

Maraş, KKTC'nin Gazimağusa İlçe sınırları içerisinde yer almaktadır. Uzun yıllardır kapalı olmasından ötürü de ekonomiye bir katkı sağlayacak durumda değildi. Sahil şeridinin görülmeye açılması ile birlikte çok sayıda insanın burayı ziyaret etmek için gelmesi bölgeye her anlamda hareketlilik katmıştır. Buradaki durum hala mekânın kullanılamamasından ötürü hayal durumundadır. Daha önce göremedikleri bir mekân için hayal kurulurken şimdi ise bir kısmını görebildikleri fakat hala yaşamadıkları veya üretim faaliyetleri gerçekleştiremedikleri bir mekân olarak durmaktadır. Her şey 1974 yılında olduğu şekli ile kalmış olmasına rağmen, yıkık evler ve oteller sermayenin yeniden dönüştürmek istediği bir zenginlik olarak mekânda hayal edilmeye devam etmektedir. Yeniden üretilmeyi bekleyen bir mekân yalnızca ulusal sermayenin değil uluslararası sermayenin de gündeminde önemli bir yer tutmaktadır. Diğer bir konu ise Kapalı Maraş'ta bulunan mülkiyet sorunudur. Kapalı Maraş'ın bir bölümünün ziyarete açılması

ile birlikte mülkiyet konusu yeniden gündeme gelmiş, gerçek mülkiyetin kimlere ait olduğu konusunda yeni tartışmalara zemin hazırlamıştır.

Buradaki temel sorun Kapalı Maraş'ı yeniden bir mekâna dönüştürebilecek unsurların bir araya gelip gelemeyeceğidir. Zaman ve şartlar değişmiştir. Geçmişin izlerini taşıyan, uzun süre kullanılmayan ve hayal mekân olarak zihinlerde yer edinmiş bir alanın sermaye yardımı ile yeniden üretilmesi ve kullanılmaya başlanması yalnızca bir mekân sorunu değildir. Bu durum büyük bir siyasal sorunu da içerisinde barındırmaktadır. Bir mekânın kullanılması, üretilmesi yeniden hayat bulması için gerekli tüm faktörler bir araya gelse bile kurulan hayal ile gerçekleşecek yapının bir biri ile paralellik göstermesi oldukça zordur. Çünkü kırk yılı aşkın bir sürede kurulan hayal ile mekânın gerçek durumu birbirinden oldukça uzak bir yapıdadır. Devlet müdahalesi, sermaye kontrolü vb. faktörler mekânın olası yeniden yapılandırılmasında önemli rol oynarken, toplum için büyük bir geçmişe sahip olan bölgenin yeniden inşa sürecinin büyük bir hassasiyetle ele alınması elzemdir.

Birçok araştırmada “hayalet mekân” olarak tanımlanan (Torlak, 2016; Harpster, 2008) Maraş kenti aslında hayalet bir mekân olmaktan çok üzerinde hayaller kurulan bir mekâna dönüşmüştür. Yukarıda da belirtilmiş olduğu üzere, Maraş kenti açık Maraş ve kapalı Maraş olarak iki bölgeye ayrılmıştır. Açık Maraş bölgesinde yaşam devam ederken, kapalı Maraş bölgesi Türk askeri kontrolünde bulunmaktadır. İçerisinde Orduevi bulunan kapalı Maraş'a sivil halkın girmesi ve bölgenin fotoğrafının çekilmesi büyük oranda yasaktır. Kapalı Maraş, Ada'da yaşanan savaş dönemindeki tüm izleri hala taşımaktadır. Kapalı Maraş'ı görenler, bu kentte büyük bir savaşın yaşanmış olduğunu kolayca anlar. Savaş, kenti harap etse de bu durum üzerine hayaller kurulmasına engel olmamaktadır.

Maraş ve Mekânın Yeniden Tanımlanması

Bu çalışmada, Maraş kentinin halka açık bölümünde yaşayan 60 kişi ile Kapalı Maraş hakkında görüşme yapılmıştır. Ayrıca Kuzey Kıbrıs'ta yaşayan fakat Maraş bölgesini daha önce hiç görmemiş olan 42 kişi ile de görüşme yapılmıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda, her iki grupta da aynı hayallerin olduğu ortaya çıkmıştır. Görüşme sonuçları analiz edildiğinde, insanların, mevcutta var olan yıkık dökük, savaş sonrası olduğu şekliyle kalan Maraş'tan bahsetmediği, Maraş'ı eski, zengin ve turizm merkezi olduğu hali ile ele aldıkları görülmüştür. Bugünkü hali ile ilgili olarak ise Maraş sorununu bir mekân sorunu olmaktan çok siyasal bir sorun olarak ele almakta oldukları ortaya çıkmıştır. Yapılan görüşmelerde Maraş ile ilgili olarak çok farklı hayaller ortaya konulmuştur. Açık Maraş bölgesinde yaşayanlarla yapılan görüşmede, hemen hemen tüm bireyler Kapalı Maraş'ın açılıp bölgenin büyük bir refaha ve zenginliğe kavuşacağını düşünmektedirler. Özellikle Maraş konusu açıldığı zaman “ben küçükken...” diye başlayan cümleler ile Maraş'ın geçmişte ne kadar olağanüstü bir kent olduğu, içerisindeki otellerin ve sahilin güzelliği, zenginliği anlatılmaktadır.

Ayrıca “babam veya dedem Maraş’ı hep anlatırdı... Diyen bir kısım insan ise büyüklerinin anlattıklarından hareket ile kendi kafalarında hayali bir Maraş yaratmışlardır. Anlatılan (hayallerde kurulan) Maraş, “dünyanın en muhteşem mekânı” olarak adlandırılmaktadır. Oysa Maraş’ın şimdiki durumu yıkık dökük bir durumdadır. Bu durum 1974 yılından beridir de böyledir. Maraş ile ilgili görüş sorulan bireyler daha önce hiç görmedikleri veya küçükken bir veya iki kez gittikleri bir mekânı anlatırken en ince ayrıntısına kadar tasvir etmektedirler. Bu durum oldukça ilginçtir. “Maraş’ta Sophia Loren’in çok güzel bir evi vardır... ayrıca İngiliz kraliyet ailesi de her yaz Maraş’a tatile gelirlerdi... Ünlü Fransız yazar en ünlü yapıtlarını Maraş’ta yazmıştır... Maraş dünyaca ünlü ve zengin kişilerin uğrak mekânıydı...” diye onlarca hikâye anlatılmaktadır. Anlatılan hikâyelerin tamamında gelecekte Maraş’ın açılması durumunda eskisi gibi zengin ve lüks bir hayatın kurulacağı, Kuzey Kıbrıs ekonomisinin canlanacağı, tüm yatırımcıların buraya gelip yatırım yapacağı hayali kurulmaktadır. Maraş’ta yer alan hoteller anlatılırken, zihinlerde canlandırılıp en ince ayrıntısına kadar aktarılmaktadır. “O muhteşem oteller yeniden açılıp, dünya turizmi ile bütünleşecektir”. “Bu sayede gençlere yeni iş imkânı sağlanacaktır”. “Açık Maraş da bu sayede değerlendirilecek, evlerin ve toprağı fiyatı ikiye hatta üçe katlanacaktır” denmektedir. “Maraş açılırsa zengin olacağız” görüşü oldukça yaygın olarak görülmektedir. Dahası Maraş’ta bulunan tüm otellerin Türk yatırımcılara verilmesi gerektiğı ve bu kaynakların Türkler tarafından kullanılması gerektiğini savunan bir grup insan da bulunmaktadır. Ayrıca, Maraş’ı Ada’da olası bir anlaşma durumunda görüşme masasında yer alan bir pazarlık konusu olarak görenler de vardır. “Maraş sayesinde Ada’da kalıcı bir anlaşma sağlanacaktır” görüşü de görüşmelerde elde edilen sonuçlardandır. Bu görüşe göre, Maraş’ın zenginlikleri ve önemi, Ada’daki siyasal sorunlara da çare olacaktır. Diğer bir görüşe göre, “Maraş kentinde Türkler ve Rumlar birlikte yaşayacaklardır. Büyük bir ekonomik getirisi olacak olan kent iki toplumu birbirine yaklaştıracaktır”. Kısacası tüm siyasal sorunlara rağmen, savaş sonrası, olduğu gibi savaşın izleri ile kalan, yıkık dökük mekân, hayallerde çok zengin bir turizm merkezi olan ve tüm Ada ekonomisini olumlu etkileyecek bir mekân olarak hayal edilmektedir.

Bu nedenle bu çalışma, yazından farklı olarak bu tür mekânları “hayal mekânlar” olarak tanımlamaktadır. Hayal mekânlar, bu çalışma kapsamında türetilmiş bir kavram olup gerçekte kullanılmayan mekânların insan zihninde üretilmeye ve yaşamaya devam etmesini temsil etmektedir. ‘Hayal mekânlarda’ ekonomik ve sosyal beklentiler geleceğe yöneliktir.

Kapalı Maraş’ın 1974 yılı öncesini görüp, bilen de, daha öncesini görmeyip 2020 yıldan sonra açılan bölümünü gören kişilerin de hayallerindeki en büyük ortak nokta mekânın ekonomik değeri üzerinedir. Geçmişte Kapalı Maraş’ı görenler sanki bölgede hiç savaş yaşanmamış ve mekân boşaltılmamış gibi mekânı eski canlı hali ile tasvir etmektedir. Şimdiki durumunu görmeleri de

bu gerçeği değiştirmemekte hayallerine devam etmelerine dahası mekâna giriş yapabildikleri için hayallerini daha derinleştirmelerine neden olmaktadır.

Maraş'la ilgili yapılan araştırmalarda, kentin yeniden turizm ile birlikte Ada ekonomisine kazandırılması konusunda önemli çalışmalar bulunmaktadır (Torlak, 2016). Gerek yapılan çalışmalarda, gerekse halkın Maraş'a bakış açısında, Maraş'ın büyük bir hayal kent olarak, geleceğe yönelik umutlar barındırdığı görülmektedir. "Maraş açılırsa turizm, ekonomi gelişir" beklentisi halkın gözünde oldukça değerlidir. Maraş, büyük bir geçmişi ve sermayeyi içerisinde barındırmaktadır. Bu durum Harvey'in ölü sermaye veya batık sermaye olarak adlandırdığı yapı ile ilişkilendirilebilir. Harvey (2012) sermayenin "atıl durumdaki para-sermaye, kullanılmayan üretken kapasite, işletilmeyen ya da tam kapasitesinde istihdam edilmeyen emek gücü ve meta fazlalığı lüzumsuz envanter" olarak farklı biçimler alabileceğini vurgular (Harvey, 2012: 148). Diğer yandan da Maraş, halkın hayalinde gelecek için büyük bir umut ışığı olmaktadır. Her ne kadar kent mekânı yıkık dökük olsa da, insan faaliyeti olmadığından ötürü 'hayalet kent' olarak adlandırılırsa da, hayallerde canlı bir mekân olarak varlığını sürdürmektedir. Maraş bu yapısı ile kendine bir kent kimliği yaratmıştır. Kent kimliğini oluşturan doğal çevre, yapılaşmış çevre ve sosyo-ekonomik çevre özellikleri onu kendine özgü olma durumunu yaratmaktadır (Keleş ve Mengi, 2017: 59). Bu tanım ile Maraş'ı diğer kentlerden ayıran en temel özelliği, kentin halkın hayallerinde var olmasıdır.

Kent, Kıbrıs görüşmelerinde hala büyük bir pazarlık konusudur. Bu noktada "mekân, üzerinde insan faaliyeti olmasa da, sermaye, mekânı yeniden üretilmesi de mekân olamaz mı?" soru gündeme gelmektedir. Maraş örneği üzerinde insan faaliyeti olmadan da "hayal mekânlar" yaratılabileceğini göstermektedir.

Sonuç

'Hayal mekân' olarak nitelendirilen mekânlar, ekonomik olarak değerini yitirmiş, sosyal çekiciliğini kaybetmiş olabilir. Ancak insanlar bu mekânlar üzerinde hayaller kurmaktadır. Maraş örneğinde uluslararası bir sorundan dolayı ortaya çıkan kullanılmayan mekânlar, bir süre sonra hayal mekân olarak geçmişin izlerini geleceğe taşımaktadır. Kapalı Maraş her ne kadar ekonomik değerini zaman içerisinde yitirmiş olarak görünse de sosyal çekiciliğini kaybetmemiştir. Kurulan hayaller, ekonomik değer üzerine oturtulsa da sosyal çekiciliği ile öne çıkmaktadır. Kapalı Maraş'a girişin sınırlı olduğu zamanlarda da, belirli alanlara giriş özgürlüğü verilen zamanlarda da hayaller kurulmaya devam edilmiştir. Dahası sınırlı geçişten sonra kurulan hayallerin arttığı da görülmektedir.

Diğer yandan bu mekânlar kentsel bir sorun olarak algılanmaktadır. Bu çalışmada ele alındığı üzere bir mekânın kullanılmıyor olması onun mekânsal özelliklerini kaybettiği anlamına gelmemektedir. O halde yeni bir mekân kavramsallaştırmasına gerek duyulmaktadır. İşte bu çalışmanın önemi de, mekân

kavramını Harvey (2004), Castells (1977) veya Lefebvre'den (2014) farklı olarak ele almış olması ve yeni bir kavram ortaya koymasındır. Böylece daha önce yazında yer alan mekân kavramlarının dışında yeni bir mekân kavramı geliştirilmiş; 'bir gün kullanılacağı ümit edilen' mekânlar düşünülerek 'Hayal Mekân' kavramı yazına kazandırılmıştır. 'Mekân' kavramsal olarak kendi içerisinde bir sorun yumağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü mekân ekonomik bir değeri temsil eder. Üzerinde hiçbir değer olmadan, yalnızca bir toprak parçası olarak, ya da basitçe coğrafi bir alan olarak görüldüğü zaman bugünkü atıl değer, bir 'hayal mekâna' dönüşür ve geleceğe umut olur. Bu durum insanların mekânlardan vazgeçemediği savını kanıtlamaktadır. Mekânlar insan zihninde anıallaşarak canlı kalır; anılarda ve hayallerde yeniden üretilir. Bu durum, insan eli değmeden de mekânın değerli ve önemli olmasına neden olur. Üzerinde insan faaliyetleri gerçekleşemeyen, devlet müdahalesi veya sermaye kontrolü bulunmayan mekânlar hayal mekânlara dönüşür. İnsanlar değiştikçe hayal mekânlar da buna koşut olarak değişir. İnsanların geçmişlerini saklayan, geçmişten izler taşıyan, insanların gelecek için onlarla ilgili hayal kurdukları, fakat gidemedikleri mekânlar, tıpkı hayali kurulan bir tatil beldesi gibidir; aradaki fark, 'o yazın ne zaman geleceği belli değildir'.

Sonuç olarak, mekân insan var olduğu için değerlidir. Fakat bu, insanın mekândaki varlığının yanı sıra mekânın insanların hayalinde bulunması ile de ilgilidir. İnsanların artık üzerinde var olmadıkları, bir süre önce terk ettikleri mekânlar bir anda mekân özelliklerini kaybetmemekte, 'hayal mekânlar' olarak uzun bir süre varlıklarını sürdürmektedirler. Mekân öznesi, insan-devlet ve sermaye üçlüsünün denetimi olmadan da 'hayal mekânlar' olarak zihinlerde yeniden üretilebilmekte, yaşamaya devam edebilmektedir.

Yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, 'mekân' kavramı, tarihin farklı dönemlerinde farklı anlamlar barındırmıştır. Fakat günün sonunda, her dönemde mekânı yapan, ya da yaratan insan etkenidir. Kırk yıl önce Kıbrıs'ta yaşayan insanların, sosyal, kültürel, ekonomik beklentileri ile bugün mukayese edildiği zaman birçok farklılıklar ortaya çıkacaktır. Bu nedenle kırk yılı aşkın bir süre önce var olan bir mekânın bugün hayal edilerek yaşatılmaya devam etmesi aslında çok güçtür. Bunu başarabilmek için büyük bir çekici faktöre ihtiyaç vardır. Kapalı Maraş konusundaki en büyük çekici güç bölgenin siyasal durumu, ekonomik değeri ve sosyal yapısı ile ilişkilendirilebilir. Geçmişte var olan ve bugün hayal edilen Maraş o dönemin en önemli ekonomik ve sosyal yapısını içerisinde barındırıyordu. Bugün Kapalı Maraş'ın yeniden bir mekân olarak tasarlanması bu günün koşulları ve ihtiyaçları ile ilişkilendirilecektir. İnsanların yaşamadıkları, üretmedikleri bir mekâna bu kadar sahip çıkması ve üzerine hayaller kurulması da mekânın değerine değer katmaktadır.

Bu araştırma, Kapalı Maraş örneği ile üzerinde insan faaliyetleri gerçekleşemeyen, devlet müdahalesi veya sermaye kontrolü bulunmayan veya sınırlı bir şekilde bulunan, insanların geçmişlerini saklayan, geçmişten izler

taşıyan, insanların gelecek için üzerlerine hayal kurdukları, fakat insan eli değmeyen/değemeyen mekânları hayal mekânlar olarak sınıflandırılabilirliğini ortaya koymuştur.

Her koşulda mekân insan var olduğu için değerlidir. Bazen insan mekânda var olur, bazen ise mekân insan hayalinde var olur. Tanımlamalar ve kavramlar dikkate alındığında insanların üzerinde var olmadığı/ üretim yapmadığı mekânlar mekân olmaktan çıkıyor mu? diye tartışmalar devam ederken bu çalışma hayal mekanların var olmaya devam ettiğini ortaya koymuştur. Mekân öznesinin, insan-devlet ve sermaye üçlüsünün kontrolünde olmadan nasıl değer bulabileceği açıklanmış, bu kapsamda tartışılmıştır. Bu yazıda ortaya atılan sorular üzerinden yürütülen tüm tartışmalarda, mekâna yeni bir kavramsallaştırma geliştirilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

- Avar, A. A. (2009) “Lefebvre’in Üçlü–Algılanan, Tasarlanan, Yaşanan Mekân–Diyalektiği”, Dosya 17, *Mimarlık ve Mekan Algısı*, Ed: Fehmi Doğan, TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi.
- Castells, M. (1977) *Kent, Sınıf, İktidar*, çev. Asuman Erendil, 1997, Bilim ve Sanat Yayınları: Ankara.
- Erk, Y. E. (2013) *Kıbrıs’ın Hayalet Şehri Kapalı Maraş’ın 34 Fotoğrafta Hikayesi*, (<http://listelist.com/kibris-hayalet-sehir-kapali-maras-fotograflari/>) Erişim Tarihi (02.11.2017).
- Harpster, M. (2008) “Maritime Archaeology and Maritime Heritage Protection in the Disputed Territory of Northern Cyprus”, *J Mari Arch* (2008) 3:3–13, Springer. (<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs11457-008-9026-x.pdf>) Erişim Tarihi (04.10.2017).
- Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Oxford, Blackwell.
- Harvey, D. (1988) *Sosyal Adalet ve Şehir*, çev. Mehmet Morali, 2006, Metis Yayınları, İstanbul.
- Harvey, D. (2010) *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*, çev. S. Savran, (5. bs.). Metis Yayınları, İstanbul.
- Harvey, D. (2004) Space As A Key Word, *Paper for Marx and Philosophy Conference*, 29 May 2004, Institute of Education, London, (<http://frontdeskapparatus.com/files/harvey2004.pdf>) Erişim Tarihi (08.08.2017).
- Harvey, D. (2008) *Umut Mekanları*, çev: Zeynep Gambetti, Metis Yayınları, İstanbul.
- Harvey, D. (2012) *Sermayenin Sınırları*, çev. Utku Balaban, Tan Kitapevi Yayınları, Ankara.

- Hürriyet Haber. (2017) Yanıbaşımızdaki 'Hayalet Şehir: Maraş (Kıbrıs) (<http://www.hurriyet.com.tr/seyahat/galeri-yanibasimizdaki-hayalet-sehir-maras-kibris-40604317#page-1>) Erişim Tarihi (08.09.2017).
- (<http://listelist.com/kibris-hayalet-sehir-kapali-maras-fotograflari/>) Erişim Tarihi (02.11.2017).
- (<https://www.gzt.com/haber/kibrisin-42-yillik-esrarengiz-hayalet-sehri-kapali-maras-2517001>). Erişim Tarihi (02.11.2017)
- Keleş, R., Mengi, A. (2017) *Kent Hukuku*, İmge Kitapevi, Ankara.
- Keskinok, Ç. (1998) Kentsel Mekanın Üretiminde Rastlantısallık, *ODTU MFD*, (18:1-2) 91.-102.
- Lefebvre, H. (2014) *Mekânın Üretimi*, çev: Işık Ergüden, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Şengül, T. (2001) Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekanı, *Praksis* (2) 9-31.
- Torlak, S. E. (2016) “Gaining Ghost Town of Tourism Economics Northern Cyprus Varosha City”, *European Scientific Journal*, August 2016, Special edition, 236-251.

John Locke'un Siyaset Felsefesinde Moralitenin Modern-Seküler Dönüşümü

Hüseyin Ekrem ULUS*

Öz: Bir Aydınlanma filozofu olan John Locke'un politika, din, moralite hakkındaki görüşleriyle sekülerleşme fikri arasında derin bir bağlantı vardır. Düşünürün bu alanlarla ve özellikle sekülerleşmeyle ilgili düşünceleri hala güncelliğini korumaktadır; ancak bu görüşler aynı zamanda farklı Locke okumalarının da çıkış noktasıdır. Bu bağlamda Locke hakkında iki farklı okuma tarzı olduğunu ayırt etmek mümkündür. Bir yanda Locke'un eserlerindeki dinsel unsurları ve dinsel dili ikincil olarak değerlendiren ve buna göre söz konusu metinleri seküler bir tarzda değerlendiren George Kateb tarzı okumalar; diğer yanda tam da bu dinsel dili, dolayısıyla teolojik yaklaşımı merkeze alan ve bu onu toplumsal uzlaşmanın temel bir unsuru olarak değerlendiren Micah Schwartzman tarzı okumalar mevcuttur. Bu çalışma söz konusu iki okuma tarzını Locke'un eserleri üzerinden karşılaştırmalı olarak değerlendirerek Locke'un yazılarında kullandığı dinsel terminolojiye rağmen aslında son derece özgün ve seküler bir ahlak anlayışı geliştirdiğini göstermektedir. Böylece Locke, teolojiden hareket etmesine rağmen, bireye özerklik tanıyan seküler bir ahlak anlayışı geliştirerek dinselliği özel alanla sınırlandırır. Dolayısıyla Locke bireye kendi özerkliğini deneyimleyecek bir politik alan yaratır ve bu da Locke felsefesinin modern ve özgün yanını oluşturur.

Anahtar Kelimeler: Locke, Moralite, Din, Seküler Ahlak, Hoşgörü, Sekülerizm.

Modern-Secular Transformation of Morality in John Locke's Political Philosophy

Abstract: A profound connection exists between the Enlightenment philosopher John Locke's perspective on politics, religion, morality, and the concept of secularism. Locke's insights in these domains continue to hold relevance particularly in relation to secularization, while also serving as a point of departure for diverse interpretations of his philosophy. Within this framework, two distinct approaches to interpreting Locke emerge. On one hand, there lies the interpretation of George Kateb, who regards the religious elements and the religious language found in Locke's works as secondary.

* Doç.Dr. Ege Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü.
ORCID: 0000-0002-0310-6455.

Makale geliş tarihi: 28.05.2024

Makale kabul tarihi: 28.11.2024

Kateb, consequently, evaluates these texts from a secular standpoint. On the other hand, we have the perspective of Micah Schwartzman, who places a special emphasis on this religious language, and regards this theologically rooted discourse as one fundamental element for societal consensus. This study aims to conduct a comparative analysis of these two interpretations in the works of Locke, ultimately demonstrating that Locke, despite employing religious terminology in his works, has indeed forged an exceptionally original and secular conception of morality. Locke's vision encompasses a secularized moral framework that upholds individual autonomy while relegating matters of religiosity to the private realm, even though his philosophy is rooted in theological origins. As a result, Locke effectively carves out a political space where individuals can fully experience their autonomy, a hallmark of his modern and original contribution to philosophy.

Keywords: *Locke, Morality, Religion, Secular Morality, Tolerance, Secularism.*

Giriş

1632-1704 yılları arasında yaşamış olan İngiliz filozof John Locke'un temel eserlerine bakıldığında, düşünürün ele aldığı temel konular arasında otoriteryanizm sorunu merkeze yerleşir. Böylece bireyin politik ve dinsel otoritelerle ilişkisi Locke'un temel inceleme konusu haline gelir. 1689 tarihli *An Essay Concerning Human Understanding (İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme)* adlı eserinde Locke hem insanın epistemolojik yetilerini ve bilginin sınırlarını ele alır, hem de empirik düşüncenin bir savunusunu ortaya koyar. Böylece eser aslında aşkın hakikatlere dayanan her türlü teolojik temelli epistemolojiye önemli bir eleştiri getirir. 1689 tarihli *Two Treatises of Government (Hükümet Üzerine İki İnceleme)* adlı çalışmasında ise Locke, egemenliğin kaynağını bireyin iradesine bağlayarak siyasi otoritenin görev ve sorumluluklarını belirlemeye çalışır ve buradan hareketle bir toplumsal sözleşme teorisi ortaya koyar. Benzer şekilde, yine 1689 tarihli *Letter Concerning Toleration*'da ise (*Hoşgörü Üstüne bir Mektup*) dini kurumlarla politik kurumların arasında bir ayrışma tesis edilir ve toplumu oluşturan birey ve grupların moralite/ahlak ekseninde nasıl bir arada yaşayabileceği meselesini ele alır.

Locke'un otorite sorununu merkeze almasıyla, içinde yaşadığı dönemin dinsel ve politik karışıklıkları arasında derin bir ilişki mevcuttur. Nitekim, Katolik ve Protestan toplulukları arasında ortaya çıkan çatışma ve gerilimler, Anglikan kilisesinin politik bir güç haline gelmesi, 1642-1651 yılları arasında yaşanan İngiliz İç Savaşında krallık, parlamento ve cemaatler arasındaki şiddetli çatışmalar Locke'un düşüncesi üzerinde son derece etkili olmuştur. Bu koşullar altında Locke otorite ve birey arasındaki gerilimli ilişkiyi hem dinsel hem de politik düzlemde ele almış ve böylece ortak yaşamın dinsel, sosyal ve siyasi unsurlarını hesaba katan, uzlaşma ve hoşgörüye dayalı bir politik yapılanmanın imkanını göstermeye çalışmıştır.

Locke'un din, ahlak ve siyasi yönetim hakkındaki fikirlerinin üç asır sonra bile farklı şekillerde yorumlanması bir tesadüf değildir. Hem bu yorumları anlayabilmek, hem de Locke'un moraliteyi kerteriz olarak hoşgörü temelli

seküler toplum modelini kavrayabilmek için düşünürün temel kavramlarını yakından incelemek faydalı olacaktır. Bu bağlamda çalışmamızın ilk bölümünde sekülerizm ve sekülerleşme kavramları incelenerek 17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere ve Avrupa'da sekülerleşmeye duyulan ihtiyacın sebepleri açıklanacaktır. İkinci bölümde ise Locke'un din ve devlet kavramları ile, bunlar arasında çizdiği sınırlar ele alınacaktır. Üçüncü bölüm, Locke'un birey tanımına ayrılmıştır: Burada söz konusu tanımdan hareketle ahlaki muhakeme (*moral reasoning*) kavramı politik alanla ilişkisi bakımından ele alınacaktır. Nihayet son bölümde ise Kateb ve Schwartzman gibi düşünürlerin temsil ettiği yorum farkı; yani liberal-seküler bir Locke okuması (Kateb) ile teolojik bir Locke okumasının (Schwartzman) izleri ve ilgili argümanların geçerliliği Locke'un eserleri üzerinden tartışılacak ve Locke'un bireye özerk bir alan açan politik görüşleri bu bağlamda incelenecektir.

Seküler Düşünce ve Locke

Seküler ve sekülerizm kavramlarının etimolojik kökenleri aslında Hristiyan dünyasına, dolayısıyla dini terminolojiye aittir (Berlinerblau, 2021: 4). Tam da dinsel yapının dönüşümüne atıfta bulunan sekülerleşme, Calhoun tarafından aşkın (*transcendental*), sonsuz ve tanrısal olandan geçici (*temporal*) olana doğru toplumsal bir dönüşüm olarak tanımlanır (2012: 354). Her ne kadar sekülerizm kavramsal olarak ilk defa 1846'da¹ Holyoake tarafından önerilmiş ve kullanılmış olsa da (Cady ve Hurd, 2010: 3; Van der Veer, 2009: 7- 8), Berlinerblau'nun da belirttiği gibi Ortaçağda, Protestan Reformu ve daha sonra Aydınlanma esnasında tüm temel prensipleriyle belirmeye başlamıştır (2021: 4). Sekülerizm farklı coğrafyalarda, farklı dönemlerde, söz konusu coğrafya veya dönemlerin sosyo-politik koşullarına göre farklı şekillerde anlaşılabilirdiği için, kavramın genel bir tanımını yapmak, bu çalışmanın odak noktası olan Locke'un görüşlerini teorik bir çerçeveye daha iyi yerleştirebilmek açısından faydalı olacaktır.

Sekülerizm etimolojik olarak 19. yüzyıla ait olsa da, seküler kelimesi 13. yüzyıldan beri kullanılmaktadır. Örneğin "secular" kavramı 1300'lerde *saeculum*² kelimesinden türetilerek, belli bir mezhebe bağlı olmayan din adamları (*clergy*) için kullanılırdı: dünyevi olan, belli bir çağa veya döneme ait olan, ruhani ve ebedi bir hayattan ziyade dünyaya ve belli bir çağa/zamana/döneme ait olan³ anlamında kullanılırken, 14. yüzyıldan itibaren de dindar olmayan anlamlarında kullanılmıştır (Online Etymology Dictionary, *Secular*; Ulus, 2017: 64, 65, 70). Locke'un yaşadığı 17. yüzyıla geldiğimizde seküler kavramı artık bir din

¹ Corbeil'e göre 1851 (Corbeil, 2022: 1).

² Çağ, zaman dilimi, yaşam süresi, jenerasyon anlamlarında. *Online Etymology Dictionary. Secular*. <https://www.etymonline.com/search?q=secular> (25.12. 2022).

³ "...of or belonging to the world, concerned in earthly more than in spiritual life". *Online Etymology Dictionary. Secular*. <https://www.etymonline.com/search?q=secular> (25.12. 2022)

adaminin kiliseye veya tarikatlara göre konumuna işaret etmek için değil, daha ziyade bir topluluk veya devletin dinle ilişkilerine dair prensipler ve uygulamalar bütününe işaret etmek için kullanılır. Başka deyişle, sekülerizm kavramıyla kastedilen artık politik bir yapıdır ve sekülerizmden anlaşılan şey daha çok siyasi sekülerizmdir. Bu da devletin kendisi ile dindar-vatandaşlar arasında ve vatandaşların kendi aralarındaki ilişkileri düzenlemeye yönelik yasal olarak bağlayıcı eylemlere işaret eder⁴ (Berlinerblau, 2021: 5). Kavramın bu kullanımı, bir din karşıtlığını değil, toplumsal ve politik düzeyde din ile ilgili eylemleri düzenlemeye dair bir çerçeveyi belirtir. Benzer şekilde Talal Asad da sekülerizm kavramının din, etik ve politika kavramlarına yeni bir bakış açısı getirdiğini belirterek, sekülerizm kavramının din, ahlak ve politika anlayışlarını da kökten değiştirdiğini belirtir⁵ (2018: 2; Ulus, 2017: 70-71).

Modern dönemin diğer filozofları (örneğin Thomas Hobbes) gibi Locke da inanç temelli çatışmaların ne kadar yıkıcı olabileceğine şahitlik etmiş ve bu deneyimi eserlerine yansıtmıştır. Daha somut olarak örneklendirecek olursak, İngiliz İç Savaşı haricinde Locke 1618 ve 1648 yılları arasında Otuz Yıl Savaşları diye adlandırılan dönemde Hıristiyan toplulukların kendi aralarında savaştığı süreçte doğrudan ve dolaylı olarak toplamda on milyondan fazla insanın ölümüne ve Avrupa nüfusunun yaklaşık yüzde yirmisinin kaybına da şahit olmuştur. Bunun yanı sıra *Fifth Monarchists* adlı Protestan bir tarikatın din ve Tanrı adına monarşiyi devirme girişimleriyle karşı karşıya kalmıştır (Hill, 1998: 11). Tüm bu dinsel ve toplumsal hareketler Locke'un liberal görüşlerine ve 1689 tarihli *Hoşgörü Üstüne bir Mektup* eserine doğrudan etki etmiştir.

Etimolojik bağlamda seküler kavramı 13. yüzyıla ve sekülerizm kavramı da 19. yüzyıla tarihlense de, bu tarihlerden bağımsız olarak antik ve modern pek çok düşünürün felsefi anlamda seküler eğilimlere sahip oldukları ifade edilebilir. Kateb bu seküler eğilimi “hâkim dini inançlardan kurtulmak ve dini, dini-olmayan-standartlara tâbi kılmak için [verilen] mücadele” olarak tanımlar; bu bağlamda seküler toplumların çok öncesinde de felsefi alanda seküler eğilimlerin görüldüğünü ve hatta bu eğilimin felsefeyi oluşturan ve geliştiren önemli unsurlardan biri olduğunu belirtir (2009: 1003). Kateb'e göre Platon, Machiavelli, Hobbes, John Locke, Montesquieu, Rousseau ve J.S. Mill bu türden seküler eğilimli düşünürlerdir (2009: 1003). Teolojinin felsefi düşünce aracılığıyla sekülerleştirilmesi bağlamında ifade edilen seküler eğilimin örneklerini daha spesifik olarak incelemek mümkündür. Bu çerçevede Platon'un düşüncesinde Tanrıların soyut prensiplere indirgenmesi ve sonrasında bu fikrin teleolojik bir mükemmellik fikri çerçevesinde kullanılması (Benitez, 2016: 301)

⁴ “[p]olitical secularism refers to legally binding actions of the secular state that seek to regulate the relationship between itself and religious citizens, and between religious citizens themselves” (Berlinerblau, 2021: 5).

⁵ “It [secularism] presupposes new concepts of "religion," "ethics," and "policies," and new imperatives associated with them” (Asad, 2018: 2).

Kateb'in kastettiği türden bir seküler eğilimdir. Benzer şekilde, din kurumunu politik çıkarlara tâbi kılan Hobbes⁶ (Nadon, 2014: 21-22); devlet işlerini etkileyen dini konularda sekülerleşme düşüncesi aracılığıyla Hıristiyan ilkelerinden ayrılarak siyasetin özerkliğini benimseyen Machiavelli (Maddox, 2002: 540, 556); ilahi olanı beşeri politikaya tâbi kılmaya çalışan Montesquieu (Radasanu, 2013: 175); dini öğretilerin uygun şekilde reforme edilmesi aracılığıyla saf aklın olumsuz etkilerinin azaltılabileceğine dair fikirleriyle Rousseau (Scott, 2013: 189); ve teolojiye dayalı bir din yerine insanlık dini⁷ öneren J.S. Mill, –tıpkı Locke gibi– seküler eğilime sahip önemli düşünürler arasında gösterilebilir.

Locke'un Din ve Devlet Kavramları ve Sınırları

Seküler düşüncenin Batı fikir tarihinde oldukça derin bir geçmişine atıfla Locke'un çağdaşları arasında seküler arayışlara temel düzeyde örnekler verdikten sonra, Locke'un din, devlet ve ahlak anlayışını yakından inceleyebiliriz. Zira Locke'un din ve ahlak üzerine görüşlerini doğru kavramak, onun sekülerlik üzerine görüşlerinin neden üç asır sonra halen değerli olduğunu anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu çerçevede Locke'un hoşgörü kavramının içeriğini ve sekülerlik anlayışının kapsamını belirleyen, devlet⁸, sivil çıkarlar⁹, kilise, siyasi yönetici/otorite gibi kavramlarını tanımlamak yararlı olacaktır. Zira bu kavramlar Locke'un din ve ahlak anlayışı ile politika konusundaki görüşlerinin temelini oluşturmaktadır.

Locke'un 1667 tarihli *A Letter Concerning Toleration (Hoşgörü Üstüne Bir Mektup)* adlı eserinin odak noktası olan hoşgörü kavramıyla ilgili olarak şunu en başta belirtmemiz gerekir: Locke bir liberal ve seküler bakış açısı sunarken genel olarak dini bir söylemi, özel olarak da Hıristiyanlık öğelerini bir çıkış noktası olarak kullanır, ancak her zaman dini söyleme karşı belli bir eleştirel mesafeyi korur (Tate, 2013). Eserin açılış paragrafı hoşgörü kavramını şu ifadeyle tanımlar: "...hoşgörüğü hakiki kilisenin başlıca karakteristik niteliği olarak telâkki ediyorum"¹⁰ (Locke, 2004a:13). Locke'un açılış ifadesi, (eseri Latince aslından İngilizce'ye tercüme edenler de dahil olmak üzere) cümlelerin anlamı üzerinde önemli tartışmalara yol açmıştır¹¹. Zira bu ifadede iki noktanın

⁶ "Subjection of religion to political ends."

⁷ Religion of humanity.

⁸ Commonwealth.

⁹ Civil interests.

¹⁰ "[Toleration] seems to me to be the principal mark of the true church." (Locke, 2010: 3).

¹¹ Örneğin eserin tercümesinin güvenilirliği üzerine dipnot veren Goldie, Latince'den İngilizce'ye tercüme esnasında önemli bir anlam kayması olduğunu şu şekilde ifade eder: "the True Church": arguably, the indefinite article would better represent Locke's view of churches. That toleration is a "mark" of the church is a strong claim. The Reformation

altını çizmemiz gerekir. Birincisi, yukarıda belirttiğimiz gibi Locke'un hoşgörü üzerine liberal, seküler felsefi ve siyasi kuramının başlangıç noktası dini referanslardır, yani İncil'dir. Locke'a göre Hıristiyan değerleri gereği (hoşgörünün hakiki kilisenin başlıca karakteristik niteliği olması dolayısıyla) hoşgörülü olmak gereklidir. İkincisi, Goldie'nin de belirttiği üzere Locke aslında Hıristiyanlık içinde tek bir inancı, kiliseyi veya cemaati değil, toplumsal kapsamda tüm inançları veya cemaatleri kastetmiştir¹² (2010b: xxx). Bu önemli bir noktadır, zira hoşgörünün çıkış noktası din/İncil/Hıristiyanlık olsa da, Locke'un esas amacı bir cemaat veya kilisenin özelliklerini görünür kılmak veya bir inanç grubunun baskın/hakim taraf olarak daha güçsüz grup ve bireylere hoşgörü göstermesini salık vermek değildir. Tam aksine Locke, Katolik Hıristiyan inancı başta olmak üzere tüm dini cemaatlerin toplumsal sınırlarının politik bir çerçevede uzlaşma ile nasıl belirlenebileceğine dair modern bir öneri sunar.

Hoşgörü kavramını açıklamak için dinsel bir çıkış noktası seçen Locke, kavramı tanımlamaya çalışırken onun üç özelliğini ön plana çıkartır. Locke'ta hoşgörünün birinci özelliği şöyle özetlenebilir: İnanç dünyasının da aslında politik bir çerçevesi vardır ve bu nedenle her birey kendi inançlarıyla ilgili kararlarını kendi alabilir; ve bu konuda politik iktidar da dahil olmak üzere hiç kimse onun üzerinde baskı uygulayamaz. Locke'un ifadesiyle, "ruhların iyiliği sivil-siyasi yönetime...emanet edilemez"¹³ (Locke, 2004a: 17). Dikkat çekici bir şekilde Locke bu tezini dinsel bir gerekçeyle destekler: "...çünkü, Tanrı, hiç kimseye bir başkasını kendi dinine zorla [inandırmaya] yönelik açık bir otorite vermemiştir"¹⁴ (Locke, 2004a: 17). Başka deyişle Locke'a göre siyasi irade inanç dünyası üzerinde doğrudan düzenleyici ve baskıcı bir politika oluşturma hakkına sahip olamaz.

Hoşgörü kavramının ikinci temel özelliği, bireyin inanç konusunda bağımsız olduğu fikrine binaen, bireyin "dış baskıyla hiçbir inanışa mecbur edilemeyeceği"¹⁵ (Locke, 2004: 17) düşüncesidir. Her ne kadar Locke çıkış noktası olarak dinsel kavramları kullansa da, dini kurumların politik çıkarlar için manipüle edilmesinin sakıncalarına değindiği noktada, Locke'un modern ve liberal kimliği belirginleşir: Siyasi otorite, mülke el koymak, işkenceyle fiziksel

saw extensive theological debate over which "marks" or "notes" were the defining characteristics of the (or a) true church." (Locke and Goldie, Ed, 2010b, xxx).

¹² Locke bir dini inanç grubunu kastederken "church" (kilise) kavramını kullanır.

¹³ "...the civil ruler has no more mandate than others have for the care of souls" (Locke, 2010a: 7).

¹⁴ "for it nowhere appears that God has granted men authority over other men, to compel them to adopt their own religion" (Locke, 2010a:7).

¹⁵ "Such is the nature of the human understanding that it cannot be compelled by any external force" (Locke, 2010a, s.,8)

baskı uygulamak gibi bireysel hayata müdahale eden ve bireylerin iç dünyalarını değiştirmeye çalışan uygulamalarda bulunamaz. Hatta bu tür uygulamalar politika tanımının içine yerleştirilemez. İlk iki özellik birlikte okunduğunda Locke'un yavaş yavaş genel-dinsel perspektifi değiştirmeye çalıştığı ve bireyi ve bireysel alanı merkeze alan bir felsefe geliştirdiği ifade edilebilir. Zira onun düşüncesinde hem kilise/cemaatlerin hem de yöneticilerin siyasi uzlaşma ve hukuksal düzlemde sınırlandırıldığı görülebilir. Ancak bu sınırların bireyin özgürlük alanlarını genişleten türden sınırlar olduğu ifade edilebilir.

Locke'un hoşgörü kavramının üçüncü özelliği onun felsefi söyleminin dinsel söylemden modern liberal söyleme evrildiği anda karşımıza çıkar ve şu ifadesinde açıkça kendisini gösterir: Politik otoritenin bireylerin inanç ve görüşlerini zorla değiştirme gücüne sahip olduğunu varsaysak bile, böyle bir durumda örneğin Vatikan gibi, "sadece [tek] bir ülke haklı olacaktır ve dünyanın arta kalan bütün kısmı, kendilerini yıkıma götüren hükümdarlarını izlemeye mecbur kalacaktır¹⁶" (Locke, 2004a: 18). Öyleyse Locke'a göre inançlar hiçbir şekilde bireye, topluluklara ya da toplumlara dayatılamaz. Yukarıda özetlediğimiz bu üç düşüncenin birbirlerini desteklediğini ve Locke'un temelde bireye ve bireysel alana son derece önem verdiğini; inanç ile bireysel kararlar alanlarında çoğulculuğu destekleyen bir bakış açısını eserine ve felsefi mirasına yansıttığını ifade edebiliriz. Dahası, Locke'un eserin başlangıç kısmında hoşgörü kavramını dinsel bir terminolojiyle tarif ederken bile, Hıristiyanlığı bireysel akıl ve kişisel seçimler gibi çoğulcu prensipler doğrultusunda yenilikçi bir tarzda yorumladığını da görebiliriz. Örneğin siyasi iktidarları veya dini liderleri değil de (Forster, 2005: 162) bireyleri gerçek özne olarak kavrayan bu bakış açısı, Locke'un sekülerlik anlayışının temelinde yer almaktadır.

Locke'un sekülerlik anlayışının ve politika felsefesinin kilit kavramlarından bir tanesi de onun devlet (*commonwealth*) tanımıdır. Locke devletin var olma amacını, işlevini ve bireylerin hayatındaki yerini şu ifadelerle belirler: "Devlet, bana göre, sadece kendi sivil çıkarlarını tedarik etmek, korumak ve geliştirmek için teşkil edilmiş bir insan toplumdur. Sözünü ettiğim sivil çıkarlar, hayat, özgürlük, sağlık ve bedeninin [bütünlüğü]; ve para, araziler, evler, eşyalar ve benzeri gibi maddî şeylerin mülkiyetidir¹⁷" (Locke, 2004a: 16). Bu kısa tanım, üzerinde durulması gereken önemli hususlar içermektedir. İlk olarak Locke politik çıkarları için insanların bir araya gelerek oluşturduğu bir

¹⁶ "One Country alone would be in the right, and all the rest of the World would be put under an Obligation of following their Princes in the ways that lead to Destruction" (Locke, 2010a: 15).

¹⁷ "A commonwealth appears to me to be an association of people constituted solely for the purpose of preserving and promoting civil goods. By 'civil goods' I mean life, liberty, physical integrity, and freedom from pain, as well as external possessions, such as land, money, the necessities of everyday life, and so on" (Locke, 2010a:6-7).

topluluktan söz eder¹⁸. Yani birlikte yaşama ve karşılıklı çıkarları gözetme bağlamında bir araya gelen insanların oluşturduğu bu politik yapı tanımını gereği dinsel, mezhepsel veya ırksal bir oluşum değildir. Burada ikinci önemli husus bireysel çıkar (*civil interest*) kavramına yapılan vurguyla ilgilidir. Sözleşme¹⁹ geleneğinde temel bir unsur olan sivil çıkarlar ve bu çıkarlar için bir politik bir yapıda bir araya gelme durumu, birey-temelli ve birey odaklı bir bakış açısı içermesi bakımından önemlidir.

Locke'un devlet (*commonwealth*) tanımının dikkat çekici bir başka yönü de bireysel haklara yaptığı vurgudan gelir. Yukarıda alıntıladığımız şekliyle onun devlet-otorite ile birey-mülkiyet (*property*) arasında kurduğu ilişki, Locke'u politik liberalizmin öncü filozoflarından ve kurucularından biri kılar. Bireylerin ve aynı zamanda farklı dini ve/veya politik çıkar gruplarının sözleşme vasıtasıyla bir arada yaşayabilmesini sağlayabilecek kriterlerin en önemlisi özel mülkiyettir. Burada mülkiyet kavramının içeriği son derece kritik bir şekilde belirlenmiştir, zira mülkiyet sadece mal varlıklarından değil, toplumu oluşturan bireylerin kendilerine ait olması ve kendileriyle ilgili kararları belli sınırlar çerçevesinde kendileri alabilmeleri şeklinde tanımlanmıştır (Layman, 2020: 20-23). Örneğin, Locke *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme* adlı eserinde bireyi şu ünlü ifadeyle tanımlar: "Her insan yine de kendi kişisi [kendisi] üzerinde bir mülkiyete sahiptir. Bunda kişinin kendisinden başka hiç kimsenin hakkı yoktur. Kişinin bedeninin emeği ve ellerinin işi diyebiliriz ki tam anlamıyla kendisindedir"²⁰ (Locke, 2004b: 24). Bu adım Locke'un, sözleşme geleneğinin başka bir üyesi olan Thomas Hobbes'tan kesin çizgilerle farklılaşmaya başladığı noktadır. İşte tam da bu noktada doğa durumu kavramından hareketle her türlü mülkiyeti/sahipliği (*property/possession*) ve siyasi kararı güçlü otoriteye bırakan konservatif Hobbes bir yandadır; devlet ve otorite karşısında bireyi ve onun karar alma süreçlerini ve özel mülkiyetini garanti almaya çalışan Locke diğer yandadır.

Locke'ta devlet, birey, bireysel çıkar, mülkiyet gibi kavramlardan bahsettikten sonra düşünürün kilise/cemaat tanımından bahsedebiliriz. Tıpkı devlet kavramı gibi kilise kavramı da büyük önem taşımaktadır, çünkü devlet ile

¹⁸ Locke bir başka eserinde toplum (*community*) ile devlet (*commonwealth*) kavramlarını kesin bir şekilde ayırır; ayrıca devlet kavramını Latince *civitas* kavramı ile açıklar. Son olarak Locke'a göre kastettiği devlet zorunlu olarak bir demokrasi değildir: "By "commonwealth" I must be understood all along to mean not a democracy, or any form of government, but any independent community which the Latins signified by the word *civitas*, to which the word which best answers in our language is "commonwealth," and most properly expresses such a society of men which "community" does not" (Locke, 1773: Ch10).

¹⁹ Social contract.

²⁰ "...every man has a 'property' in his own 'person'. This nobody has any right to but himself. The 'labour' of his body and the 'work' of his hands, we may say, are properly his" (Locke, 1773).

kilise/cemaat arasındaki ilişkinin politik düzlemde tanımlanması Locke'un modern ve liberal seküler perspektifini *din ve devlet ayrımı ilkesi* üzerinden tesis edecektir. Bu kavramı detaylarıyla tartışmadan önce Locke'un kilise tanımına bakabiliriz. Locke, kiliseyi şu tanımla adeta sınıflandırır: "Kiliseyi, O'nun [Tanrı'nın] indinde makbul ve ruhlarının selâmeti için muteber olduğuna hükmettikleri tarzda Tanrı'ya toplu olarak ibadet etmek için kendi istekleriyle bir araya gelmiş gönüllü insanlar topluluğu şeklinde tanımlayacağız"²¹ (Locke, 2004a: 19). Öyleyse Locke'un anlayışında kiliseyi, dinsel/ruhani amaçlarla, sadece ibadet etme ortak hedefiyle bir araya gelen insanların oluşturduğu gönüllü bir yapı olarak tanımlamak doğru olacaktır. Sherer'in ifadesiyle Locke, sivil yönetimlerin dini inançlara müdahale etmediği, dini grupların ise siyasi yönetime müdahil olmadığı bir yapı önerir (2015: 79). Başka deyişle kilise veya cemaat toplumda siyaseti kuran, belirleyen ve idame ettiren yapı olmaktan ziyade, ruhani ihtiyaçların karşılanması için oluşturulan ve politik etkisi bakımından zayıf bir yapıdır (Raga Rosaleny, 2021: 172). Dahası, toplumsal sözleşme ile ortaya konan ilke ve yasaların tamamı eşitlik ilkesi çerçevesinde kilise/cemaat için de geçerli olacaktır.

Bu tanım, modern liberal ve seküler görüşlerin adeta çatısını oluşturmaktadır. Zira bu yaklaşımda iki husus ön plana çıkar. Birincisi, herhangi bir cemaat veya kilise gönüllü insanlardan oluşur; yani bir dini kurumun bireyin veya siyasi yapının üzerinde herhangi bir baskı oluşturması veya zor kullanması mümkün olamaz. İkincisi, Locke'un modern ve seküler politik yapıda din kurumuna çizdiği sınırlardır. Kendisini dinsel kurumlara ve oluşumlara yakın hisseden bireyler sadece ibadet etmek için bir araya gelen insanlar olarak tanımlandığına göre, artık onlar politik amaç ve çıkarlarla hareket edemezler. Veya dinsel gruplar, yukarıda bahsi geçen devlet (*commonwealth*) kurumunda veya siyasi yönetimde dini kimlikleriyle yer almak gibi bir çekişme veya yarış içinde asla bulunamazlar. Daha açık ifade edecek olursak, Locke devlet ve kilise/cemaat (*church*) kavramlarını öyle dikkatli tanımlamıştır ki seküler devletin önemli ilkelerinden biri olan *din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması* ilkesine doğrudan işaret etmektedir. Bu konuda Locke şunu yazar: "İncil'de, Hristiyan devleti diye bir kavram kesinlikle yoktur"²² (Locke, 2004a: 39). Dinsel çekişmelerin politik sahaya yansımalarının yıkıcı etkilerine şahit olan Locke, politik alanı tanımlayan kavramlara yaklaşımında seküler perspektifini açık ve belirgin şekilde ortaya koyar ve kilise/cemaatlerin kendi çıkarlarını gözetmek amacıyla politik alana dahil olmasına karşı çıkar ve bunun dinsel, bireysel ve politik gerekçelerini ortaya koyar. Dinsel alanla politik alanın belirgin hatlarla

²¹ "A church appears to me to be a free association of people coming together of their own accord to offer public worship to God in a manner which they believe will be acceptable to the Deity for the salvation of their souls" (Locke, 2010a, 9).

²² "There is absolutely no such thing as a Christian commonwealth. There are, I agree, many kingdoms and countries that have adopted Christianity" (Locke, 2010a: 29).

birbirinden ayrılmasının arka planında yatan ilkelere biri de tanrının epistemik olarak bilinmemesi (Zuckerman, P., & Shook, J. R., 2019: 92) veya aşkın/tanrısal bilginin modern siyasi düzlemde bir öneminin de olmamasıdır (Kateb 2009: 1009).

Locke'un ahlak anlayışının siyasi boyutu, onun din ve devlet arasındaki sınırlara dair şu üç görüşünde izlenebilir. Locke'un konuyla ilgili birinci argümanı şudur: "ruhların iyiliği sivil-siyasî yönetime diğer insanlara emanet edildiğinden daha fazla emanet edilemez"²³ (2004a: 17). Başka deyişle, inanç dünyasının değerleri devletin politikalarına ve bir siyasi idarenin seçimlerine bırakılamaz. Zira böyle bir uygulama Locke'a göre ne Hıristiyanlık dininde mevcuttur (2004a: 17), ne de yukarıda tartıştığımız gibi Locke'un bireysel kararların bireylere ait olma (bireyin kendine ait olması) prensibine uygundur. İkincisi, siyasi yönetimlerin toplumlar ve bireyler üzerinde zorbalık ve şiddet yoluyla dinsel konularda bir tahakküm oluşturmalarına izin verilemez: "ruhların iyiliği, yetkisi sadece dış kuvvete bağlı olduğu için siyasî yönetime ait olamaz; hâlbuki hakikî ve kurtarıcı din, onsuz Tanrı için hiçbir şeyin makbul olmadığı aklın içsel olarak ikna edilmesine bağlıdır. Ve idrakin doğası öyledir ki, dış baskıyla hiçbir inanaşa mecbur edilemez"²⁴ (2004a: 17). Birinci argümana benzer şekilde, bu argümanda da çıkış noktası yine birey ve bireysel haklardır. Din gibi bir konu ancak içsel (bireyin iç dünyası ile ilgili) bir konu olduğundan, dışsal (kamusal/siyasi) baskılar ve politikalar ile bireyi şekillendirmek mümkün değildir. Bir başka deyişle, din ve dinsel görüşlerden hareketle bireyin veya toplulukların iç dünyalarına -yani inançlarına ve etik tercihlerine- müdahale edilemez. Bu görüşleriyle Locke siyasetin din kurumunu bir etki alanı olarak kullanıp bu gücü sömürmesinin önüne geçer. Üçüncü ve son olarak, Locke'a göre "insanların ruhlarının kurtuluşu siyasî yönetime ait olamaz" (2004a: 17). Zira dinsel yollar ve inançlar her bireye özgü ve bu bakımdan son derece çoğul olduğundan, insanları "kendi akıllarının ışığından vazgeçmek, kendi vicdanlarının emirlerine karşı çıkmak mecburiyetinde" bırakmak söz konusu olamaz (2004a: 17), zira siyasi yönetim temsilcilerinin aşkın/tanrısal güçleri olamayacağı gibi, bireyler üzerinde de sınırlı yetkilere sahiptirler (Loque, 2022: 30). Yukarıda özetlediğimiz üç görüş açık bir şekilde din ile devlet yapıları arasında bir sınır çizmekle kalmaz, aynı zamanda bu iki toplumsal kurumun sınırlarını da belirler.

²³ "The Care of Souls is not committed to the Civil Magistrate any more than to other Men. It is not committed unto him, I say, by God; because it appears not that God has ever given any such Authority to one Man over another, as to compell any one to his Religion" (Locke, 2010b: 13).

²⁴ "The care of Souls cannot belong to the Civil Magistrate, because his Power consists only in outward force: But true and saving Religion consists in the inward perswasion of the Mind; without which nothing can be acceptable to God. And such is the nature of the Understanding, that it cannot be compell'd to the belief of any thing by outward Force" (Locke, 2010b: 13).

Locke din kurumunun siyaset alana girmesi konusunda tartışmayı bir adım daha ileri götürür ve açıkça dinsel oluşumların siyasi veya kamusal alana dinsel kimliklerle girmesinin önünü şu gerekçeyle keser: “[dinsel] toplulukta sivil mülkiyet ve dünyevî mallarla ilgili olan hiçbir şey yapılmamalıdır ve yapılamaz. Her ne sebeple olursa olsun, burada hiçbir gücün kullanılmaması gerekir. Çünkü güç, tamamen siyasi yönetime aittir” (2004a: 21). Locke’a göre bir dini topluluğun veya cemaatin temel amacı ve işlevi bireyin inanç dünyasında kalmak ve ona bu değerler çerçevesinde iyi, doğru ve güzel olanla ilgili öğütler vermektir. Bu bakımdan bir kilise, cemaat veya dini topluluk, dini kimlikleriyle siyasi alana giremez. Kiliselerin/cemaatlerin politik alanda uyuşmazlık (disagreement) kaynağı olabileceğini tarihsel olarak da iyi bilen Locke’u hoşgörü kavramına yönlendiren temel unsur tam olarak dinsel gruplar arasındaki uyuşmama/çatışma halidir (Gordon-Roth and Weinberg, 2021: 442). Locke din ve devlet arasındaki sınırları kesin bir şekilde ayırırken tartışmayı son derece önemli bir noktaya getirir: Siyasi/kamusal alanda iktidar ve kararlar ne bireylere, ne dini cemaatlere, ne de siyasi yönetimlere terk edilebilir (2004a: 25). Zira bu kişi ve kurumların hiçbirisine tam ve uzun vadeli olarak güvenmek mümkün değildir. Kilise/cemaatler/dini kurumlar siyasi alanda dinsel kimlikleriyle baskı unsuru olamayacakları gibi²⁵, siyasi otoriteler de dinsel konularda yargı vermemelidir²⁶, aksi takdirde toplumsal yozlaşma baş gösterecektir. Bu noktada toplumsal düzlemde kontrolü sağlama ödevini bireylere veren Locke’un, ahlak felsefesi üzerinden bireylere yüklediği hak ve ödevler bu çalışmanın bir sonraki bölümünde incelenecektir.

Locke ve Ahlaki Muhakeme Yetisi (*Moral Reasoning*)

Çalışmamızın başında belirttiğimiz gibi Avrupa’nın 17. yüzyılı, din eksenli çatışmalar ve politik ayrışmalar bakımından son derece karmaşık dönemdir (Pennington, 2014). Locke, Otuz Yıl Savaşları’nın yıkıcı etkisini görmüş olup İngiltere içinde mezhepsel çekişmelerin politik etkilerini izlediğinden, Papalık kurumunun İngiltere üzerinde politik etkisinin ortadan kalkması gerektiği konusunda güçlü bir bakış açısı geliştirmiştir (Sowerby, 2013: 90-91). Bununla birlikte, Avrupa’nın 17. yüzyılı feodal bağların çözülme eğilimi gösterdiği, kapitalist ekonomik modelin güçlenmeye başladığı, görece bir sosyo-ekonomik refah durumunun oluştuğu ve bu durumun politik sistemler üzerinde etkisinin görülmeye başlandığı bir dönemdir (Hobsbawm, 1954: 33-44). Özellikle mezhep kaynaklı siyasi gerilimlerin güçlü bir şekilde izlendiği bu süreçte Protestan ağırlıklı Hıristiyan perspektifini eserlerinde açık bir şekilde gösteren Locke, dini

²⁵ “Kilise adamları, güzel konuşmalarının veya bilgilerinin yardımıyla siyasi yöneticinin yetki alanı içine girmemelidirler” (Locke, 2004a: 25).

²⁶ “Eğer siyasi yönetimin yetkisi böylesine genişlerse, dinin içine yasal bir şekilde neler dahil edilmez ki? Yönetimin otoritesi üzerinde inşa edilen hangi karmaşık ayinler, hangi bâtil uygulamalar Tanrı’nın müminlerine (vicdana karşı) dayatılmaz ki?” (Locke, 2004a: 35).

grupların politik sahada dinsel kimlikleriyle var olmalarının önüne geçmek üzere politik bir perspektif ortaya koymuştur. Bu bağlamda, Locke'un din, kiliseler/cemaatler, mülkiyet, ahlak gibi konularda görüşlerinin geneline bakılırsa, hem otorite hem de bir arada yaşama meseleleri üzerine odaklandığını ve bu sorunlar karşısında şu politik görüşü bir çözüm yolu olarak ortaya koyduğunu görebiliriz: Locke, 17. Yüzyıl İngiltere ve Avrupa coğrafyasında farklı dinsel inanış ve politik aidiyetlerden birey ve grupların mümkün olduğunca birbirleriyle çatışmadan bir arada yaşayabilmesini mümkün kılacak kriterleri ve bu kriterler doğrultusunda inşa edilmiş politik yapıyı aramaktadır. Locke'un tartıştığı bu yapının iki temel kurucu ögesi vardır. Buna göre, liberal bir politik yapı öncelikle farklı mezhepleri/inançları/cemaatleri dışlamayacak şekilde dini oluşumları kapsayıcı bir yapı olmak zorundadır. Öte yandan uzlaşma üzerine inşa edilen bu yapı dini fanatizmi akıl (*reason*) aracılığıyla engellemeli ve toplumu oluşturan paydaşların çoğunun üzerinde uzlaşabileceği yasalarla ve hoşgörü ilkesiyle bir arada yaşamanın koşullarını tesis edebilmelidir.

Locke'un çözüm üretmeye çalıştığı bu bir arada yaşama sorunu tek boyutlu değildir ve bu sorunun çözüm arayışında Locke sadece dinsel çatışmalara odaklanmakla kalmaz. Zira din-temelli gerilimler (Hıristiyanlık içi mezhepsel çekişmeler ve savaşlar, Anglikan Kilisesi, Papalık kurumunun siyasi ve ekonomik etkisi) Locke'un çözmeye çalıştığı meselenin sadece bir boyutunu oluşturur. Açık şekilde ifade edecek olursak, dinsel fanatizmin siyasi alanda etkisinin kontrol altına alınması Locke'un politik amaçlarından biri olmakla birlikte, Locke felsefesinde en az bunun kadar önemli diğer bir hedef de herkesin üzerinde uzlaşabileceği bir sözleşme/uzlaşma imkânı göstermektir (Burnyeat, 2022:226). İşte Locke'ta *moral consensus*, yani *ahlaki uzlaşma* veya *sözleşme* kavramı tam da bu sosyo-politik çerçevede anlam kazanır. Başka deyişle, Locke'un ahlak felsefesi öyle bir formül ortaya koyar ki, bu formül hem dinsel grupların hoşgörüsü içinde birlikte yaşayabilmesini sağlayacak, hem dinsel fanatizmi siyasi alandan silecek, ve bunlara ek olarak tüm birey ve tarafların barışçıl şekilde bir arada yaşamasına imkan tanıyacak ahlaki ve siyasi bir kriter olarak hizmet edecektir. Locke'un bu arayışının kendisi bile modern bir tavidir. Zira Locke'un dinsel dili terk etmeyen ama aynı zamanda akla, siyasi haklara ve bireysel çıkarlara önemli ölçüde yer açan liberal ahlak felsefesi, din, felsefe, ahlak ve politika alanlarının tamamının bir arada düşünülmesiyle hayata geçirilebilecek bir toplumsal uzlaşma arayışının modern örneklerinden birisidir. Locke'un farklı eserlerinde ve farklı dönemlerde üzerinde düşündüğü bu iki problemin, –yani dinsel fanatizmin varlığı ve toplumsal/ahlaki uzlaşmanın eksikliği– 21. yüzyılda farklı versiyonlarıyla kendini göstermesinden dolayı Locke'un fikirleri günümüzde halen güncelliğini korumaktadır.

Locke her ne kadar ahlak anlayışını ayrıntılı ve kapsamlı şekilde inceleyen ve açıklayan bir eser ortaya koymamış olsa da (Lowe, 2005: 10; Gordon-Roth & Weinberg, 2021: 339), politika ve epistemoloji üzerine yazılmış eserlerinde ahlak ve politika ilişkisini incelediği pasajlarda onun ahlak teorisinin izini sürmek

mümkündür. Bu bağlamda 1689 tarihli *Two Treatises of Government (Hükümet Üzerine İki İnceleme)* ve yine aynı yılda yayımlanan *Essay Concerning Human Understanding (İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme)* adlı eserler de Locke'un ahlak/moralite teorisi hakkında bilgi edinebileceğimiz iki önemli kaynaktır. Bu eserlere ek olarak, Locke'un erken dönem eserlerinden 1660 yılında yayımlanan *Essays on the Law of Nature (Doğa Yasası Üzerine Denemeler)* bize onun ahlak-siyaset ilişkisi hakkındaki görüşlerini elde edebileceğimiz bir diğer kaynaktır.

Adı geçen eserleri daha detaylı şekilde inceleyecek olursak, 1954 yılında Von Leyden tarafından yayımlanan, Locke'un *Essays on the Law of Nature* adlı eserinde düşünürün üç temel önerme ortaya koyduğunu görebiliriz. Birincisi, Locke'a göre ahlaki kurallar Tanrısal, mutlak ve evrensel yasalar üzerine kuruludur ve güçlerini bu ilkelerden kazanırlar; ikincisi, bu tanrısal ahlaki yasalar insanlar tarafından akıl aracılığıyla kavranabilir ve hayatı düzenlemek için insan iradesi tarafından kullanılabilir; üçüncü ve sonuncusu, bu yasalar adeta matematik gibi hem kesindir hem de insanlar tarafından rasyonel akıl aracılığıyla anlaşılabilir ve kullanılabilir (Locke, 1954; Sheridan, 2020). Bu örnekte görüldüğü üzere, Locke ahlak anlayışında her ne kadar tanrısalığa önemli bir yer atfetmiş olsa da, ona göre anlama, yorumlama ve sosyo-politik süreçlerin uygulamasında ön planda olan insan ve insan aklısıdır²⁷ (Heyman, 2021: 12). Rasyonaliteyi öne çıkaran bu tavır, Locke'un felsefesinde modern ve seküler eğilimlerinin bir örneği olarak da değerlendirilebilir.

Locke'un insanı ve insani özellikleri merkeze alan felsefi tavrını daha iyi anlamak için "Of Ethick in General" adlı eserinde ortaya koyduğu bireysel haz ile siyasi yapı arasında kurduğu ilişkiyi incelemek yararlı olabilir: Locke'a göre birey için en temel unsur mutluluğu aramak ve mutsuzluktan kaçınmaktır²⁸. Ancak bir sonraki adımda Locke bu bireyle ilgili bu iddiasını toplumsal düzeye taşıyarak şunu ileri sürer: Acı ve haz unsurlarını göz ardı eden bir perspektif, rasyonel bireylerin eylemlerini motive edemez²⁹ (Locke, 1864: 311). Öyleyse, demektedir Locke, ahlaki prensiplere dayalı bir temel inşa etmek için gerekli olan üç unsur vardır: ilk olarak bir yasanın var olması, ikinci olarak da yasanın insanlar/bireyler tarafından keşfedilebilir olması ve son olarak bu yasanın

²⁷ Locke, ideal bir politik yapıyı (*commonwealth*) tarif ederken insanı tanımında "rational creatures" (rasyonel varlıklar) ifadesini kullanır (Locke J. & Laslett P. 1988, 332, 351).

²⁸ "Happiness and misery are the two great springs of human actions, and though through different ways we find men so busy in the world, they all aim at happiness, and desire to avoid misery, as it appears to them in different places and shapes" (Locke, "Of Ethick in General": 308).

²⁹ "For rewards and punishments are the good and evil whereby superiors enforce the observance of their laws; it being impossible to set any other motive or restraint to the actions of a free understanding agent, but the consideration of good or evil; that is, pleasure or pain that will follow from it" (Locke, "Of Ethick in General": 311).

üzerinde uzlaşılabilir olması gereklidir³⁰ (Locke, 1864: 312). Başka deyişle, ahlaki (moral) bir yasanın insan tarafından tanınması, anlaşılması ve bir uzlaşma sonucu hayata geçmesi gereklidir. Böylece Locke, kelimenin tam anlamıyla tanrısal/ilahi yasaları yeryüzüne indirir ve o yasaları insani akılla ilişkilendirir.

Locke'un benzer bir görüşü 1773 tarihli *Essay Concerning Human Understanding (İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme)* adlı eserinde de gösterdiğini görürüz. Locke'un ifadesiyle, bir eylemin ahlaki değerini, başarı veya başarısızlığını tayin edebilmek için bir kriter veya kurala ihtiyaç duyulur; ancak bu öyle bir kriter olmalıdır ki, *iyi* ve *kötü* olan bu kriter sayesinde bir yaptırıma tâbi tutulmalıdır³¹ (II.xxviii.6: 351). Öyleyse kapsayıcı bir yasanın/kuralın/kriterin varlığı insanlar tarafından akıl aracılığıyla anlaşılır ve toplum bu kriter sayesinde ahlaki kuralların veya yasaların bağlayıcılığı üzerinde uzlaşır. Locke'a göre bir yasayı yasa yapan unsur da budur.

Bu noktada Locke yasaları da üçe ayırarak kendi felsefi projesi bağlamında ustaca bir hamle yapar. Ona göre yasalar üç çeşittir: ilahi yasa (*divine law*), medeni yasa (*civil law*) ve ahlak yasası (*law of opinion or reputation*) (1979, II.xxviii.6: 352). Buna göre ilahi yasa Tanrının koyduğu kurallardan oluşur ve burada ölçüt günah kavramıdır (*sins*); medeni yasanın ölçütü suç ve suçluluk (*criminality*); ve son olarak ahlak yasasının ölçütü de erdemler veya kötülüklerdir (*virtues and vice*)³² (1979, II.xxviii.7: 352). Locke'a göre üçüncü yasa türü olan ahlak yasası, önem bakımından ilahi yasa ile örtüşür ve değer bakımından ona yetişir; ancak yaygınlık bakımından ahlak yasası dünyanın farklı değerlerine sahip toplulukları için de bir yasa oluşturma özelliğine sahip hale gelmesi

³⁰ "I must only at present suppose this rule, till a fit place to speak of these, viz. God and the law of nature; and only at present mention what is immediately to the purpose in hand, 1st, that this rule of our actions set us by our law-maker is conversant about, and ultimately terminates in, those simple ideas before mentioned; viz. Thou shalt love thy neighbour as thyself. 2nd., That the law being known, or supposed known by us, the relation of our actions to it, i.e. the agreement or disagreement of anything we do to that rule, is as easy and clearly known as any other relation. 3rd. That we have moral ideas as well as others, that we come by them the same way, and that they are nothing but collections of simple ideas" (Locke, "Of Ethick in General": 312).

³¹ "For since it would be utterly in vain, to suppose a Rule set to the free Actions of Man, without annexing to it some Enforcement of Good and Evil, to determine his Will, we must, where-ever we suppose a Law, suppose also some Reward or Punishment annexed to that Law" (*Essay*, II.xxviii.6: 351).

³² "By the Relation they bear to the first of these, Men judge whether their Actions are Sins, or Duties; by the second, whether they be Criminal, or Innocent; and by the third, whether they be Vertues or Vices" (*Essay Concerning Human Understanding*, II.xxviii.7: 352).

bakımından bir üstünlük kazanır.³³ Locke bu türden bir ayrıma giderek aslında akla (*reason*) sahip bireylere ve bu bireylerin oluşturduğu toplumlara dinsel kuralların üzerinde ve onlardan farklı bir moral ve hukuksal sistem oluşturma imkanını felsefi olarak kanıtlar.

Moralitenin ve yukarıda bahsi geçen ahlak yasasının Locke'un düşüncesindeki merkezi önemini gösteren bir diğer kanıt *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme* adlı eserinde yer alır. Adı geçen eserde Locke şunu açıkça ifade eder: “[A]hlak (moralite), genel olarak insanlığın doğru [bilgisi] ve işidir³⁴” (4.12.11: 646). Bu cümle, insanın akıl aracılığıyla tesis edebileceği sosyal veya siyasi alanı da tarif eder. Locke'un siyasi aktör olarak konumlandığı rasyonel insan, dinsel kurallar bütünü ile yetinmez ve o kuralları öncelikle medeni kurallardan ayırır. Bunu takiben kendi ahlaki perspektifini geliştirebilir, bunlar üzerinde uzlaşabilir ve nihayetinde bu kurallar bütününe uygulamaya geçirebilir. Locke'un *İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme* eserinin temel amacı insanın neyi gerçekten anlayabileceğine ve bilebileceğine dair temel epistemolojik soruna bir yanıt vermektir. Locke bu alanda insan aklına ve insanın yarattığı ve yürüttüğü ahlak anlayışından yola çıkarak oluşan bir siyasi sisteme son derece olumlu bakar. Bu da Locke felsefesini modern ve seküler yapan bir başka unsurdur.

Locke Felsefesine Liberal-Seküler ve Teolojik Yaklaşımlar

Çalışmamızın önceki bölümlerinde Locke felsefesinde seküler düşüncenin temel özelliklerine değindik; bunu takiben, devlet ve din kavramlarının sınırlarına ve ahlaki muhakeme (*moral reasoning*) fikrinin neden önemli olduğunu tartıştık. Bu kısım, önceki bölümdeki tartışmalar üzerinde iki ayrı Locke okumasını karşılaştırmalı olarak inceleyerek Locke'ta moralite kavramının teolojik (örneğin, Schwartzman) ve seküler (örneğin, Kateb) okumalardan hangisine daha yakın olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın temel argümanını şu şekilde ifade etmek mümkündür: Locke her ne kadar teolojik kavramlardan yola çıkarsa ve genel olarak dinsel terminolojiyi yoğun olarak kullansa dahi, son tahlilde siyasi yapıyı birey ve bireyin otonom moralitesi üzerine dayandırdığı için, Locke'un ahlak kavramına dayanan akıl kurgusu modern bir seküler

³³ “Thirdly, The Law of Opinion or Reputation. Vertue and Vice are Names pretended, and supposed every where to stand for actions in their own nature right and wrong: And as far as they really are so applied, they so far are co-incident with the divine Law above-mentioned. But yet, whatever is pretended, this is visible, that these Names, Vertue and Vice, in the particular instances of their application, through the several Nations and Societies of Men in the World, are constantly attributed only to such actions, as in each Country and Society are in reputation or discredit” (*Essay Concerning Human Understanding*, II.xxviii.10: 353).

³⁴ “Morality is the proper Science, and Business of Mankind in general” (*Essay*, 4.12.11). Bu cümle, Locke felsefesini anlamak bakımından önemlidir ve daha uygun bir tercüme şu şekilde yapılabilir: Ahlak genel olarak insana özgü bir bilgidir ve onun işidir.

perspektif ortaya koymaktadır. Zira aşağıda ayrıntısıyla tartışacağımız üzere, Locke ahlak kavramını geliştirirken dinsel bir dil/kaynak/terminolojiden hareket etse de, artık dine ihtiyaç duymayan modern bir ahlak anlayışı tesis eder.

Locke'un moralite/ahlak kavramına dair yukarıda bahsi geçen iki ayrı eğilimi daha ayrıntılı olarak inceleyebiliriz. Bu bağlamda iki ayrı ve güçlü eğilimin ön plana çıktığı görülebilir. İlk olarak Locke'un (önceki bölümlerde örneklendirdiğimiz) terminolojisinden hareketle Locke felsefesinde teolojik bir değer olduğunu savunan bir eğilim mevcuttur. Schwartzman gibi düşünürler, liberal yorumcuların Locke'un hoşgörü kavramının çıkış noktası olan tanrısallık fikrini, teolojik bağlamdan ayırmaya çalışmanın yanlış olduğunu ileri sürmektedir³⁵ (2005: 700). Dahası, Schwartzman şunu iddia eder: Locke'un liberal yorumcuları Locke düşüncesindeki dinsel unsurları (yani Hıristiyan inancını) adeta bir *enkaz* olarak görürler ve bu yüzden hoşgörü kavramı gibi kilit öneme sahip hususlarda dinsel argümanların olası bir konsensüse yapabileceği katkısı göz ardı ederler³⁶. Aslında Schwartzman'ın kendi ifadelerinde de görülebileceği gibi, Locke'un dinsel terminolojisinden yola çıkarak çağdaş liberal politik tartışmalarda dinsel argümanlara ayrı ve güçlü bir alan açılmasının yararlı olacağı savunulmaktadır³⁷.

Bu teoloji temelli Locke okumasının karşısında daha liberal ve seküler perspektiflerin de bulunduğu açıkça görülebilir. Örneğin Kateb (2009) belli bir sekülerlik tanımından³⁸ hareketle Locke'u seküler eğilimli bir filozof olarak sunar. Buna göre sekülerlik din ve devlet işlerini açıkça ayıran, tüm dinlerin baskı olmaksızın var olabilmesine olanak tanıyan, halka açık politik söylemler üzerindeki dinsel baskıyı ve etkiyi azaltan bir tavidir (Kateb, 2009: 1002). Buradan hareketle, tam ve kusursuz bir seküler yapı olmasa da, bir seküler eğilim (*secular disposition*) ortaya çıkar. İşte tam da burada ve bu tanıma göre din ve teoloji, dinsel olmayan unsurların veya fikirlerin etkisi ve kontrolü altına girer³⁹

³⁵ "...this is a mistake that liberals continue to make try to 'rescue' Locke's defense of toleration by abstracting his from their theological context" (Schwartzman, 2005: 700).

³⁶ "In attempting to salvage an argument "philosophically interesting" from what they see as the Christian of his theory, liberals overlook the potential contribution of religious arguments to an overlapping consensus on a principle" (Schwartzman, 2005: 700).

³⁷ "There is a place for religious arguments in thinking about contemporary liberal politics" (Schwartzman, 2005: 700).

³⁸ "Secular disposition" (Kateb, 2009: 1003).

³⁹ "The secular disposition consists, then, in subjecting religion and theology to the test of nonreligious consequences. What are the uses and disadvantages for the state and society of the religion that is currently practiced and theorized? The intended but sometimes implicit lesson is that organized religion should exist for the sake of ends more important than itself or at least be compatible with those ends. The secular disposition subordinates religion; often the subordination consists in making a reconstructed religion

(1004). Kateb'e göre seküler eğilimin esas amacı, dine karşı nötr bir tavır takınmaktan ziyade, dini değerleri yeniden inşa ederek dinsel olmayan bir yeni toplum düzeni yaratmaktır (2009: 1005). Kateb Locke'u tam olarak bu bağlamda değerlendirir ve yine bu bağlamdan hareketle sadece Locke'u değil, Platon, Machiavelli, Hobbes, Montesquieu, Rousseau ve Mill gibi antik ve modern pek çok düşünürün de seküler bir eğilime sahip olduğunu belirtir (2009: 1005).

Locke yazınında Kateb'in önerdiği türden bir seküler eğilim mevcut olduğuna dair kanıtlar bulunabilir mi? Schwartzman'dan farklı bir okuma yapan Kateb'e göre bu sorunun cevabı kesinlikle olumludur; zira her ne kadar Locke moralite ve hoşgörü kavramlarını temellendirirken kutsal ve Tanrısal bir terminoloji kullansa dahi, onun düşüncesinde artık moralite/ahlak son tahlilde dinsel hiçbir kural veya prensibe ihtiyaç duymayacak şekilde işleyen bir yapı olarak sunulur.⁴⁰ Aslında Locke moralitenin dinsel veya Tanrısal herhangi bir desteğe ihtiyaç duymaksızın iş görme olanağını ortaya koyarken kendi epistemolojisinden faydalanır. Zira Locke bir yandan Tanrı'nın kendi varlığıyla ilgili insan aklına doğuştan bir fikir yerleştirmedeğini savunurken (Kateb, 2009: 1010), öte yandan 1689 tarihli *An Essay Concerning Human Understanding (İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme)* adlı eserinde insan aklını, tüm yazı karakterlerinden arındırılmış beyaz bir kâğıda benzeter.⁴¹ Bir başka ifadeyle, bireysel duygu ve düşüncelerin yaşam boyu deneyimle birleşerek⁴² insana bir kavrayış ve ahlaki muhakeme özelliklerini kazandırdığını belirten Locke'un epistemolojik perspektifi yukarıda bahsi geçen seküler eğilim (*secular disposition*) kavramıyla uyumludur (Locke, 1979, II. ii.15: 104; Duschinsky, 2012: 516-517). Zira Locke'un insan tasarımı Tanrı tarafından her ayrıntısı şekillendirilmiş bir insan anlayışına yer olmadığı gibi, insana Tanrı tarafından yüklendiği iddia edilen vasıflar aslında zamansaldır, yani deneyim yoluyla kazanılır. Yine de Locke'un politik kavramları son tahlilde her ne kadar seküler bir bağlama yerleşse de, dinsel terminolojinin sıklıkla başvurulan bir kaynak olduğu unutulmamalıdır.

Tam da bu noktada hem Kateb hem de Schwartzman tarafından (yani Locke'un bir yandan liberal-seküler ve diğer yandan teoloji merkezli) okumalarını yapan düşünürler tarafından tartışılmakta olan önemli bir hususa değinmek faydalı olacaktır: Locke düşüncesinde din alanının (*özel alan*) politik

instrumental to ends that are not religious, rather than merely trying to overcome the influence of current religion while leaving that religion untouched" (Kateb, 2009: 1004).

⁴⁰ "Morality would matter even if religion did not exist in a good society, morality would not need religion's support" (Kateb, 2009: 1006).

⁴¹ "Let us then suppose the Mind to be, as we say, white Paper, void of all Characters, without any Ideas" (Locke, *Essay Concerning Human Understanding*, II. ii.15: 104).

⁴² "Whence has it all the materials of Reason and Knowledge? To this I answer, in one word, From experience" (Locke, *Essay Concerning Human Understanding*, II. ii.15: 104).

(*kamusal*) alan ile hiyerarşik bir ilişki içinde olup olmadığına dair süregelen bir tartışma mevcuttur (Weinberg, 2020; Lucci, 2022). Bu soruya Locke dolaylı ancak güçlü bir yanıt sunmuştur. Moralite/ahlak alanının Locke yazınında dinsel verilere dayandığı açık olsa da, Locke'un insanı konumlandığı nokta ancak ve ancak kendi iyeliğine sahip olan ve herhangi aşkın bir varlığa tâbi olmayan bir yerdir. Bu noktada, Locke *The Second Treatise of Civil Government* adlı eserinde şu ünlü fikrini yazıya geçirmiştir: “insanın kendi şahsı üzerinde bir mülkiyeti vardır. Buna kendisinden başka hiç kimsenin hakkı yoktur. Bedeninin emeği ve ellerinin işi, diyebiliriz ki, tam anlamıyla ona aittir”⁴³ (1948, V: 27). Locke benzer bir görüşü aynı eserin birinci inceleme (*First Treatise*) bölümünde de ifade eder. Locke'a göre yeryüzü iktidarı tanrısal olamaz; zira insanın Tanrı'dan bir siyasi ayrıcalık veya özel bir yönetim hakkı elde etmesi gerektiğine dair bir kanıt bulunamayacağı gibi, sıradan insanların teba/tâbi olmasına dair herhangi bir tarihsel veya dinsel bir tezi savunmak da mümkün ve makul değildir⁴⁴. Tam da bu yüzden Leo Strauss, Locke'un kutsal kitap siyaseti üzerine değil de, yönetim üzerine bir inceleme yazmış olduğunu vurgular⁴⁵ (1953, 209).

Öyleyse Locke'un argümanının çıkış noktası güçlü bir Tanrı olsa da, artık mesele modern insanın karakterine ve özgürlüğüne geldiğinde, Locke insanı özerk bir özne olarak tanımlamaktan çekinmez. Daha da açık bir ifadeyle, bireysel ahlak/moralite ile bir toplumsal unsur olarak din kurumunu kıyasladığımızda, Locke'un açık bir şekilde moraliteyi dinin önüne yerleştirdiğini ve hiyerarşik olarak da daha üstün bir noktada tuttuğunu görebiliriz. Zira modern ve özerk birey artık teba/tâbi (*subject*) değildir; o kendi kararlarını kendisi alabilen bir varlık olduğu gibi, kendi emeğinin ürünü üzerinde hak iddia eden ve buradan politik ve hukuki bir güç elde eden bir varlıktır. Bu hususlar, Locke'un görüşlerinin liberal tabanını oluşturur.

Locke'un teolojik okumalarının argümanlarını zayıflatan ve seküler okumaları daha güçlü kılan bir başka kanıt Locke'un din ve devlet alanlarının politik sistem içinde belirgin çizgilerle ayrılmasına ilişkin görüşlerinde bulunabilir. Bu bağlamda Locke *A Letter Concerning Toleration* adlı eserinde kilisenin devletten kesinlikle ayrı ve farklı bir yapıda olduğunu ve iki alanın

⁴³ “Man has a *Property* in his own *Person*. This no Body has any Right to but himself. The *Labour* of his Body, and the *Work* of his Hands, we may say, are properly his” (Locke, 1948, V, 27).

⁴⁴ “However we must believe them upon their own bare words, when they tell us, “We are all born slaves, and we must continue so;” there is no remedy for it; life and thralldom we entered into together, and can never be quit of the one till we part with the other. *Scripture or reason, I am sure, do not any where say so*” (Locke J. & Laslett P., 1988, 142-143). Vurgu bana aittir.

⁴⁵ “...he [Locke] wrote his *Two Treatises of Government*, and not a “Politique tirée des propres paroles de l'Écriture Sainte...” (Strauss, 1953, 209).

hiçbir surette kesişemeyeceğini açıkça ifade eder⁴⁶ (Locke, 2010b: 24). Dahası, Locke dinsel alanla politik alanı ayırmakla ve politik alana üstünlük kazandırmakla kalmaz, aynı zamanda *magistrate* diye tanımladığı siyasi yöneticilere/otoriteye belli kısıtlamalar getirilmesini önerir. Buna göre devlet yöneticisi dini/teolojik kurallar getiremez ve bunları kanun aracılığıyla uygulayamaz⁴⁷ (Locke, 2010b: 44-45). Benzer şekilde Locke, siyasi otoritenin, toplumun korunması için gerekli olan ahlaki kurallara aykırı hiçbir görüşe müsamaha gösteremeyeceğini yazar⁴⁸ (2010b: 49-50). Locke'un moraliteden hareketle modern bireye tanıdığı bu özerk alan aynı zamanda onun başkaldırma ile ilgili görüşlerinde karşılığını bulur. *The Second Treatise of Civil Government* adlı eserinde Locke her bireyin yaşama, özgürlük ve mülkiyet hakları ihlal edildiğinde, siyasi yöneticiye başkaldırma hakkına sahip olduğunu ifade eder (1998: 149, 155, 168, 207-10, 220-31, 240-43). Otoriteyi de bağlayan bu kurallar bütünü aslında dinsel değerlerin siyasi yapıda artık hâkim konuda olamayacağını; bunun yerine hoşgörü ve bir arada yaşama kültürünü temel alan, bireye özerk bir alan açan liberal ve seküler bir idari yaşamın önemli ipuçlarını sunar. Bu bağlamda dönemin dinsel çatışmalarının siyasi hayata olumsuz etkilerinin önüne geçmeyi hedefleyen Locke için modern bireyin bireysel ahlakını ve haklarını temel alan ve bu anlamda teolojik siyasi kurguları arka plana iten yeni bir seküler bakış ortaya çıkar.

Sonuç

Forster'ın ifadesiyle kendisiyle savaş halinde olan bir ülkede doğan ve yaşayan⁴⁹ Locke (2005: 23) hoşgörü ve birlikte yaşama üzerine öyle bir felsefi sistem kurmuştur ki onun politik önerisi hem dindar bir bakışa hem de seküler eğilimlere halen hitap etmektedir. Ve Locke adeta bu iki kategoriye de doğrudan ait olmayan, ama her ikisinden de beslenen, çoğulcu ve katılımcı bir politik yapıyı hoşgörü paydasında inşa etmeye çabalar. 17. yüzyılda İngiltere'de krallık, parlamento, Katolikler, Protestanlar ve Anglikan Kilisesi arasında var olan önemli politik gerilimler ve İngiliz İç Savaşı sonrasında Locke, toplumsal barış ve birlikte yaşama ideallerinin hayata geçebilmesi için ilgili tüm taraflara hoşgörü prensibine ve belli yasal sınırlara dayanan bir yapı önerir. Böylece Locke, bireysel hakların tesisi, hoşgörü kavramının sosyal ve politik hayatın bir parçası

⁴⁶ "The church itself is a thing absolutely separate and distinct from the commonwealth. The boundaries on both sides are fixed and immovable" (*Letter Concerning Toleration*, 1689, 2010b: 24)

⁴⁷ "The business of Laws is not to provide for the Truth of Opinions, but for the Safety and Security of the Commonwealth" (*Letter Concerning Toleration*, 2010b: 44-45).

⁴⁸ "No Opinions contrary to human Society, or to those moral Rules which are necessary to the preservation of Civil Society, are to be tolerated by the Magistrate" (Locke, 2010b: 49-50).

⁴⁹ "John Locke was born into a nation at war with itself" (2005: 23).

olması, din ve devlet işlerinin ayrılması, yasal denetim mekanizmasının işletilmesi gibi son derece somut ve modern önerilerde bulunur. Bu siyasi öneriler dinsel kurumları etki alanları bakımından sınırlar, bu yüzden de Locke düşüncesi 17. ve 18. yüzyıl düşüncesinde önemli bir seküler unsur haline gelir.

Felsefesini dinsel terminoloji üzerine yerleştiren Locke'un (Thomas, 2013: 8) yukarıda bahsi geçen seküler yapıyı dinsel bir terminolojinin katkısıyla oluşturması, Kateb ve Schwartzman örneklerinde tartıştığımız gibi, Locke'un seküler ve teolojik okumalarını yapan her iki tarafa da maksimum ölçüde hitap edebilecek bir felsefe geliştirme girişiminden kaynaklanmaktadır. İşte Locke'un önerdiği bu ikili yapı, din, ahlak ve siyasi yönetim gibi toplumsal unsurları barışçıl bir düzlemde, *dinsel söylemle ama seküler bir yönelimle* bir araya getirir. Tam da bu yüzden yüzyıllar sonra da Locke okumalarında farklılıklar doğmaktadır ve öyle görünmektedir ki bu tür farklılıklar var olmaya devam edecektir: Kateb gibi düşünürler sadece veya ağırlıklı olarak seküler vurguya odaklanırken, Schwartzman gibi düşünürler Locke'un siyasi önerisindeki dini unsurların da önemine işaret edecektir.

Locke neden hem dindar hem de seküler kesimlere hitap edebilecek bir felsefi öneri geliştirdi? Bu önemli bir sorudur, zira bu soruya vereceğimiz cevap hem bir 17. ve 18. yüzyıl düşünürü olan Locke'un üç asır sonra neden halen farklı şekillerde okunmakta olduğunu açıklayabilir. Aynı zamanda Locke'un din ve moralite alanında ahlak temelli bir öneri sunmasının sebeplerini daha iyi anlamamızı da sağlayabilir. Locke'un dinsel kökenli bir dil kullanarak seküler bir ahlak tesis etmesinin temel sebebi, dini kavram ve anlayışlardan beslenen, bu bakımdan belli ölçüde dinsel bir terminoloji kullanan seküler ve modern bir politik yapı ve yaşama kültürü önermektir. Başka deyişle, Locke dine alternatif olabilecek bireysel bir moraliteyi ve seküler hayatı dinsel tabanın verileri üzerinden inşa etmiştir. Böylece o, pratik olarak tabiri caizse bir taşla birkaç kuş vurmaya hedefler. Zira artık Locke'un felsefesinde hem dindarlık düşüncesine yakın olan kesim kendisini toplumsal düzeyde dışlanmamış hissedecek, ama öte yandan da oldukça katı ve şiddet içerebilen bir toplumsal soruna seküler bir yönelim vererek dine alternatif bir moralite geliştirilebilecektir. Böylesi bir bakış açısı, Etienne Balibar'ın Locke'tan yaklaşık üç asır sonra ortaya koyduğu ve

“additional a-religious element⁵⁰” “dinsel olmayan ek unsur⁵¹” diye tanımladığı fikrine benzerlik gösterir (Balibar, 2011: 21-22). Bu düşünce, dinsel dünya görüşleri ile yapıcı bir diyaloga girmeyi başarabilen, ancak bu süreçte dinsel anlatının dar sınırlarını da aşabilen bir seküler felsefi perspektif olarak tanımlanabilir. Böylesi bir bakış açısı, hem dinsel hem de seküler dünya görüşlerinden beslenen ve her ikisiyle de bağını bilinçli şekilde kopartmadığı için modern toplumu otonom akıl aracılığıyla tesis ederken taraflar arasında bir diyalog kanalı oluşturabilen modern felsefi bir tutuma işaret eder. Locke'un 17. yüzyıldan günümüze aktardığı gerçek hoşgörü çağrısı ve felsefi önerisinin değeri de aslında burada yatar.

Kaynakça

Asad T. (2018). *Formations of the secular: Christianity, Islam, modernity*. California: Stanford University Press.

Balibar, É. (2011). “Cosmopolitanism and Secularism: Controversial Legacies and Prospective Interrogations”. *Grey Room*, 44, 7–25.
<http://www.jstor.org/stable/41236823>

Benitez, R. (2016). Plato and the secularisation of Greek theology. In E. Eidinow, J. Kindt, & R. Osborne (Der.), *Theologies of Ancient Greek Religion* Cambridge Classical Studies, 301-316. Cambridge: Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9781316597811.014>

Berlinerblau J. (2022). *Secularism: the basics*. London: Routledge.
<https://www.taylorfrancis.com/books/e/9781003140627>. (24.12.2022).

Burnyeat, G., & Sheild Johansson, M. (2022). An anthropology of the social contract: The political power of an idea. *Critique of Anthropology*, 42(3), 221-237.
<https://doi.org/10.1177/0308275X221120168>

Cady, L.E., Hurd, E.S. (2010). Comparative Secularisms and the Politics of Modernity: An Introduction. Cady, L.E., Hurd, E.S. (Der.) *Comparative Secularisms in a*

⁵⁰ “...in order for the various religious discourses to become mutually compatible in the same public space or enter into a "free" conversation, the introduction or intervention of an additional a-religious element is needed. Without this element there will be no possibility of mediating between the opposite religious axiomatics or having their interpretations agree on certain practical rules or moral and social principles” (Balibar, 2011, 21-22).

⁵¹ “Çeşitli dini söylemlerin aynı kamusal alanda karşılıklı olarak uyumlu hale gelebilmesi veya "özgür" bir sohbeta girebilmesi için, *ek bir dini olmayan unsurun* devreye girmesi veya müdahalesi gereklidir. Bu unsur olmadan, karşıt dini aksiyomatikler arasında arabuluculuk yapma veya yorumlarının belirli pratik kurallar veya ahlaki ve sosyal ilkeler üzerinde uzlaşmasını sağlama imkanı olmayacaktır” (Balibar, 2011, 21-22). Tercüme ve vurgu bana aittir.

- Global Age. New York: Palgrave Macmillan.
https://doi.org/10.1057/9780230106703_1
- Calhoun, C. (2012). Time, World, and Secularism. P. Gorski, D. Kim, J. Torpey & J. VanAntwerpen (Der.), *The Post-Secular in Question: Religion in Contemporary Society* (pp. 335-364). New York, USA: New York University Press.
<https://doi.org/10.18574/nyu/9780814738726.003.0013>
- Corbeil P. J. (2022). Empire and progress in the Victorian secularist movement: imagining a secular world. New York: Palgrave Macmillan.
- Duschinsky, R. (2012). Tabula Rasa and Human Nature. *Philosophy*, 87(4), 509-529.
doi:10.1017/S0031819112000393
- Forster, G. (2005). *John Locke's politics of moral consensus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goldie M. (2010). Introduction. Locke J. Goldie M. *A letter concerning toleration and other writings*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Gordon-Roth, J., & Weinberg, S. (Der.). (2021). The Lockean Mind. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315099675>
- Heyman, S. J. (2021). Reason and Conviction: Natural Rights, Natural Religion, and the Origins of the Free Exercise Clause. *U. Pa. J. Const. L.*, 23, 1.
- Hill, C. (1998). The Order and the Memory: Some Problems of the English Revolution. <https://ir.vanderbilt.edu/bitstream/handle/1803/7199/Q4.C2.Hill.pdf?sequence=1>. (25, 12 2022).
- Hobsbawm, E. J. (1954). The General Crisis of the European Economy in the 17th Century. *Past & Present*, 5, 33–53. <http://www.jstor.org/stable/649822>
- Kateb, George. "Locke and the Political Origins of Secularism." *Social Research* 76, no. 4 (2009): 1001–34. <http://www.jstor.org/stable/40972199>.
- Kramer M. H. (1997). *John locke and the origins of private property : philosophical explorations of individualism community and equality*. Cambridge : Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511585630>.
- Locke J. (2010a). Vernon R. (Der.) *Locke on toleration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Locke J. (2010b). Goldie M. (Der.) *A letter concerning toleration and other writings*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Locke J. (2004a). *Hoşgörü üstüne bir mektup*. Çev. Melih Yürüşen. Ankara: Liberte.
- Locke, J. (2004b). *Hükümet üzerine ikinci inceleme*, Çev. Fahri Bakırcı, Ankara: Babil.
- Locke J. & Nidditch P. H. (1979). *An essay concerning human understanding*. Oxford: Oxford University Press.
- Locke, J. (1954). *Essays on the Law of Nature*. Oxford: Clarendon Press.

- Locke, J. (1864) "Of Ethick in General". *The life and letters of John Locke: with extracts from his journals and common-place books*. (Der.) King P. K. Bell & Daldy. Montana: Kessinger Publishing.
- Locke, J., (1948). *The second treatise of civil government and A letter concerning toleration*. Oxford: Blackwell.
- Locke J. & Laslett P. (1988). *Two treatises of government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Loque, F. F. (2022). *John Locke and the grounds for toleration*. Springer.
<https://doi.org/10.1007/978-3-030-90363-3>
- Lowe, E. J. (2012). *Locke*. Oxfordshire: Routledge.
- Layman, D. (2020). *Locke among the radicals: liberty and property in the nineteenth century*. Oxford: Oxford University Press.
- Lucci, D. (2022). *John Locke's Christianity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maddox, G. (2002). The Secular Reformation and the Influence of Machiavelli. *The Journal of Religion*, 82(4), 539–562. <http://www.jstor.org/stable/1206519>
- Nadon, C. (2014) The Secular Basis of the Separation of Church and State: Hobbes, Locke, Montesquieu, and Tocqueville, *Perspectives on Political Science*, 43:1, 21-30. 10.1080/10457097.2013.852045. (25.10. 2022).
- Online Etymology Dictionary. Secular. [Electronic Version].
<https://www.etymonline.com/search?q=secular> (25.11. 2022).
- Pennington, D. H. (2014). *Europe in the seventeenth century* (2nd edition). London: Routledge.
<https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&scope=site&db=nlebk&db=nlabk&AN=1106330>
- Radasanu, A. (2013). Montesquieu and the Spirit of Secularism: Books 24 and 25 of The Spirit of the Laws. *Enlightenment and Secularism*. Christopher Nadon. (Der.) *Essays on the Mobilization of Reason*. 175-188. Lexington Books.
- Raga Rosaleny, V., & Smith, P. J. (2021). *Sceptical doubt and disbelief in modern European thought: a new Pan-American dialogue*. Cham: Springer.
- Schwartzman, Micah. "The Relevance of Locke's Religious Arguments for Toleration." *Political Theory* 33, no. 5 (2005): 678–705.
<http://www.jstor.org/stable/30038449>.
- Scott, T.J. (2013). Between Religious Fanaticism and Philosophical Fanaticism: Rousseau's "Profession of Faith of the Savoyard Vicar". Christopher Nadon. (Der.) *Enlightenment and Secularism: Essays on the Mobilization of Reason*. 189-198. Mayland: Lexington Books.
- Strauss, Leo (1953). *Natural right and history*. Chicago: University of Chicago Press.

- Van der Veer, P. (2009). Spirituality in Modern Society. *Social Research: An International Quarterly* 76(4), 1097-1120.
<https://dx.doi.org/10.1353/sor.2009.0020>.
- Scherer, M. (2015). *Beyond church and state: democracy, secularism, and conversion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sheridan, P. "Locke's Moral Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Spring 2020, Edward N. Zalta (Der.)
<https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/locke-moral>
- Sowerby, S. (2013). *Making toleration: the repealers and the Glorious Revolution*. Massachusetts: Harvard University Press.
<https://doi.org/10.4159/harvard.9780674075917>
- Tate, J. W. (2013). Dividing Locke from God: The limits of theology in Locke's political philosophy. *Philosophy & Social Criticism*, 39(2), 133-164.
<https://doi.org/10.1177/0191453712470358>
- Thomas, D. L. (2013). *Routledge Philosophy Guidebook to Locke on Government*. Hoboken: Taylor and Francis.
- Ulus, H.E. (2017). *Nationalism, Secularism, Belonging, and Identity in Philip Roth, Salman Rushdie, and Orhan Pamuk*. Doctoral Dissertation. Rutgers, the State University of New Jersey. ProQuest Dissertations & Theses Global.
<https://rucore.libraries.rutgers.edu/rutgers-lib/52281/PDF/1/play/>
- Weinberg, S. (2020). "Locke's Natural and Religious Epistemology". *Journal of the History of Philosophy* 58(2), 241-266. <https://doi.org/10.1353/hph.2020.0038>.
- Zuckerman, P., & Shook, J. R. (2019). *The Oxford handbook of secularism*. Oxford: Oxford University Press.

Yüksek Sesli Erkeklerden, Dinleyici Kadınlara: Kamu Sektöründe Görevli Kadın Yöneticilerin Mansplaining Görüşleri

Gülbahar TÜRKMENOĞLU *

Öz: Günlük hayatta da karşılaşılan “Mansplaining”, iş hayatında kadının yetkinliği ve bilgisine yönelik önyargılardan hareketle; kadının sözünü kesme, beyanını düzeltme, konuşmayı dinlememe, söz hakkı vermeme gibi kadını susturan bazı davranışlarla ilişkilidir. Kadınlara yöneltilen bu davranışların doğrudan nedenleri ile ilgili olarak ortak bir görüş bulunmamakla birlikte söz konusu davranışları destekleyen unsurların üzerinde biyolojik, psikolojik ve toplumsal etkilerin olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada birinci amaç, varlığı sınırlı sayıda araştırma sonuçları tarafından desteklenen ve toplumsal yaşamda örnekleri görülen mansplaining davranışlarını tanımlamak ve erkekler tarafından kadınlara yönelik uygulanan bu davranışların dayandığı muhtelif nedenleri değerlendirmektir. Çalışmanın ikinci amacı, mansplaininge maruz kalan ya da bu davranışlara tanık olan kadın yönetici tarafından bu olgunun nasıl algılandığı ve potansiyel etkilerini; mansplainingi deneyimlememiş kadın yöneticinin ise bu davranışla karşılaşmamasının olası nedenlerinin neler olabileceğini araştırmaktır. Bu kapsamda çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim deseni kullanılmıştır. Veriler, amaçlı örneklemenin bir türü olan ölçüt örnekleme göre seçilen kamu sektöründe görevli yönetici kadınlardan, yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile elde edilmiş ve çalışma kapsamında mansplainingin bazı sektörlerde daha rahat ve kolay uygulama alanı bulabildiği, ileri derecede veya özel uzmanlık gerektiren; zorlu bir mesleki eğitim sürecine sahip alanlarda ise uygulanmasının güç olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mansplaining, Cinsiyet rolü, Kadın yönetici, Kamu sektörü

From Loud Men to Listening Women:

An Examination of the Perceived Views of Women Managers in the Public Sector

Abstract: ‘Mansplaining’, which also occurs in everyday life, is associated with some behaviours that silence women, such as interrupting, correcting the statement, not listening to the speech, not giving the right to speak, based on prejudices about women's

* Öğr. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Sosyal Bilimler MYO, Finans Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, gulbahar.turkmenoglu@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7541-5444

Makale geliş tarihi: 12.11.2024

Makale kabul tarihi: 13.12.2024

competence and knowledge in business life. Although there is no consensus on the direct causes of these behaviours towards women, it is known that there are biological, psychological and social influences on the factors that support these behaviours. The first aim of this study is to define mansplaining behaviour, the existence of which is supported by a limited amount of research and examples of which can be seen in social life, and to assess the different reasons for this behaviour that men use towards women. The second aim of the study is to explore how this phenomenon is perceived and its potential impact by female managers who have been exposed to or witnessed mansplaining, and the possible reasons why female managers who have not experienced mansplaining do not encounter this behaviour. In this context, the study used a phenomenological design, one of the qualitative research methods. The data were collected through semi-structured interviews with female managers working in the public sector, selected through criterion sampling, which is a type of purposive sampling. The study found that mansplaining can find a more comfortable and easier area of application in some sectors, while it is difficult to apply in areas that require advanced or special expertise and have a difficult professional training process.

Keywords: *Mansplaining, Gender role, Women manager, Public sector*

Kadın: “sen bu konuda uzman değilsin
kardeşim, çünkü sen sokakta
yürüyen bir kadın değilsin”

Erkek: “Hayır, hayır ama ben senden daha uzmanım...

ve sana
nedenini anlatacağım; çünkü ben bir erkeğim ve nasıl
düşündüğümüzü biliyorum.”

(Dular, 2021: 3-4)

Giriş

Erkek ve kadına tanımlı cinsiyet rolüne dair ayırım, kadının profesyonel iş yaşamına girmesinden sonra da bir süre etkili olmuş, çoğu sektörde işlerin ‘kadın işi’, ‘erkek işi’ olarak ayrılmasını da beraberinde getirmiştir. Erkeğin hâkim ve dirençli, kadının ise güçsüz ve pasif gibi özelliklerle tanımlandığı bu roller işin sahibinin kim olacağı konusunda bir kriter işlevi görmüş ve kadınla erkek arasındaki iş paylaşımı bu ayırım üzerine inşa edilmiştir. Günümüzde ise kadının iş yaşamındaki durumu olumlu yönde değişmiş, kadın, profesyonel iş hayatına girdiği ilk döneme göre daha iyi bir mevkiye yerleşmiştir. Ayrıca, sahip olduğu yetenekler sayesinde yüksek vasıf gerektiren işlere yönelebilmiş, halihazırda erkeğin sahiplendiği pozisyonlarda var olmaya başlamıştır. Bu bir bakıma, kadının birçok engelle mücadele ettiği ve aynı zamanda bir yarıştan çeşitli kazanımlarla çıktığı süreçtir. Ancak kadın bu noktada dahi ataerkil yapıdan etkilenmeye devam etmektedir. Bu doğrultuda “kadının sesi” erkek tarafından domine edilmekte ve erkeğin baskınlığı çeşitli şekillerde görülebilmektedir. Bazen bir dürtünün ortaya çıkardığı galibiyet hırsıyla kadının sözünü kesen, düzelten erkek; bazen kadının kendi alanı ile ilgili açıklamasını dahi yönetmeye

kalkışabilmektedir. Öte yandan tüm bu eylemler dizisi, davranışı uygulayan erkeğe ve tanıklık eden insanlara genellikle doğal gelebilmektedir. Bu erkekler eylemlerinin ne Mansplaining olarak ifade edilen davranışlar olabileceğini, ne de bu davranışlarının cinsiyet odaklı bir zemini olabileceğini idrak edebilirler. Zira toplumca genel kabul gören bazı cinsiyet özellikleri bulunmakta, söz konusu özelliklere dair tanımlamalar da bu davranışlara karşılık gelmektedir. Örneğin daha erkeksi tabir edilen egoist yaklaşımlar, hakimiyet kurmak ya da baskın, öncü ve güçlü olmak, tümüyle erkeklığe yakışan özellikler olarak bilinmektedir (Adler, 2022:112). Sancar'ın (2011) da ifade ettiği gibi “*Akıl, rasyonel düşünme becerisi, rekabeti göze alma ve doğru karar alma yeteneği.... Bunlar modern toplumların eril değerleridir ve diğer toplumsal değerlere göre üstünlük ve ayrıcalık atfedilen değerlerdir.*” (Sancar, 2011:170). Dolayısıyla “erkek cinsiyet rolü”nün getirdiği imtiyaz ve üstünlük, işyerinde şaşırtıcı bir sonuç değildir. Kaldı ki iş dünyası kadının zekasını göz ardı eden ve kendini her konuda bilirkişi olarak gören erkeklerle dolu bir alandır.

Bu çalışmada, iş ortamında mansplainingin varlığının araştırılmasına yönelik olarak, söz konusu davranışların değerlendirilmesi yapılmış, mansplainingin, erkek ve kadın arasındaki ilişki üzerinden nasıl gerçekleştiği, erkeğin söz konusu davranışlarının arkasındaki unsurlar, yanı sıra olası sonuçları ve etkileri araştırılmıştır.

Bu kapsamda mansplaininge maruz kalan kamu sektöründe görevli orta ve üst düzey kadın yöneticilerin deneyimlerine dair algılarına yönelik görüşmeler yapılmıştır. Öte yandan Mansplaininge maruz kalmadığını beyan eden katılımcıların kavramla ilgili olarak ifadelerine başvurulmuş, söz konusu deneyime sahip olmamalarına ilişkin olası nedenlerin neler olabileceği hakkında görüşleri alınmıştır. İlgili literatürde kadın yöneticilere yönelik birçok çalışma bulunmakta ancak mansplaining davranışına ilişkin olarak kadın yöneticilerin sahip olduğu deneyimler, nasıl etkilendikleri ve kavrama yönelik görüşlerinin incelenmesine dair az sayıda araştırma bulunmaktadır. Dolayısıyla çalışma, kavramın teorik olarak araştırılmasının yanı sıra, kamu yönetiminin orta ve üst düzey kadrolarında bulunan 10 katılımcı üzerinden değerlendirilmeyle gerçekleştiği için önem arz etmektedir.

Kavramsal Çerçeve

Mansplaining Kavramı

Mansplaining kavramı, “*Bana bilgiçlik taslayan adamlar*” kitabının yazarı olan yazar Rebecca Solnit'in daha sonra kaleme aldığı deneme yazısına konu olan bir olay sonrası gündeme gelmiştir. Solnit'in kitabında aktardığı üzere, arkadaşı ile katıldıkları bir davette Solnit'e ait olan ve aslında kitapla ilgili tek ve tüm bilgisi, New York Times'ta kitap hakkında okuduklarından ibaret olan ev sahibi beyefendi, kitabı etraflıca anlatmaya başlamıştır. Okumadığı bu kitabı anlatma konusundaki ısrarı ise, Solnit'in yanında bulunan arkadaşının defalarca kitabın

yazarının Solnit olduğunu söylemesiyle son bulabilmiştir. Ama ona rağmen ev sahibi bilgiçlik tavrına devam etmiştir (Solnit, 2015:15-17). Solnit yazının yayınlanmasından sonra kendisiyle bağlantılı olduğu düşünülen “Açıklamak”¹ sözcüğünün ortaya çıkışıyla bir ilgisinin olmadığını belirtse de “bilgiçlik taslayan bu adamlar”ın ilham verdiğini beyan etmiştir (Solnit, 2015:27).

Kamusal alanda erkek baskınlığının en somut halini gösteren mansplaining kavramı (Lutzky ve Lawson, 2019:3), “*Konuştuıkları konuları bilmeseler bile bana ve diğer kadınlara bilgiçlik taslayan adamlar*”ı (Solnit, 2015:18) her yönüyle tarif etmektedir. Kavrama göre, ayrıcalıklı gücün sahibi erkektir. Dolayısıyla yapılacak konuşmanın tasarrufu o güce ait olmakla (Kaya Sapmaz, 2023:154) birlikte mansplaininge yönelik davranışlarının inisiyatifi de ona aittir.

Konuşma dilinde “açıklama” olarak geçen, genel olarak ise “erizahiyat veya erbilmişlik” olarak çevrilen Mansplaining (Altınoluk, 2021:216; Işık ve Koçak Oksev, 2022:5), en geniş tanımıyla, kadının konuşmasının kesilmesi (Bridges, 2017:95), bazı erkeklerin kadınlara onların bildikleri şeyleri nasıl yapacaklarını tarif etmesi, erkeklerin, kadınların açıklamalara itiraz ve muhalefet etmesi (Jaschik, 2012), tüm bu eylemlerin kadının bilgilerini sorgulayan ve küçümseyici, ısrarcı bir yaklaşımla uygulanmasıdır. Mansplaining uygulayıcısı erkek kendini çeşitli biçimlerde göstermektedir. Kimi zaman kadının eksiği ya da hatası olduğunu hissettiren bir halde konuşmalarını düzelten, kimi zaman ise aşırı özgüvenli şekilde, kadına, konuyla ilgili gereksiz tavsiyelerde bulunan ve kadının hakim olduğu konularda açıklamalar yapan bir erkekle karşılaşmak mümkündür. Bir kadın akademisyenin, meslektaşlarının bazı erkek meslektaşlarından aldıkları küçümseyici öğütleri paylaşması için açtığı "*Academic Men Explain Things to Me*" isimli web sitesinde, çeşitli örnekleri anlatılan mansplaining ile sıkça karşılaşıldığı anlaşılmaktadır. Blog sayfasını, Solnit'in makalesinin yayınlanmasından ve 'mansplaining' hakkında kadın akademisyenlerle konuşmaları sonucunda kuran kadın akademisyen, konuya dair deneyimlerden bahsetmektedir. Bu deneyimlere göre genel olarak bazı erkekler, kadınların, hatta doktora derecesine sahip ve yayınlanmış araştırmaları olan kadınların dahi, konu ne olursa olsun daha fazla bilgi sahibi olması, bir erkek tarafından bilgilendirilmeleri gerektiği görüşündedir (Jaschik, 2012). Erkeğin bu düşüncesinde elbette kendine göre bir gerekçesi bulunmaktadır.

Herhangi bir ortamda kendini konuşmacı olarak tayin eden ve bilginin kaynağı olarak gören bu erkeğin (Dular, 2021:11) davranışlardaki motivasyonu kadınlardan daha bilgili oldukları düşüncesidir. Konuyla ilişkili olarak mansplaining deneyiminin paylaşıldığı web sitesinde bir deneyimden bahsedilmiştir. Deneyim, lisans öğrencilerine “*Toplumsal cinsiyet ve*

¹Açıklama 2010 yılında New York Times yılın sözleri listesine girdi, 2012 ye geldiğimizde ise ana akım politik gazetecilik alanında sık sık söz edilen bir kavrama dönüşmüştü (Solnit, 2015:27)

sömürgecilik sonrası teori” üzerine ders veren kadın doktora öğrencisine aittir. Ders arasında kadın ve erkeğe yönelik düşüncesini ifade eden genç bir erkek öğrenci, tüm kadınların entelektüel açıdan ortalama olduğunu, erkeklerin ise bir popülasyondaki hem en aptal hem de en akıllı kişiler olduğunu açıklamıştır (<https://www.huffpost.com>, 2012). Bu olay, kadınla aynı statüye sahip olmayan bir erkeğin bile mansplaining davranışlarında bulunabildiğinin net bir örneğidir.

Mansplainingi, daha fazla bilgi sahibi olduğunu yansıtarak ve küçümseme edasıyla kadını dinlemeyerek, dikkate almayarak ve konuşmalarını bölerek uygulayan erkekler de görülebilmektedir. Konuyla ilgili olarak Kaya Sapmaz (2023) tarafından kadın mühendislere yönelik yapılan çalışmada, katılımcılar, karşı tarafı tatmin edecek cevaplar vermediğinde “küçümsediklerini”, “iş yaşamında sürekli kendilerini kanıtlama ihtiyacı hissettiklerini”, hatta “bu muameleyi kendilerinden alt pozisyondakilerden de gördüklerini” beyan etmiştir. Ayrıca katılımcılar toplantıda erkekler tarafından yüzlerine bakılmadığını ifade etmiş, okul ve iş hayatında sıklıkla karşılaştıkları bu durumun yanı sıra, erkekler tarafından sözlerinin kesildiğini, ciddiye alınmadığını, konuşmaları esnasında itiraz edildiğini bildirmişlerdir (Kaya Sapmaz, 2023:221-240). Konuyla ilgili olarak Bullock (2019) tarafından yapılan çalışmada da benzer bir davranış biçimi görülmektedir. Araç satışında görevli kadın, araba tanıttığı esnada bir erkek müşterinin “*Bir araba ya da nasıl çalıştığı hakkında ne biliyor olabilirsiniz?*” diye sorduğunu ve bu konuda erkek bir çalışanla konuşmak istediğini belirtmiştir. Aynı çalışma kapsamında başka bir kadın katılımcı bir erkek müşterinin en baştan kendisiyle konuşmasını reddettiğini, “patronun kim” diye sorduğunu ifade etmiştir (Bullock, 2019: 207).

Mansplaininge diğer bir örnek davranış da, erkeğin karşısındaki kadınla aralarındaki konuşmacı-dinleyici iletişim rolünü ısrarcı bir yaklaşımla değiştirmesidir. Erkek, kadın konuşmacıyı susturmakta, karşılıklı dengeyi bozarak kadını dinleyici konumuna sokmaktadır. Hala bugün bile ilgili davranışa ilişkin örnekler siyaset ve toplumsal içerikli programlardan haber programına, eğlence programından spor konulu programlara kadar yabancı ve yerli birçok televizyon kanalında görülebilmektedir. Bu programlarda misafir katılımcı, konuk olduğunu unutarak program yürütücüsünün sesini bastırabilmekte hatta işini üstlenmeye kalkışabilmektedir. Brigham Young Üniversitesi ve Princeton araştırmacılarının 2012 yılında yaptığı bir araştırma, kadınların profesyonel toplantılardaki diyalogun yalnızca yüzde yirmi beşine katkıda bulunduğunu göstermiştir (Kidd, 2017:7).

Tüm bu örneklerde kadının deneyimlerinin, aldığı eğitimlerin ve sahip olduğu yeteneklerin herhangi bir önemi yoktur. Dolayısıyla kadını eleştirmek ya da düzeltmek erkeğe göre en doğal hakkıdır. Ancak erkek bu davranış ile sadece olumsuz bir performans göstermemektedir. Daha ötesi bir anlama gelen, kadının kendisiyle belki de aynı ya da daha üstün sayılabilecek kurumlarda edindiği tüm eğitimi ve bilgi birikimini hiçe saymaktadır. Herhangi bir ortamda uygulandığı

şekliyle yüzeysel olmayan bu durum aslında görünür eylemlerden fazlasını barındırmaktadır. Konuyla ilgili olarak Briggs vd. (2023) tarafından yapılan bir çalışmada katılımcıların mansplaining deneyimlerine yer verilmiştir. Çalışma kapsamında görüşülen bir katılımcı, katıldığı toplantıda açıklamalarının toplantı yürütücüleri tarafından kabul edilmediğini, hatta ihtiyaç duyulan bilginin toplantı sırasında aynı kişilerce internet sitelerinde arandığını ifade etmiştir. Katılımcı ayrıca yaşadığı deneyim ile ilgili görüşünü beyan ederek, göz ardı edildiğini hissettiğini ve utandığını bildirmiştir. (Briggs vd., 2023: 1325)

Mansplaining ne şekilde uygulanırsa uygulansın her biçimde kadına karşı bir aşağılama içermektedir. Bu birçok dönemde, bazı yazın türlerinde, farklı çevrelerde kadın varlığının karşı karşıya kaldığı önyargıya dayanan bir durumdur. *“Hatta bazı örneklerde “Kadınca kuşbeynilik” hukuki durumlarda bir kanıt olarak bile kullanılagelmiştir”* (Adler, 2022: 113) ve elbette kadına karşı olan bu önyargının, çeşitli dayanakları vardır. Kadının erkekten yetersiz olduğuna ilişkin bu görüş ve benzeri düşünceler gerek biyolojik ve toplumsal, gerekse psikolojik unsurların birbiriyle ahenginden etkilenebilmektedir.

Mansplaining Davranışlarını Destekleyen Unsurlar

Toplumsal yaşamda mansplaining kavramına ilişkin davranışlara sıklıkla tanık olunsa da, bu davranışların kesin sebepleri hakkında ortak bir görüş bulunmamaktadır (Joyce vd., 2021: 505). Konuyla ilgili araştırmalar yapıldığında ve mansplainingin günlük hayattaki örnekleri incelendiğinde, bazı araştırmacı ve uzmanlarında uzlaştıkları temel unsurlar ortaya çıkmıştır. Bu unsurlar toplumsal cinsiyet, cinsiyet rolü gibi iç içe geçmiş kavramlar ve biyolojik, fiziksel cinsiyet özellikleri ile bunların etkilediği insan psikolojisidir.

Toplumda biyolojik unsurlarla gerekçelendirilen ve desteklenen “Cinsiyet rolü”ne (Connell, 1998:78) dair beklenti, kendi biyolojik özellikleriyle dünyaya gelen çocuga çok erken dönemlerde bildirilmiştir. Böylece çocuk, toplumdaki rolünün ve konumunun diğer cinsten ayrı olduğunu fark etmiş (Adler, 2022:109) ve karşı cinsle arasındaki ilişkiyi, kendi biyolojik özellikleri aracılığıyla düzenlemiştir. Bununla beraber, ilişki biçimini belirleyen her iki cinsiyetin rolü de kodlanmıştır. Ancak buna rağmen sadece erkeğin sahip olduğu biyolojik özelliklerin gücüne vurgu yapılmış ve bu güçlü özelliklerin toplumsal alanda öne çıkarılması önemsenmiştir. Adler (2022) ise bu gücün kaynağını, *“erkek olarak dünyaya gelme”* durumundan başka şekilde açıklamaktadır;

Erkeğin üstünlüğü tabii bir olay değildir. Bu üstünlüğün gerçekte ilkel toplumlar arasındaki sürekli savaşların sonucu olarak ortaya çıktığını gösterecek kanıtlar vardır. Bu savaşlar boyunca erkek, savaşçı olarak daha üstün bir rol almış, sonunda bu yeni üstünlüğünü kendisi ve kendi gayeleri için önderliği elinde tutmak amacıyla kullanmıştır (Adler, 2022: 109).

Geç neolitik çağda, üretim faktörlerine sahip olan, bu faktörleri üretime koşan ve elde edilen çıktı üzerinde emeği olan erkek tüm bunlara dayanarak güç

sahibidir (Erbil, 2023: 64). Fiziksel açıdan zayıf olan kadın ise, bu haliyle üretim faktörü içinde etkili bir yere sahip olamamıştır. Bu nedenle pek çaba gerektirmeyen işlere yöneltilen kadın, erk olgusundan yoksun kalmıştır. Egemenlik kurabilme olasılığı şöyle dursun, kadın aciz bir varlık olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu nitelendirme kadının bir iş tutmasına engel olarak görülmemiş, “bazı” işleri yapmamasında etkili olmuştur. (Mitchell, 2021: 146-147). Bu düşünce, bugün geldiğimiz noktada da, kadının uzun saatler boyunca işyerinde olamayacağı, günler süren iş seyahatlerine çıkamayacağı, ondan beklenen performansı sergileyemeyeceği varsayımına temel gösterilebilmektedir. Geçmişte kadının önündeki engelin dayanağı; kadının erkekten daha az fiziksel güce sahip olması ve ağır işlerde fiziken daha az dayanıklılık sergilemesi iken, bugün de çok çalışma ve sorumluluk gerektiren işler için kadının yeterli olmadığıdır.

Dolayısıyla, toplumsal algıda, bir erkek kadar katma değer yaratmadığı düşünülen kadın, bu durumun karşılığı olan güç nispetinde bir role sahip olmuştur. Ekonomiyle ilişkisi, erkeğin kıymetli emeğini tüketen taraf olarak kurulmuştur. Ekonomik değer yaratan erkek, doğal olarak iktidar olmuş, ona bağımlı olan kadın ve çocuklar üzerinde koşulsuz egemenlik hakkını elde edebilmiştir. Sınırları net bir biçimde belirlenen cinsiyet rolleri, geçmişte kalmayıp bugün hala etkisini hissedilir şekilde sürdürmektedir. Değişen koşullara rağmen algı kolay değişmemekte, oluşan kültürün bugüne aktarılması nedeniyle kadınlar belli üretim alanlarında hala dışlanmaktadır.

Kadın ve erkek arasındaki bu ayrımın dayanağı elbette tek başına biyolojik farklılık, fiziksel güç farklılığı ya da geçmişte kazanılan mücadeleler değildir. Çocukluk ve ilerleyen dönemlerde, içinde bulunulan, iletişim kurulan, birlikte yaşanan çevre de, bu farklılık üzerinde etkilidir (Cüceloğlu, 2018: 389). Kadın-erkek cinsiyetine ve bağlı rollere ilişkin algılama farklılıkları, toplumsal düzende varlık gösterir ve çocuklara kazandırılır. İlköğretim yıllarında bu farklılıkların bilincinde olan çocuklara yönelik yapılan araştırma sonucunda çocuklar, erkeklerin “*kuvvetli, atılgan, acımasız, hırslı, baskın ve cesur*”; kadınların “*zayıf, duygusal, yumuşak kalpli, sevecen*” olduklarını söylemiştir. (Cüceloğlu, 2018: 391).

Görüldüğü üzere, kız ya da erkek çocuk bu sınıflandırma ile büyümekte, her ikisi de bu durumu böyle kanıksamakta ve geliştirmesine yardımcı olunan yetenekleri ile rolünü eşleştirmektedir. Dolayısıyla çocuk yaşamının ilerleyen süreçlerinde bu şekilde bir tavır göstermektedir. Aile içindeki ya da yakın çevredeki kadın bireyler de bu ayrıcalığı kabul etmekte ve bu durum erkek çocuğun üstünlük hevesini daha da pekiştirebilmektedir (Adler, 2022:110). Erkeklerin özellikle çocukluk çağını terk ettiği süreçte, cinsiyetin gereklerine göre davranma ve bunu çevreye ifade etme biçimleri dikkat çeker. Kendini bir rekabetin içinde ve aynı zamanda kazanımı olarak gören erkek, bu zafere en yakınındaki kadını alt etmesiyle erişir (Adler, 2022:111). Hatta erkeğin kadından

ayrışması bazı noktalarda o denli kuvvetlidir ki, Kaya Sapmaz (2023)'ın da belirttiği gibi; “*Erkeklik inşa edilirken toplumsal cinsiyet normlarına göre kadına atfedilen her bir duygunun erkekler tarafından bastırılması gerektiği öğretilmektedir*” (Kaya Sapmaz, 2023:72).

Toplum, bireyleri net bir şekilde, kadın ya da erkek olarak kategorize eder. Bireyler buna uygun roller sergiler ve iki cins te birçok psikoloğun fikir birliğine vardığı üzere birbirinden farklı davranır. Örneğin, -istisnaları var ise de- saldırganlık ve baskınlık daha çok erkek cinsiyetinde görülmektedir. (Cüceloğlu, 2018: 385) Esasında söz konusu davranış farklılığı toplumun beklentisidir. Genellikle güçlü, dinamik, dayanıklı gibi niteliklerle betimlediği erkekten harekete geçme; naif, uyumlu, ağırbaşlı olarak tasvir ettiği kadından az konuşması, aklın temsili olarak görülen erkeğin işine karışmaması ve toplumsal cinsiyetin belirlediği kalıpların dışına çıkmaması istenmektedir. Kadın ve erkeğe ilişkin bu sınıflandırma toplumun eseridir. Bir dönemle sınırlı kalmayıp toplumsal değişime devam etmiş (Bayhan, 2013: 158) ve “toplumsal cinsiyet kavramı” ile kimlik kazanmıştır.

Toplumsal cinsiyet kavramı; erkek ve kadın olmaktan ortaya çıkan tüm farklılıkları ve buna göre şekillenen toplumsal yaşam düzenini ifade eder. Farklılıklar, her iki cinsiyetin davranış biçimlerini belirlemekte ve özellikle erkeğin hâkim olduğu toplum yapılarında daha net görünmektedir. (Gülşen Çetin Aydın ve Serpil Aytaç, 2022: 133). Toplumsal cinsiyet kalıplarına göre koşulları düzenleyen, yöneten, gerekirse güç kullanan erkek; kadınsa daha pasif bir yerdedir. Bu kalıplar, kadın ve erkeğin varlık gösterdiği her alanda (Lips, 2021: 114) ve eşitsiz bir ortam yaratmaktadır. Sadece kadını ezmeyen aynı zamanda erkeğe de adil olmayan bir şekilde yüklenen bu bakış açısı erkeğin eline doğal bir güç vermiştir.

Bu düzen kısıtlı bir zamanın ve alanın sonucu değildir. Her dönem etkili ve geçerli olmuş bir kültüre dayanmakta, erkeği her alanda ve yaşamının her döneminde kollamaktadır. Bu sayede erkek, çocukluğundan itibaren hanedeki üstünlüğünü inşa eden; eve geç gelme hakkına sahip, kız kardeşinden önce araba kullanmayı öğrenen, babasının arabasını alabilen; siyasal alanda cinsiyet engeline takılmadan boy gösteren; üst düzey yönetim kadrolarına düşünülenlerden biri olmuştur. Erkeğin “faal”, kadının ise “pasif” olarak tanımlanmasına dayanan aynı kültür, buna bağlı olarak insanların yadırgamadığı ve yıllar boyunca kullandığı bazı ifadeler ve kabuller üretmiştir. Karşı cinsle iletişime geçme eyleminin erkeğe düşmesi, “kadını alma” (evlenme), karı ve kocanın dışışleri-içişleri bakanı olarak ayrılması, bekar kalan kadınların evin “hem erkeği hem de kadını oldu” şeklinde ifade edilmesi bu kültürün ürünüdür.

Bütün bu tanımlamalar sosyal alan içinde değer bulmuş, kadın-erkek ilişkilerini bu minvalde düzenlemiştir. Hatta sosyal içerikli eylemlerde bile başrolün erkeklere verildiği, arka plan çalışmaların ise daha çok kadınlara bırakıldığı görülmektedir. (Kern, 2020: 146). Durum böyle iken, kadının varlık

bulmak üzere başka alanlara açılması güç görünmekte, elde ettiği hakkın kullanımında dahi kadın bir kısıt yaşayabilmektedir. Buna cumhuriyetle birlikte siyasal haklar çerçevesinde kadına verilen seçme ve seçilme hakkı örnek gösterilebilir. Cinsiyete göre milletvekili sayıları incelendiğinde, 593 milletvekilinden sadece 118'inin kadın olduğu görülmüştür (tbmm.gov.tr, 2024). Bu oran kadının, siyasal arenada yer alma konusunda sınırlı kaldığını anlatmaktadır.

Söz konusu durumun; toplumsal yargılar, siyasal alanın giderek erkekleşmesi, hakimiyetin sembolü olan siyasal arenada erkeğin bir gelecek ve kariyer inşa etme arzusu gibi nedenleri olabilir. Toplumsal cinsiyet anlayışı ile desteklenen bu nedenler, kadınların bahsi geçen alana girmesini ya zorlaştırmakta ya da ilgili alan içinde pasif bir yere konumlandırmaktadır. Konuyla ilgili olarak Gönül (2015) tarafından siyasal parti üyesi ve kadın siyasetçilere yönelik yapılan çalışma ile *“Türkiye’de kadınların siyasal kariyerlerinde yükselmelerini engelleyen bir cam tavan var mı?”* sorusuna yanıt aranmıştır. Bu kapsamda katılımcı Perihan Sarı tamamlanamayan mülakatında bir anısını dile getirmiştir: *“Bir toplantıda erkek siyasetçi bir not yazıp, Perihan Sarıya verir. Notta: ‘TBMM’ye başkan olduğumda seni yanıma yardımcı olarak alacağım’ yazmaktadır. Perihan Sarı da aynı nota şöyle yazar: Neden ben başkan olup yardımcı olarak seni yanıma almıyorum?”* (Gönül, 2015: 32). Görüldüğü üzere başkanlık görevi erkeğe, başkan yardımcılığı gibi ikincil bir görev ise kadına lütfedilmektedir.

Kadının ikincil plana atılmasının nedenlerine konu olan aynı durumlar, kadının benzer erkek egemen alandaki iş faaliyetlerini de güçleştirebilmektedir. Türkmenoğlu (2023), kadın muhtarların deneyimlerine yer verdiği çalışmada katılımcılara *“kadın muhtar ile diğer kurumlarla ilişkiler”* kapsamında çeşitli sorular yöneltilmiş, konuyla ilişkili yanıtlar almıştır. Buna göre bir kadın muhtar, kamu hizmeti alacağı birim yönetimlerinin genellikle erkek ağırlıklı olması ve diğer muhtarlarla olan ilişki biçimi nedeniyle ilgili hizmeti erkek muhtarların daha hızlı aldığını belirtirken, diğer katılımcı; erkek muhtarların, belediye erkek personeli ile girdiği erkek muhabbetleri ile yakınlık kurduğunu ve işlerini kolaylaştırdığını bildirmiştir. (Türkmenoğlu, 2023: 65). Kadın siyaset sahnesinde hem hizmet veren birinci aktör olma, hem de hizmet alan konumunda iken erkek cinsiyetine dayalı koşullar nedeniyle kısıtlanabilmektedir.

Günümüzde hala birçok stratejik alanda, üst düzey konumda erkek çoğunluğu devam etmekte ve bu durum, toplumun makul karşılayabileceği şekilde gerekçelendirilmektedir. Esasında bu paylaşım, eski çağların koşullarına göre erkek-kadın arasında düzenlenen bir iş bölümü; bugün ise geleneksel kabullerle ve toplumsal cinsiyet anlayışı ile desteklenen bir ayrımcılıktır. Toplumsal yaşamda kadının bugünkü durumunun etkileri, kadın ve erkek cinsiyet rolü için *“en uygun davranış”* modeli ile başlar. Her iki bireyin de kendi cinsiyet özelliklerine uygun roller sergilemeleri ve hatta mesleklerini buna bağlı olarak

belirlemeleri beklenir (Bayhan, 2013: 158). Kadın için en önemli ve birincil pozisyon anneliktir. Dolayısıyla iş kadınlığı rolüyle değiştirilen ebeveynlik rolünün gereğini yapmak, bir kadın için sadece bir çocuğu yetiştirmek anlamına gelmemektedir. Daha ötesi bir anlamı (Mitchell, 2021: 155), toplumsal bir olgu, değerli bir misyonu içermektedir (Mitchell, 2021: 162-163)

Geçmişten günümüze kadına dair bazı gelişmelere karşın bugün, hala, kadının istihdam alanlarına yönelik önyargılı karar ve uygulamalar sürmektedir. Bu durum, toplumsal cinsiyet kalıplarını güçlendirmekte (Lips, 2021: 153) ve kadının üst düzey görevlerden dışlanmasına neden olabilmektedir. Karmaşık iş hayatındaki model, genellikle türlü zorluklarla mücadele eden otorite sahibi erkek ve onun destekçisi, asistanı, -nadiren ya da en fazla olabileceği-yardımcısı, danışmanı bir kadındır (Bourdieu, 2023: 77). Billhassa geleneksel toplum yapısına sahip düzendeki iş bölümünde kadın, özellikle üst düzey yöneticiliğin gerektirdiği şartlara uygun değildir. Bu yapıdaki bir iş bölümüne göre, dışarda yoğun efor ve uzun mesai içeren işler erkeğin, hane içi işler ise kadın tarafından üstlenilmelidir.

Bourdieu, (2023) üst düzey yöneticilikte cinsiyet değişkenini başka bir açıdan ele almış ve şöyle açıklamıştır;

Her işin, özellikle otoriteye dayalı olanların tanımı, cinsiyetle anlaşılmış nitelik ya da becerileri haizdir: bazı meslekler kadınlar için çok zor olarak tanımlanıyorsa, bunun sebebi kadınların bugünkü hallerinin tam zıddında inşa edilen bir erillikle donatılmış erkekler için özel olarak yapılmış oldukları içindir. Bir konumu elde etmeyi tam olarak başarmak için bir kadının o görev tanımında açıkça belirtilen nitelikleri taşıması yetmez, bunun yanısıra o görevde bulunmuş olan erkeklerin çoğunlukla taşıdığı bir dizi özelliği de bünyesinde barındırmalıdır: bir fiziki yapı, bir ses tonu, veya agresiflik, kendine güven, “konuma mesafe alma”, doğal otoriterlik gibi bir özellik...hepsine de erkekler erkek olarak zimnen hazırlanmış ve alıştırmışlardır. (Bourdieu, 2023: 82-83)

Bu noktada, kadın yöneticilerin daha çok sosyal alanlarda toplanması, istihdam edilmek üzere uygun görüldükleri alanların genellikle halkla ilişkiler, insan kaynakları olması şaşırtıcı değildir. (Gülşen Çetin Aydın ve Serpil Aytaç, 2022: 141). Bu alanlar, geçmişte ve hazlihazırda kadının evdeki sorumluluklarına yakın alanlardır ve elbette bu işler kadınların çoğunlukla başarı göstereceği türden işler olabilir. Ancak bu tür bir mantığa dayanan görevlendirme, kadın yönetici ya da erkek yöneticinin başarılı olduğu alanlar sınıflandırmasına neden olmaktadır. Dahası, kadının yöneticiliğini bu şekilde sınırlamak, kadının eğitimini ve yeteneğini göz ardı etmenin bir ürünü olarak ortaya çıkmaktadır.

Toplumların modernleşme çabalarında yer bulan kadının eğitimi, istihdamı, sosyal hayata dair faaliyetlerine rağmen toplumsal kültür kamusal alanın yönetimini erkeğe ayırmıştır. (Öcal ve Negiz, 2021: 12-13). Bu nedenle günümüz modern iş dünyasına uygun türlü yetenek ve yetkinliklerine rağmen,

kadın daha pasif bir konuma sürüklenmektedir (Gülşen Çetin Aydın ve Serpil Ayaç, 2022: 134-135) Bunun en net göstergelerinden biri, orta ve üst düzey yönetici pozisyonlarındaki kadın yönetici oranıdır. Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre, orta ve üst düzey yönetici kadrolarına sahip kadınların 2012-2022 yılları arasındaki oranı sadece %19'dur. (data.tuik.gov.tr, 2024).

Özetle; şu ana kadar bahsi geçen unsurlarla beraber, kadının yöneticilik görevini ifa noktasında, mesleki ve alan bilgisi, kurumsal kültürü, eğitimi, sevk ve idare yeteneği, insan ilişkilerinde adil olma...vb niteliklerin yerine, "cinsiyet rolü"nü özelliikleri dikkate alınarak değerlendirilmesi, iş hayatında, bazı erkekler tarafından uygulanan mansplaining davranışlarını desteklemektedir.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada birinci amaç, varlığı bazı araştırma sonuçları tarafından desteklenen ve toplumsal yaşamda örnekleri görülen mansplaining davranışlarını tanımlamak ve erkekler tarafından kadınlara yönelik uygulanan bu davranışların dayandığı muhtelif nedenleri değerlendirmektir. Çalışmanın ikinci amacı, mansplaininge maruz kalan kadın yöneticilerin tarafından durumun nasıl algılandığı ve potansiyel etkilerini; mansplaining deneyimi olmayan kadın yöneticinin ise bu davranışlarla karşılaşmamasının olası nedenlerinin neler olabileceğini araştırmaktır.

Araştırmanın Önemi

Mansplaining kapsamındaki hemen hemen tüm eylemler gündelik hayatta oldukça yaşanan, aynı zamanda ve genellikle kanıksanmış doğal davranışlar olarak kabul görmektedir. Öte yandan iş dünyasındaki cinsiyetçi yaklaşım içinde henüz kendini var edemediğinden gölgeli halini sürdürmekte ve bu eylemlerin yansıması olarak stratejik görevlerde bulunan orta ve üst düzey bazı kadın yönetici söz konusu davranışlara maruz kalabilmektedir. Kavram, belki de birçok meslektaş ile aynı eğitim ve uzmanlık düzeyine sahip bu yöneticilerin, bir iş ortamında fikirlerinin dikkate alınmaması, sözlerinin kesilmesi, yetkinliklerinin sorgulanması kadının sesini susturan yeni ve bu şekliyle henüz iş dünyasında yeterince tanınmamış bir engel unsuru olması nedeniyle önemlidir. Çalışmayı önemli kılan başka bir husus ise konunun, kamu sektöründe kadın yöneticilerin azınlıkta olduğu stratejik pozisyonlarda görevli orta ve üst kadın yöneticiler nezdinde araştırılmasıdır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada yöntem olarak nitel araştırma yöntemlerinden biri olan olgubilim (fenomenoloji) deseni kullanılmıştır. Olgubilim deseni varlığı bilinen ancak detaylı bir şekilde bilgi sahibi olmadığımız olguyu merkeze almaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2021: 66). Bu kapsamda araştırmanın katılımcıları ile yüz yüze görüşmeler yapılmış, araştırma konusu hakkında veri toplanmıştır. Katılımcılara

öncelikle mansplaining kavramı açıklanmış ve gerçek olaylardan örnekler verilmiştir. Daha sonra kamu idaresinde görev yapan orta ve üst düzey kadın yöneticilerden, mansplaining davranışlarına ilişkin deneyimleri ve bu süreci nasıl yönettikleri; söz konusu davranışlara maruz kalmadığını beyan edenlerden ise karşılaşmalarının olası nedenlerine yönelik veri elde edilmeye çalışılmıştır.

Katılımcıların Belirlenmesi ve Örnekleme

Katılımcıların belirlenmesinde, amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda amaçlı örneklemenin bir türü olan ölçüt örnekleme yöntemi ile araştırmanın amacına uygun olarak tespit edilen kamu idaresinde orta ve üst düzey kadın yönetici olma ölçütünü karşılayan kadınlar seçilmiştir. Buna göre mansplaininge maruz kalan ya da tanık olan kadın yöneticilerle söz konusu davranışlara ilişkin deneyimi olmayan kadın yöneticiler ayrı ayrı belirlenmiştir. Örnekleme seçiminde katılımcıların, insan kaynakları, sosyal işler gibi hizmet alanları dışında, erkek yöneticilerin daha yoğunluklu olduğu pozisyonlarda yöneticilik yapıyor olmaları gözlemlenmiştir. Buna göre görüşmenin gerçekleştirildiği 10 katılımcı, kamu yönetimi kapsamında Tarım, Strateji Geliştirme, Proje Geliştirme, Sağlık, Nükleer Enerji alanlarında faaliyet yürüten birimlerde orta ve üst, mülki idarede üst düzey yönetici konumunda bulunmaktadır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmanın sınırlılıklarından ilki, görüşmeyi kabul eden bazı kadın yöneticilerin görüşme esnasında katılım sağlamaktan vazgeçmesidir. Özellikle yüz yüze görüşme yönteminin uygulandığı araştırmalarda bu durum zaman kaybına neden olmaktadır. Görüşmeye katılımı kabul eden ve mansplaininge ilişkin davranışlara maruz kaldığını ifade eden iki kadın yöneticiden biri araştırmadan çekilmesine gerekçe olarak; “bu tür davranışlara çocukluğumuzda abimiz ve babamız, evliliğimizde kocamız tarafından maruz kaldığımızı, zaten buna kadın olarak alışık olduğumuzu, iş hayatında da erkek meslektaşlarımız tarafından bu tür bir girişimin doğal olduğunu” ifade etmiştir. Ayrıca kadının kaderi olarak nitelendirdiği bu durumla ilgili beyanda bulunup, böyle bir konu için mansplaining uygulayan iş arkadaşlarını rezil etmek istemediğini ifade etmiştir. Katılımcıya en başta da olduğu gibi, isminin ve kurumunun çalışmada yer almayacağı hatırlatılmış ise de bu kavrama ilişkin deneyimlerinin doğal olduğunu, deneyimine dair ilk anda duyduğu rahatsızlığın ve üzüntünün geçtiğini bildirmiştir.

Araştırmada bir diğer sınırlılık ilkiyle benzerlik göstermektedir. Görüşülenlerden bir kısmı mansplaining kapsamındaki davranışları normal dışı görmemekte, makul olan davranış türünden ayırt edememekte, bir kısmı ise bilgi, eğitim, yetiştirilme ve benzeri konularda kadınların erkeklerden daha geride ve bu davranışlarla karşılaşmanın doğal olduğunu bildirmektedir. Hatta katılımcıların bir kısmı da dahil olmak üzere görüşme talebinde bulunulan kadın

yöneticilerin büyük bir kısmı, kadın meslektaşlarının daha zalim olduğunu, onlarla daha büyük sıkıntılar yaşadıklarını ifade etmiştir.

Veri Toplama Araçları ve Yöntemi

Çalışmada yüz yüze görüşme tekniği ve bu kapsamda, araştırma öncesinde belirlenen soruların yanı sıra, konuya ilişkin ilave soru sorma imkânı veren yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi uygulanmıştır. Kamu sektöründe görevli kadın yöneticilerin mansplaining ile karşılaşma durumu, ilgili deneyime sahip olan kadın yöneticilerin tepkileri, bu davranışların iş ortamı üzerindeki etkileri ve örgütsel düzeyde yansımalarına dair ifadeleri; söz konusu davranışı deneyimleyen kadın yöneticilerin ise karşılaşmama durumunun arkasındaki olasılıklara dair görüşlerini yansıtan veriler; yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla, ses kaydı ve not alınarak toplanmıştır.

Veri Toplama Süreci

Araştırma kapsamında kamu sektöründe görevli kadın yöneticilerle gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelerin öncesinde bazı kadın yöneticiler ile pilot görüşme yapılmış ve görüşme formu yeniden revize edilmiştir. 01.09.2024-01.11.2024 tarihleri arasında gerçekleştirilen her bir görüşme, 45-90 dk. arası bir zaman dilimini kapsamıştır.

Araştırmacı Günlüğü

Araştırmacının gözlemini yansıtan araştırmacı günlüğü, katılımcılardan alınan görüşlerin analizi ve yorumlanmasında kullanılmıştır. Bu günlük katılımcıların ifadelerine ilişkin betimlemelere destek olmuştur. Araştırmacı, bu günlüğe çalışma öncesi saha araştırmasında ayrıca görüşmeler sırasında karşılaştığı özel ve önemli durumları, katılımcılarla ilgili fark ettiği ayrıntıları not etmiştir. Çalışmada görüşmeler boyunca araştırmacı tarafından yapılan gözleme ilişkin unsurlar araştırmacı günlüğüne kaydedilmiş ve katılımcılardan elde edilen verilerle birleştirilmiştir.

Araştırma Bulguları

Tablo 1: Katılımcılara İlişkin Demografik Bilgiler

Katılımcı Kodu	Katılımcı	Yaş	Eğitim Düzeyi	Medeni durum
Mansplaining davranışlarına maruz kalan/tanık olan kadın yöneticiler				
K-1	Teftiş Kurulu Bşk/Müfettiş	56+	Lisansüstü	Bekar
K-2	Daire Başkanı	41-55	Lisansüstü	Evli

K-3	Daire Başkanı	41-55	Lisans	Evli
K-4	Şube Müdürü	41-55	Lisansüstü	Bekar
K-5	Şube Müdürü	41-55	Lisansüstü	Bekar
Mansplainingi deneyimlememiş kadın yöneticiler				
K-6	Genel Müdür Yardımcısı	41-55	Lisansüstü	Evli
K-7	Eski Müsteşar	56+	Lisansüstü	Evli
K-8	Daire Başkanı	41-55	Lisansüstü	Bekar
K-9	Kaymakam	25-40	Lisansüstü	Evli
K-10	Üst düzey yönetici	41-55	Lisansüstü	Evli

Çalışmanın katılımcıları araştırmanın amacına uygun olarak, kamu sektörü içinde “sosyal hizmetler”, “kadın aile ve çocuk”, “kültürel faaliyetler”e ilişkin birimlerden ziyade, kadınların daha nadir görüldüğü alan ve pozisyonlarda görevli yönetici olma şartını sağlayan kadınlardan oluşmaktadır. Yarı yapılandırılmış görüşme ile veri sağlanan 10 katılımcı, Tarım, Finans, Strateji Geliştirme, Proje Geliştirme, Sağlık, Nükleer Enerji alanlarında faaliyet yürüten birimlerde orta ve üst düzey, kamu üst düzey yönetici konumundadır. Katılımcılar, Mansplaining davranışlarına maruz kalan/tanık olan kadın yöneticiler ile Mansplaining deneyimi olmayan kadın yöneticiler olarak iki gruba ayrılmış, buna göre ilk beş katılımcı K1-K5 arasında, ikinci beş katılımcı yani Mansplaining deneyimi olmayan kadın yöneticiler ise K6-K10 arasındaki rakamlarla kodlanmıştır.

Araştırma kapsamında görevli oldukları kurumlara ilişkin bilgi verilmeyen katılımcılar Tarım, Finans, Strateji Geliştirme, Proje Geliştirme, Sağlık, Nükleer Enerji alanlarında faaliyet yürüten birimlerde, doğrudan kamu idaresinde orta ve üst düzey yönetici konumundadır.

Mansplaining Davranışları Konusunda Katılımcıların Değerlendirmeleri

Araştırmaya katılan kadın yöneticilerin Mansplaininge yönelik ifadeleri ve görüşleri, “*Mansplainingi Deneyimlemiş /Mansplaininge Tanık Olan Katılımcılar*” ile “*Mansplainingi deneyimlememiş / Mansplaininge Tanıklık Etmemiş Olan Katılımcılar*” şeklinde iki ayrı başlık altında değerlendirilmiştir. Dolayısıyla ilk başlık altında mansplaining davranışlarına maruz kalan ya da bu davranışlara tanık olan kadın yöneticilerin ifadeleri yer alırken, ikinci kısımda ise mansplaining davranışlarına maruz kalmamış/tanık olmamış kadın yöneticilerin görüşleri yer almaktadır.

Mansplainingi Deneyimlemiş /Mansplaininge Tanık Olan Katılımcı Yanıtları

Mansplainingi deneyimlemiş/mansplaininge tanık olan katılımcılara konuya ilişkin deneyimleri sorulmadan önce, iş hayatlarında kendilerini kısaca nasıl tanımladıkları sorulmuştur. Söz konusu deneyime sahip beş kadın yöneticinin kendilerini tanımlama biçimlerine yönelik ifadeleri şu şekildedir;

K-1: Çalışkan biriyim. Araştıran, öğrenen bir insanım. İş yaşamında bilinçliyim, yıllar içinde tecrübelerim bana haklarımın neler olduğunu öğretti

K-2: Hassas biriyim genel olarak. İş hayatımda da böyle. Mükemmeliyetçiyim iş konusunda. Ayrıca sakin ve sabırlıyım iş ortamında

K-3: Güçlü bir kadınımlı aslında iş yaşamımda. Zaten güçlü durmanız gereken bir ortamdayım. Malum, yönetimi erkek egemen olan bir kurum. Ama aynı zamanda kendimi iş hayatında duyarlı olarak tanımlarım. Zaman zaman hassas olduğum da söylenebilir

K-4: İşini takip eden ve sorumluluğunu aldığı işe önem veren biriyim. İş yaşamında disiplinliyim. Ayrıca duyarlıyım

K-5: Sorumluluk sahibiyim iş yaşamımda. Sosyal yaşamda da öyle. Çalışkan ve azimliyimdir

Mansplaininge maruz kalan / tanık olan katılımcılara, söz konusu kavrama ilişkin olarak hangi davranışlara maruz kaldıkları/ tanık oldukları sorulmuş ve ardından ilgili davranışa dair deneyimlerinden bahsetmeleri istenmiştir;

“Yok sayılma, dikkate alınmama, “üç günlük bilginizle konuşmayın”, nereden bileceksin ki tavırlarıyla çok karşılaştım. Örneğin bir toplantıda bana müdahale eden kişi bana daha sonra kitabını göndermişti işin doğrusunu öğretir gibi” (K-2)

“Bu durumla baş etmek için yaptığınız herhangi bir şey oldu mu?” (Görüşmeci)

“Efor sarf etmem gerekti, sürekli geliştirdim kendimi erkek egemenliği ile yarışmak için. Kendini ispata çalışmak gibi bir nevi, ilave efor sarf ederek işimle ilgili kurslara, eğitimlere gittim sürekli” (K-2)

“Evet karşılaştım. Başka bir müdürlükle ortak yapacağımız bir iş nedeniyle bir araya gelmiştik. Toplantı yapıyorduk. Söz konusu müdürlüğün erkek yöneticisi gerçekleştirmeyi düşündüğümüz bir eylemle ilgili olarak herkesin önünde bana ne yapmam gerektiğini söyledi. Usul öğretmeye kalktı” (K-4)

“Şehir dışında işle ilgili bir kongre gerçekleşecekti. Kongreye ben katılmak istedim. Bu göreve gitmekle ilgili bulunduğum kurumdaki yetkili kişi şu an tam

hatırlayamadığım -sanırım kafamdan silmek istedim- bir ifade biçimi kullanarak bir şey söyledi. Bir erkeğe söylemezdi, yapmazdı bunu” (K-1)

Finans sektöründe yöneticilik yapan bir katılımcı ise söz konusu davranışlara ilişkin deneyimi, yaratılmaya çalışılan “kadın yönetici yeterince bilmiyor” algısı üzerinden edindiğini ve bu algı çalışmalarını nedeniyle yöneticisi olduğu birimin müşteri kaybettiğini ifade etmiştir;

“Uygun olmayan bir işlemi yapmadığım için kadın yönetici bilmiyor algısı yaratıldı. Bu algıyı yaratanlar hem yöneticiliğini yaptığım birimin müşterilerinin başka bir birime kaymasına neden oldular hem de bunun nedeninin aslında benim başarısızlığımdan kaynaklandığını beyan ettiler. Bu itibarsızlaştırma kadın yöneticiye daha kolay yapılabilir bu sektörde” (K-5)

Meslektaşları tarafından doğrudan mansplaininge maruz kalan katılımcının deneyimleri iki bakımdan daha önem arz etmektedir. Bunlardan ilki, kadın cinsiyetinin böyle bir algı yaratmaya müsait görülmesidir. Katılımcıya yönelik yaratılan algıda başka bir olumsuz tanımlama kullanılmamış, “kadın yönetici bilmiyor” algısı yaratılmıştır. Diğer önemli husus ise, bahsi geçen algıyla müşterileri harekete geçirebilmesidir. Algıya konu olan “kadın cinsiyeti” müşterileri başka bir finans birimine gitme konusunda ikna etmeye yetmiştir.

Bir katılımcı ise söz konusu davranışlara doğrudan maruz kalmadığını ancak bulunduğu iş ortamında örneğiyle karşılaştığı mansplainingin varlığını şu sözlerle ifade etmektedir;

“Çalışma ortamım erkek egemen bir özelliğe sahip. Bazı erkeklerin, bazı konulardaki bilgi ve yetkinliklerinin biz kadınlarınkinden daha üstte olduğunu söylediklerine, kadınların fikirlerinin ikinci hatta üçüncü derecede değer gördüğüne şahit oluyorum” (K-3)

Aynı katılımcı erkek hakimiyetinin yoğunlukta olduğu çalışma ortamında yaşadığı ve mansplaining kadar acımasız bulduğu bir yaklaşıma dair anısını şöyle dile getiriyor:

Daire başkanlığımın ilk döneminde çok yoğun olduğum bir zamandı. Sahada işle ilgili bir gezideydik, saat akşam 8 civarıydı ve henüz eve gitmeme zaman vardı. Yanımdaki erkek görevli ile yaptığım sohbet esnasında dedim ki; eve geç gidiyorum, bir kadın için zor oluyor bazen. Bu kişi de buna karşılık olarak; O zaman bu işi tercih etmeseydiniz, bu işi biliyordunuz, neden bu göreve geldiniz dedi. Bu yaklaşım bana çok acımasız geldi. Evet tabii ki biliyordum, erkeklerle aynı koşulda çalışmak durumundayım bunu da biliyorum ama eve gittiğimde beni bekleyen türde sorumlulukları yok erkeklerin. Bunun anlaşılmasını bekledim belki de (K-3)

Mansplaininge ilişkin davranışlara maruz kalan katılımcılara söz konusu davranış biçimiyle karşılaştıklarında tavırlarının ne olduğu, herhangi bir tepki gösterip göstermedikleri sorulmuştur. Katılımcıların ifadeleri şu şekildedir;

“Yaşadığım olayda gereken cevabı verdim, veriyorum. Benzer bir durum yaşasam yine cevap veririm” (K-4)

“Çok üzüldüm. Ağlamamak için sustum. 10 dk sonra söz aldım yanlış işlem yapılmıştı ve ben haklı çıktım. Daha önceleri susuyordum, çok konuşmuyordum. Özellikle de büyük toplantılarda.” (K-2)

“O esnada ne hissettiniz?” (Görüşmeci)

“Korunmasız hissettim... değersizlik ve çaresizlik hissettim” (K-2)

“İlk dönemlerde ben mi başarılı olamadım diye kendimi sorguluyorum ama baktığım zaman herhangi bir hatam olmadığını görüyordum. Üzerime gelinen toplantıda yapılabilecek daha fazla maruz kalmamak için konuşmaktan vazgeçiyordum. Fakat daha sonraları itiraz ettiğim bu davranışlar karşısında bu defa uyumsuz ve problemliler olarak tanımlandım.” (K-5)

Katılımcılara mansplaininge yönelik davranışların sebepleri konusunda görüşleri sorulmuş ve katılımcılar olası nedenlerle ilgili şu şekilde ifade etmiştir;

“Sosyolojik nedenler. Öğrenilmişlik. Ve bence sadece kadınlara daha cesaretle müdahale ediyorlar” (K-2)

“Bence sebep kültürel kodlar. Bir erkek yöneticiye en azından bizim sektörde bu kadar yapılamıyor, kadın yöneticiye bu davranışlar daha rahat uygulanıyor” (K-5)

“Kadın yöneticiye kadın çalışanlar bile olumlu bakmıyor. En sert olmayan erkek bile yönetici konumundaysa çalışanlar ondan çekiniyor ama kadın yöneticiden kolay kolay çekinmiyorlar. Kadını zayıf görüyorlar” (K-4)

“Kadınlar kendilerini ifade etmede çekingen davranıyor zaman zaman, erkek de bunu fark ediyor ve daha fazla o yönde davranış sergiliyor” (K-1)

“Yetiştirilme tarzı etkili. Erkek kadın eşitsizliği erkeğin farklı özellikleri olduğunun vurgulanması ile pekiyor. Erkek çocuk büyütülürken her hareketiyle pohpohlantıyor. Toplum da bunu benimsiyor. Kadınlar ben bir anneyim, çocuklarımı düşünmeliyim zamanım kalırsa farklı bir şeyler yapabilirim diye düşünüyor. Bazı alanlardan uzak kalmalarının sebebi toplumun kadına yüklediği sorumluluklar. Çocukla, evle ilgilenmesi gereken kadın yoğun iş hayatı veya başka alanlar yerine ev, aile, çocukları tercih ediyor ancak onlar yetiştikten sonra evet şimdi dönebilirim diyor” (K-3)

Mansplainingi deneyimlemiş /mansplaininge tanık olan katılımcıların verdiği ifadeler doğrultusunda, mansplaining davranışlarının, kadını yok sayma, dikkate almama, kadının bilgisinin ve işinin küçümsenmesi, kadının herkesin önünde ikaz edilmesi hatta yersiz eleştirilmesi gibi çeşitli şekillerde uygulandığı anlaşılmıştır. Bahsi geçen bu davranışların, özellikle hassas katılımcıları duygusal ve davranışsal olarak olumsuz etkilediği, rahatsız ettiği ve katılımcılara üzüntü verdiği tespit edilmiştir.

Mansplainingi Deneyimlememiş / Mansplaininge Tanıklık Etmemiş Olan Katılımcı Yanıtları

Mansplainingi deneyimlememiş, ilgili davranışlara tanık olmamış katılımcılara konuya ilişkin görüşleri sorulmadan önce, iş hayatlarında kendilerini kısaca nasıl tanımladıkları sorulmuştur. Söz konusu deneyime sahip olmayan beş kadın yöneticinin kendilerini tanımlama biçimlerine yönelik ifadeleri şu şekildedir;

K-6: *Güçlüyümdür. İş yaşamımda yıllarca çok fazla sorunla uğraştığım, mücadele ettim. O nedenle iş ortamında oldukça mücadeleciyimdir*

K-7: *Çok baskın bir insanımdır. İşle ilgili toplantılarda, etkinliklerde de bu yapımı fazlasıyla yansıtırım. İş hayatında çok girişken, atak ve baskındır*

K-8: *İş hayatımda çok titiz, çok işkolik, mükemmeliyetçi, çalışkan, sistemli bir insanım. Benim için iş hayatı çok önemli, o kadar önemli ki evlenmedim*

K-9: *Oldukça disiplinli ve mükemmeliyetçi bir insanım. Ayrıca iş yaşamımda duygusal biri değilimdir. İşle ilgili olması gereken ne ise o olur, onu gerçekleştirmek üzere çalışırım*

K-10: *Çok planlı ve programlı bir insanım. Bulduğum noktaya kadar iş hayatımda hep çok çalıştım, planlı yaşadım, iş hayatım için kendimden çok fedakârlık ettim. Oldukça disiplinli biriyim iş yaşamımda*

Değerlendirmelerin bu kısmında mansplaining davranışlarına maruz kalmamış / tanık olmamış katılımcıların ifadelerine yer verilmiştir. Katılımcılara, iş ortamında ilgili davranışlara maruz kalmama ya da tanık olmamalarına ilişkin olası sebepler sorulmuş ve şu yanıtlar alınmıştır;

“Bizim eğitim sürecimiz zorlu geçiyor. Bu durumda bence aldığımız eğitimin önemi var. Meslek grubumuzdaki erkekler bunun farkında, bunu biliyorlar ve böyle bir davranışa kalkışmıyorlar.” (K-9)

“Maruz kalmadım, karşılaşmadım çünkü erkeklerle aynı koşullarda ve çok çalışıyorum” (K-6)

“Buna maruz kalma durumu bence çok iyi eğitim almış kadınlarda yok. Uzmanlık gerektiren yerlerde böyle bir sorun yok diye düşünüyorum. Ayrıca ben bekarlığı tercih ettim ve gece gündüz çalıştım” (K-8)

“Bu söylediğiniz davranışları ben herkese yaparım. İnsanlara ben itiraz ederim, ben müdahale ederim. O nedenle insanlar bana bu tür davranışlarda bulunamamış olabilirler. İş ortamlarında, toplantılarda ben çok baskınım” (K-7)

Söz konusu davranışların sebepleri konusunda mansplaining deneyimine sahip olmayan katılımcıların görüşlerine başvurulmuş ve ilgili görüşler şu şekilde bildirilmiştir;

“Kadın işi, erkek işi yetiştirilme tarzından kaynaklanıyor diye düşünüyorum” (K-9)

“Genel olarak erkekler baskın, kadınlar sessiz”. Bu işyerinde de böyle olabiliyor” (K-8)

“Bu noktada bilgi çok önemli. Bilginiz eksikse müdahale edilebilir. Konuşurken her cümlemin altına doldurulması gerekir. Konuyla ilgili eksiğiniz varsa o ortamdaki kadın meslektaşınız da müdahale eder. Çok okuyup çok çalışmak lazım. Alanında çok iyi yetişmiş bir kadın yönetici bu davranışları o sayede bertaraf edebilir” (K-10)

Tüm katılımcılara kadınların özellikle stratejik görevlerde yönetici pozisyonuna gelebilme konusundaki anahtar noktalar ve engellerin nedenleri sorulmuş ve şu yanıtlar alınmıştır;

“İş yerinde bir kadın yardımcım var. Ama kadın genel olarak mesaide yok. 8 saatin, 3 saati yok. Çocuk sorumluluğu, evle ilgili bir sorun ya da başka bir konu çıkıyor sürekli. Verim alamıyorum ki ben bu kişiden, nasıl geçsin çok sorumluluk isteyen bir yönetim pozisyonuna” (K-4)

“Kadınlar meslek hayatını ön plana aldığında bu defa aile ve çocuklarla ilgilenmiyor, bak sorumluluklarını yerine getirmiyor yönünde bir toplum baskısı oluyor. Uzun saatler, gecesi yok gündüzü yok bir iş ancak bir erkek tarafından kaldırılabilir, kadın da vazgeçiyor bu nedenle. O kadar çok baskı görüyor ki hatta vicdani yönden bir baskı hissediyor ve çoğu zaman o işten çekiliyor”. (K-3)

“Kadınlar da fazla sorumluluk istemiyor, önemli yerlerde yöneticilik pozisyonu istemiyor ayrıca genel olarak kendini geliştirmiyor. Örneğin uzun süreli ve yoğun emek gerektiren bir iş var, proje ya da benzeri bir iş diyelim. Bu durumlarda işi yaptırıp tam randıman alacağım kadın sayısı çok çok azdır. Atandıktan kısa bir zaman sonra çoğu evlilik hazırlığına giriyorlar, sonra çocuk sorumluluğu giriyor araya. Bu süreçlerde gece gündüz çalışma gerektiren bir işin sorumluluğunu almak istemiyor kadınlar. Böyle bir durumda bu görevler için kadın yönetici çıkmasını nasıl bekleriz” (K-8)

“Evdeki sorumlulukları bahane edemeyiz. Bu sorumlulukların paylaşımında tabii ki beylere de iş düşüyor fakat kadınlar yönetici pozisyona sahip olmak

istiyorlarsa çok planlı yaşamaları gerekiyor. Kadının bahaneler üretmek yerine haftanın, günün planını çok iyi yapması, iş konusunda gayret etmesi, bulunduğu yerin en iyisi olması gerekir. Bu noktada pozitif ayrımcılık yapılmaması lazım. İnsanlara karşı sorumluluklarımız var, bu sorumlulukları yerine getirirken zayıf, yetersiz kalan, o yerin gereğini yerine getiremeyen kadın, yöneticilik yerine başka bir iş yapmalı” (K-10)

Sonuç ve Değerlendirme

Yaygın olarak ev içinde var olan cinsiyetler arası iş paylaşım modeli, örgütsel düzeyde de varlık göstermiştir. Yakın geçmişe kadar erkek, erk ve yöneten rolünde iken, kadına düşen ev, aile, çocuk ve bu dengeyi bozmayacak türde bir iş hayatıdır. Günümüzde ise kadın büyük ölçüde bu kalıpların dışına çıkmış, “kadın yönetici” istihdamında artış yaşanmıştır. Ancak bazı gelişmelere rağmen, kadının iş dünyasındaki yeni konumu önyargılardan arındırılmamış durumdadır. Bu konudaki eski kabuller bazı alanlarda hala varlığını korumakta ve önyargılı kesimin zihni eski anlayışın aksine ikna olmamaktadır.

Bu durumun en iyi örnekleri bir kısım erkeğin cinsiyete dayalı iletişim biçiminde görülmektedir. Erkek, kadın olması nedeniyle kendisinden daha az bilgiye sahip olduğu önyargısına sahip olmakta ve dolayısıyla kadını daha düşük bir statüyle değerlendirebilmektedir. Erkeğin bu düşüncesindeki itici güç, kadını aktif iş hayatından hatırı sayılır bir süre boyunca alıkoyan bazı yükümlülükleri ve bundan dolayı da gerek fiziksel gerekse zihinsel olarak kadının âtil kaldığı inancıdır. Araştırma kapsamında görüş bildiren bazı katılımcılar, bu inanca yakın bir şekilde, sorumlulukları yerine getirmek üzere birçok kadının iş hayatında iddialı olarak görülen alanlardan ve pozisyonlardan kendisinin vazgeçmek durumunda olduğunu beyan etmiştir. Kadınlar geçmişte dahil olmakta zorlandıkları sistemin içinde yer alan (Connell, 1998:151), sorumluluklar, doğrudan engellemeler, önyargılar -kavram o yıllarda henüz tanımlanmasa da-mansplaininge yönelik davranışlarla mücadele etmişlerdir. Bu çalışmada literatürde kadının sözünü kesme, beyanını düzeltme, konuşmayı dinlememe, söz hakkı vermeme ve benzeri biçimlerle ifade edilen mansplaining kavramına ilişkin davranışlar kadın yönetici deneyimleri üzerinden değerlendirilmiştir. Bu kapsamda mansplaining deneyimine sahip olan katılımcılara bu davranışların olası nedenleri sorulmuş ve konuya dair görüşleri alınmıştır. Araştırma kapsamında bahsi geçen davranışlara maruz kalmayan kadın yöneticilerin de ifadelerine başvurulmuş ve elde edilen veriler değerlendirilmiştir.

Mansplaining davranışlarını tanımlamak, bu davranışların dayandığı nedenleri değerlendirmek ve mansplaining davranışlarının kadın yöneticilerin tarafından değerlendirilmesi amaçları ile hareket eden bu çalışmada; mansplaininge maruz kalan kadın yöneticilerin tarafından durumun nasıl algılandığına ve potansiyel etkilerine; mansplaining deneyimi olmayan kadın yöneticilerin ise bu davranışlarla karşılaşmamasının olası nedenlerinin neler olabileceğine; mansplaining davranışlarına dair görüş ve deneyimlere yanıt

arayan soruların yer aldığı bir görüşme formu aracılığıyla, 10 kadın yönetici ile yapılan yüz yüze görüşmelerle ulaşılmıştır.

Araştırmada katılımcı belirlenirken, çalışma alan ve pozisyonlarında çeşitlilik gözetilmiş, dolayısıyla kadın yöneticiler kamu idaresi içinde farklı sektörlerden seçilmiştir. Gerek yapılan görüşmelerden gerekse görüşmeler öncesi gerçekleştirilen saha araştırmalarından elde edilen mevcut çalışma neticesinde, şu tespitler elde edilmiştir:

- Mansplaining davranışları her sektörde, her alanda ya da her kadın yöneticiye yönelik uygulanmamaktadır. Katılımcılarla ilgili bazı değişkenler, kavrama ilişkin davranış biçimlerine engel teşkil edebilmektedir
- Mansplaining bazı sektörlerde daha rahat ve kolay uygulama alanı bulabilirken, ileri derecede veya özel uzmanlık gerektiren alanlarda uygulanması güç görünmektedir. Kavrama ilişkin sınırlı yazına ve uluslararası/ulusal medyaya bakıldığında, kadının kendi uzmanlık alanına yönelik müdahale yoluyla mansplaining örnekleri görülmektedir. Ancak bu çalışmadan elde edilen verilere göre, özel bir alanda uzman olan ya da bir alanın uzmanı olan kadın yönetici söz konusu davranışlarla karşılaşmamakta veya herhangi bir mansplaining girişimini önleyebilmektedir.
- Çalışmada diğer bulgu, mansplainingin, zorlu bir mesleki eğitim sürecine sahip alanda uygulanmadığıdır. Tamamlanması üst seviyede gayret ve özel yetenek gerektiren eğitime tabi olan kadın yöneticinin ne mesleki eğitimi esnasında ne de iş ortamında söz konusu davranışları deneyimlemediği gözlemlenmiştir. Bu noktada kurumsal gelenek ve usullerin de etkisi dikkat çekmektedir. Buna göre, bu usullerin hâkim olduğu alanlarda, erkeklerin kadın meslektaşlarını cinsiyeti yerine hiyerarşinin gerektirdiği biçimde değerlendirdiği, ilişki biçimini de aynı usule göre düzenlediği tespit edilmiştir.
- Araştırmadan elde edilen başka bir bulgu, genel olarak erkeksi ve baskın davranış tarzına sahip kadınların kavrama ilişkin davranışa maruz kalmayabildiğidir. Bu bulgu, mansplaining girişimlerini sindirmede kırılğan ve hassas tabiattan ziyade, baskın kişilik tipinin etkili olabileceğini ortaya koymaktadır. Erkeksi, hakimiyet odaklı ya da saldırgan kadın, cinsiyet rolüne ilişkin ondan beklenen davranışların dışında bir hale bürünmekte ve bu nedenle mansplaining için uygun bir örneklem olmamaktadır.
- Çalışmada diğer bir tespit ise, kadının yetkinliğini sorgulayan erkeğe karşı kadının sahip olduğu bilgi ve bilginin gücüdür. Katılımcıların çoğunluğu, kadının alanı ile ilgili sahip olduğu bilgi yoğunluğunun, sorumluluk alanı

üzerinde hakimiyeti güçlendirdiği, bu durumun da mansplaining davranışlarının ve bu davranışların uygulayıcısı erkeklerin önünde bir bariyer görevi gördüğünü düşünmektedir. Bu noktada etkili olan, kadınların, yerine getirilmesi gereken sorumluluklar ya da kendi tercihleri nedeniyle yoğun mesai gerektiren iş alanlarını boşaltmasıdır. Kadın içinde bulunduğu koşullar nedeniyle mesleki bilgiye eriştiği iş yerinden uzaklaşmakta, yeniden döndüğünde ise olanca hızıyla devam eden gelişimi yakalamakta zorlanmaktadır.

Özet olarak, Mansplainingi yönetme iradesinde veya bu davranışlara açık hale gelmede; baskın-hassas kişilik tipi; özel uzmanlık alanına sahip olma, bilgi ve mevcut konumu/alan ile ilgili sürekli gelişim ve en iyi olma; mensubu olduğu örgütün kurumsal gelenekleri, dolaylı olarak da ev-aile sorumluluklarının paylaşımı ve iş yaşamından fiziksel-zihinsel olarak uzaklaşma durumundan etkilenmektedir.

Kaynakça

- Altınoluk, D. (2021). "Eril Sahada Kadın Araştırmacı Olmak: İkiçilemler, Çelişikler, Karşılaşmalar ve Çarpışmalar". *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, 4(2), 203-229.
- Adler, A. (2022). *İnsan Tabiatını Tanıma*. (Çev. Ayda Yörükân). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bayhan, V. (2013). "Beden Sosyolojisi ve Toplumsal Cinsiyet". *Doğu Batı Düşünce Dergisi*. 16(63), 147-164.
- Bebel, A. (2013). *Kadın ve Sosyalizm*. (Çev: Saliha Nazlı Kaya). İstanbul: Agora Kitaplığı
- Bourdieu, P. (2023). *Eril Tahakküm*. (Çev: Bediz Yılmaz). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Bridges, J. (2017). "Gendering Metapragmatics In Online Discourse: Mansplaining Man Gonna Mansplain...". *Discourse, Context and Media*, 20, 94-102.
- Briggs, C.Q., Gardner, D.M. ve Ryan, A.M. (2023). "Competence-Questioning Communication and Gender: Exploring Mansplaining, Ignoring, and Interruption Behaviors." *J Bus Psychol* 38, 1325–1353.
- Bullock, C.L. (2019), "Driving New Narratives: Women-Leader Identities In The Automotive Industry". *Gender in Management*, 34(3), 200-216.
- Connell, R.W. (1998). *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar*. (Çev. Cem Soydemir). İstanbul: Ayrıntı yayınları.
- Cüceloğlu, D. (2018). *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çetin Aydın, G. ve Aytaç S. (2022). "Toplumsal cinsiyet bağlamında kadın ve istihdam", F. Gökçen Çetin Can (Ed.), *Kadın ve Toplum Değişen Roller, İlişkiler, Sonuçlar*, (Ankara: Orion Kitabevi): 131-159.

- Dular, N. (2021). "Mansplaining As Epistemic Injustice." *Feminist Philosophy Quarterly*, 7(1)
- Erbil, P. (2023). *Kibele'den Pandora'ya Kadının Tarihsel Yenilgisi*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Gönül, F. A. (2015). *Kadınların Siyasi Kariyerinde Cam Tavan*. Ankara: Bencekitap.
- Işık, S.Y., ve Kocak Oksev, B. (2022). "İktidara Karşı Sürmek:Türkiye'de Otomobil Kültüründeki Cinsiyetçilik Ve Kadın Sürücüler." *Journal of Economy Culture and Society*, 65,
- Joyce, J. B., Humă, B., Ristimăki, H.-L., Almeida, F. F. de, ve Doehring, A. (2021). "Speaking Out Against Everyday Sexism: Gender And Epistemics In Accusations Of "Mansplaining." *Feminism & Psychology*, 31(4), 502-529.
- Kaya Sapmaz, M. (2023) *Erkeklerin Yoğun Olduğu Mesleklerde İletişimsel Bir Davranış Biçimi Olarak Görülen Mansplaining*. İstanbul: Urzeni yayınevi.
- Kern, L. (2020). *Feminist Şehir*. (Çev. Beyza Sumer Aydaş). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Kidd, A.G. (2017). "Mansplaining: The Systematic Sociocultural Silencer". 22nd Annual Research Conference. The University of North Georgia.
- Lips, H. M. (2021). *Toplumsal Cinsiyet Temel Bilgiler*. (Çev. Onur Orhangazi). Ankara Ütopya Yayınevi.
- Lutzky, U., ve Lawson, R. (2019). "Gender Politics and Discourses of #mansplaining, #manspreading, and #manterruption on Twitter." *Social Media + Society*, 5(3).
- Mitchell, J. (2021). *Kadınlık Durumu*. (Çev. G. İnal, G. Savran, Ş. Tekeli, F. Tınç, Ş. Torun, Y. Zihnioğlu). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Öcal, A. ve Negiz, N. (2021). "Yönetimde Kadın". Nilüfer Negiz ve Aysun Öcal (Ed.), *Disiplinler Arası Kadın*, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.): 1-25.
- Solnit, R. (2015). *Bana Bilgiçlik Taslayan Adamlar*. (Çev. Asude Küçük). İstanbul: Encore Yayınevi.
- Sancar, S. (2009). *Erkeklik: İmkânsız İktidar*. İstanbul: Metis Yayınları
- Sancar, S.(2011). "Erkeklik", Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner. (Ed.), *Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*, (Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını): 168-193.
- Türkmenoğlu, G. (2023). "Tavan Arasındaki Külkedisinden Kurumsal Prensese: Dönüşen Erkek Egemen 'Temsil'de Kadın Muhtarların Deneyimleri", *AHBVÜ Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 32(3), 53-72.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

İnternet Kaynakları

“Academic Men Explain Things To Me’ Tumblr Goes Viral”
https://www.huffpost.com/entry/academic-men-explain-things-to-e_n_1989615
(02.11.2024)

Jaschik, S. (2012). Calling Out Academic'Mansplaining'. Inside Higher Ed.,
<https://www.insidehighered.com/news/2012/10/16/new-website-provides-outlet-victims-academic-mansplaining>. (02.11.2024)

28. Dönem Milletvekilleri Sandalye Dağılımı-Cinsiyete Göre Dağılım
<https://www.tbmm.gov.tr/sandalyedagilimi> (04.12.2024)

İstatistiklerle Kadın
<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2023-53675>
(04.12.2024)

'Devrim Anayasası' Taslağı Işığında 9 Mart Hareketinin Siyasal ve İdeolojik Görünümleri

Meriç TOKMAK*

Öz: 'Yarı-askeri' bir dönemin başlangıcı olarak 12 Mart üzerinde sıklıkla durulan bir tarihtir. Ancak 12 Mart 1971 tarihine gösterilen hassasiyet, literatürde 9 Mart 1971 tarihine karşı gösterilmemektedir. Oysa 12 Mart öncesinde, 12 Mart'taki darbeyi ertelenemez kılan bir askeri müdahale teşebbüsü daha olduğu bilinmektedir. 'Darbe içinde darbe' olarak da yorumlanabilen 12 Mart'ın tarihsel anlamı, siyasal ve ideolojik karşıtıyla birlikte düşünüldüğünde belirginleştirilebilir. Bu anlamda makale, 9 Mart üzerindeki sis perdesini dağıtabilmek gayesiyle 9 Mart hareketinin siyasal ve ideolojik karakterini sorunsallaştırmaktadır. 9 Martçı girişimde, askeri müdahale sonrasına yön verecek çeşitli planlamalar yapıldığı görülmektedir. Öyle ki, bu hazırlıklar bir anayasa taslağı şeklinde cisimleşmektedir. Makale, 9 Mart'a ilişkin az sayıdaki çalışma içinde de kısmen karanlıkta kalan 'Devrim Anayasası' adı verilen doküman ışığında 9 Mart'ın karakteristiğini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu itibarla anayasa taslağında somutlaşan veriler çerçevesinde 9 Martçı hareketin siyasal-ideolojik görünümünü ve bu görünümünün teorik dayanaklarını tartışmaktadır. Anayasa taslağının Lasalci bir perspektifi yansıttığı savına yaslanan makalede, tartışmalar yürütülürken klasik bir doküman analizinin ötesine geçilerek taslağın arka planı da dikkate alınmaktadır. Lassalle-Marx karşıtlığının, makalede güdülen amaca ulaşmak için işlevsel olabileceği varsayımından hareketle, tartışmalar özellikle Lasalcılık-Marksizm gerilimi eksenine yerleştirilmektedir. 9 Mart hareketini konumlandırma çabasında Birinci Enternasyonal sürecinin referanslarına başvurulmaktadır. Netice itibarıyla anayasa taslağı ışığında bakıldığında, 9 Mart hareketinde Lasalci sosyalizme yakın bir karakteristik kendini hissettirmektedir.

Anahtar Kelimeler: 9 Mart 1971, 12 Mart 1971, Askeri Darbe Girişimi, Devrim Anayasası Taslağı, Lasalcılık-Marksizm Karşıtlığı

Political and Ideological Appearances of the 9 March Movement in the Light of the Draft of 'Revolution Constitution'

*Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, merictokmak@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3131-0397

Makale geliş tarihi: 23.02.2024

Makale kabul tarihi: 18.09.2024

Abstract: *March 12 is a date that is frequently emphasized as the beginning of a 'quasi-military' period. However, the attention paid to March 12, 1971 is not shown to March 9, 1971 in the literature. In Fact, it is known that there was another attempted military intervention before March 12, which made the coup on March 12 unpostponable. The historical meaning of March 12, which can also be interpreted as a 'coup within a coup', can be clarified when considered together with its political and ideological opposite. In this sense, the article problematizes the political and ideological character of the March 9 movement in order to shed light on March 9. Within the scope of the March 9th organization, it is seen that various plans were made that would shape the post-coup period. Even, these preparations materialized in the form of a draft constitution. The article aims to analyze the characteristics of March 9 in the light of the document called 'Revolution Constitution', that is partially out of focus among the few studies on March 9th too. In this respect, it discusses the political and ideological appearances of the March 9 movement and the theoretical underpinnings of these appearances within the framework of the data embodied in the draft constitution. Relying on the argument that the draft constitution reflects a Lassallean perspective, the article goes beyond a classical document analysis and takes into account the background of the draft. Based on the assumption that the Lassalle-Marx opposition can be functional to achieve the aim of the article, the discussions are placed on the axis of the Lassallism-Marxism opposition. In an effort to position the March 9 movement, the First International process is referred to. Consequently, when viewed in the light of the draft constitution, a characteristic close to Lassallean socialism is apparent in the March 9 movement.*

Keywords: *9 March 1971, 12 March 1971, Military Coup Attempt, The Draft of Revolution Constitution, The Lassallism-Marxism Opposition*

Giriş

TSK komuta kademesinin 12 Mart 1971'de verdiği Muhtıra'yla yaklaşık üç yıl sürecek 'partiler-üstü' hükûmetler dönemi başlamaktadır. Bu dönemde, 1961 Anayasası'nda hiç de azımsanmayacak değişiklikler gerçekleştirilmektedir. 12 Mart'ın temellerini etüt etme saiki konunun tarihsel bütünlüğü içinde incelenmesi için yönlendirici olmaktadır. Bu doğrultuda soruşturma odağını, bir askeri müdahale hazırlığı zemininde tekemmül eden 9 Mart hareketine çevirip 9 Mart 1971'i inceleme nesnesine dönüştürmek, bir araştırma güzergâhı olarak şekillenmektedir. Makale, bu bakımdan günümüze kadar gereken ilgiyi yeterince göremeyen 9 Mart hareketinin, bu hareketçe hazırlanan anayasa taslağı ışığında, siyasal ve ideolojik yönelimlerinin izini sürmektedir. Bu anlamda 9 Mart'ın, anayasa taslağında kristalize olan siyasal, ideolojik görünümünü ve bu görünümünün teorik derinliğini tartışmak amacındadır. Bu amaç kapsamında anayasa taslağının bazı kilit noktalarının deşifre edilmesi hedeflenmektedir.

9 Martçı hazırlıkların ve 9 Mart'ta darbe için imkânların zorlanması, 12 Mart öncesi bir kırılma yarattığını kabul etmek gerekir. Dolayısıyla bu iki tarihi vakanın birbiriyle ilişkisi pek tartışma götürmemektedir. Üzerinde farklı görüşler bulunsa da 1971 dönemecine ilişkin değerlendirmelerin birleştiği nokta, 9 ve 12 Mart'ın aynı tarihsel sürecin iki bileşeni olduğudur (bkz. Akça, 2017; Akyaz,

2002; Altuğ, 1976; Aydınoglu, 2007; Cizre-Sakallioğlu, 1993; Olson, 1973; Özdemir, 1994; Türün, 1990). Bu kapsamda 9-12 Mart’a dair bazı değerlendirmelere göz atmak 9 Mart’ın incelenmesine analitik bir karakter kazandırılması açısından isabetlidir. Sürecin analizinde Akça’nın (2017) dikkat çektiği gibi, ‘aşırı siyasallaşma’ merkezli ‘muhafazakâr’ yönetilemezlik argümanı sıklıkla kullanılmaktadır. Öte yandan yönetilemezlik krizinin esas sebebini sınıf mücadelesine tevî eden karşıt bir yönetilemezlik analizi de yapılabilmektedir (2017: 270–71). İkinci tip bir yönetilemezlik argümanı temel alındığında 9 Mart’ın açıklayıcılığı, 12 Mart’ın sebebi açısından değil ama zamanlaması bakımından söz konusu olmaktadır (Akça, 2017: 265;269).

Aydınoglu’nun saptaması ise 12 Mart’ın doğrudan doğruya bir yönetilemezlik krizinden kaynaklanmadığı, asıl etkenin ordu içi cunta faaliyetleri olduğudur (Aydınoglu, 2007: 243–44). Bu bağlamda Landau’nun görüşlerinde de izlenebilen, ‘ordudaki bir hizbin yönetime el koymaya dönük bir komplö içinde bulunduğu, buna karşılık komuta kademesinin komplonun önüne geçmek için 12 Mart Müdahalesi’ni gerçekleştirdiği’ (2016: 44) şeklindeki ‘kontr-darbe’ konsepti epeyce rağbet görmektedir (bkz. Ahmad, 2010; Akyaz, 2002; Aydınoglu, 2007; Cizre-Sakallioğlu, 1993; Erol, 2004). Uluç Gürkan ise yerleşik kontr-darbe tezinin tam zıddında, asıl 9 Mart hareketinin, ufukta beliren ‘faşizan darbe’yi engellemek için ortaya çıktığını iddia etmektedir (hararet.org, 2020). Bunlarla beraber 12 Mart’ın, münhasıran Demirel iktidarına dönük bir darbe olarak ele alınması yönünde de bir eğilim göze çarpmaktadır. Ancak 12 Mart Muhtırası, 9 Martçıların pasifize edilmesi sonrası ortaya çıkan güç dengesini yansıtan bir uzlaşma belgesi olarak da okunabilmektedir (Özdemir, 1994: 222–23). Kısacası, “*girişimden ziyade kuvveden fiile dönüşmemiş bir darbe planı*” (Sunay ve Tunç, 2021: 3904) ya da ‘ihtilâl denemesi’ (Atılğan, 2008: 217) olarak da tanımlanabilen 9 Martçı faaliyetin 12 Mart’la bağlantısı, 9 Mart’ın incelenmesinin kaçınılmazlığını ısrarla ortaya koymaktadır. Nitekim siyasal ve ideolojik planda 9-12 Mart antagonizması kabul edildiğinde, gerçekleşen 12 Mart’ın tarihsel anlamını, gerçekleşmeyen 9 Mart’ı kerteriz olarak pekiştirmek olasıdır.

9 Mart Vakası’nın soruşturulması, merkezinde konspiratif bir faaliyetin yer aldığı inceleme nesnesinin doğası kaynaklı bazı güçlükleri beraberinde getirmektedir. Bu bakımdan 9 Mart’ın üzerindeki belirsizliklerin giderilmesi noktasında birtakım zorlukların bulunduğu muhakkaktır. Konuya ilişkin çalışmaların sayısının az olmasının yanı sıra Aydınoglu’nun vurguladığı gibi, sistematik çalışmaların da bulunmayışı, dahası bu döneme ait kaynakların çoğunun da gazete yazıları ve anılardan oluşması (2007: 249), vakanın objektif ve nitelikli bir şekilde analizi önüne engeller çıkarabilmektedir. Üstelik, mütecanis olmayan siyasal ve ideolojik eğilimli bileşenleri bünyesinde barındırmasıyla 9 Mart hareketi, bizatihi konunun siyasal ve ideolojik yönüyle soruşturulmasını zorlaştırıcı veçhelere sahiptir. Ancak tüm bunlara karşın, ‘Devrim Anayasası’ taslağı adı verilen bir metin süreç içinde ortaya

çıkabilmektedir. Bu anayasa taslağını içinde barındıran ‘Devrim Dosyası’, aynı zamanda döneme ait kaynakların biçimsel istisnalarından da birini teşkil etmektedir. Dolayısıyla Devrim Dosyası dokümanı, kişisel anılar ve basın materyali hüviyetindeki kaynakların ‘kıskaca aldığı’ 9 Mart olgusunun incelenmesinde, tabir caizse bir ‘huruç’ (yarma) işlemi yapılabilmesine olanak sağlamaktadır.

9 Mart hareketinin, siyasal ve ideolojik karakterini teorik zeminiyle beraber temsil etmesi beklenebilecek bu anayasa taslağı, 9 Mart Vakası’nın renginin saptanması ve nispeten yüksek seviye bir netlikle sergilenebilmesi anlamında işlevsel durumdadır. Açıkçası, literatürde henüz derinlemesine bir şekilde analiz edilmemesiyle eksikliği hissedilen bu taslağın incelenmesinin, 9 Mart’ın karakteristiğinin soyutlanabilmesini destekleyeceği düşünülmektedir. Bununla birlikte makale, taslağın eksiksiz bir analizini gerçekleştirmek gibi bir iddiayı üstlenmemektedir. Makalede konu, klasik bir doküman analizinin ötesine geçme kaygısıyla incelenmeye çalışılmaktadır. Bu itibarla anayasa taslağının oluşmasına doğrudan bir katkı yaptığı farklı tanıklıklardan anlaşılan Doğan Avcıoğlu’nun görüşleri taslağın yorumlanması bağlamında makalenin kapsamına kısmen dahil edilmektedir. Anayasa taslağının siyasal ve ideolojik dokusunun irdelenmesi de metnin hukuki analizi karşısında öncelik almaktadır. Diğer yandan, 9 Mart sürecinin ve anayasa taslağının oluşum aşamalarının aydınlatılması noktasında anılara başvurmadan imtina edilemediği belirtilmelidir. Bu bakımdan anılardan sağlanan veriler şüpheli bir şekilde gözden geçirilip, mümkün olduğunca karşılaştırılarak kullanılmaktadır.

Makalenin kendini sınırladığı noktalardan bir diğerini de taslağın siyasal ve ideolojik görünümünün teorik referans çerçevesi oluşturmaktadır. Bu doğrultuda öncelikle 9 Mart hareketinin siyasal ve ideolojik karakterine dair bazı ön bilgiler paylaşılmalıdır. 9 Mart hareketinin önde gelenlerinden Celil Gürkan (1986: 132), bu hareketin düşünce yapısını ‘özgürlükleri genişletme inancı ile Atatürk’ü aşmayı öngören, yurtsever ve sol bir görüş’ şeklinde açıklamaktadır. Hareketin, üzerinde titizlikle çalışılmış ideolojik temeli olduğunu savunan Ege (2021: 12), cuntanın ideolojik altyapısının Marksizm, Kemalizm, Nasırcılık ve Jakobenzimden etkilenen Avcıoğlu’nun, tezleri ışığında şekillendiğini belirtmektedir (2021: 17). Öte taraftan 9 Mart hareketiyle bağlantılı olan *Yön-Devrim* akımının ise Marksizmden faydalanıp bir şekilde bu düşünce ile irtibatlı olduğu iddia edilmektedir (Atılgan, 2008; Şener, 2006). Dolayısıyla sol bir ideolojik-teorik kaynaktan beslendiği ve sol kaygılarla yola çıktığı konusu tartışmaya yer bırakmayan hareketin, sosyalist sol düşünce içinde nasıl konumlandırılabilirliği gibi bir soru işareti belirlemektedir. Bu bağlamda Marksizmden yararlandığı öne sürülebilecek 9 Martçı hareketin, anayasa taslağı söz konusu olduğunda, ilk bakışta Lasalcı bir sosyalizme göz kırptığı da seçilebilmektedir. Bu nedenle anayasa taslağının siyasal-ideolojik pusulasını gözlemek ve bunun teorik dayanaklarını tespit etmek açısından taslak metni, özellikle Marx ve Lassalle karşıtlığına oturtmanın amaca yönelik verimli bir

damar ortaya çıkarabileceği öngörülmektedir. Nihayetinde makalede hareketin sol içindeki yeri, özellikle modern sosyalizmin belirlediği 19. yüzyıla referansla tayin edilmeye çalışılmaktadır.

Soruşturma dört ana başlıkta toplanmaktadır. Birinci başlıkta 12 Mart tarihinden bir adım geri atılıp, konumlanma noktası değiştirilerek 9 Mart'a giden süreç gözden geçirilmektedir. Bu kapsamda, 9 Martçı hareketi siyasal ve ideolojik olarak sınırlandırma ihtimali göz ardı edilmemesi gereken ordu içindeki karşıtıların yanı sıra 9 Martçı kadro içindeki çelişkilerin de teşhir edilmesi planlanmaktadır. İkinci başlıkta 9 Mart'ın siyasal ve ideolojik karakterini gözler önüne sermesi beklenen, hareketin 'karakutusu' olan 'Devrim Dosyası' açılmaktadır. Bu dosya içinde yer alan ve makalenin asıl odaklandığı analiz sahasını oluşturan anayasa taslağı, bu noktada bir tür ön incelemeden geçirilmektedir. Bir sonraki başlıkta anayasa taslağı üzerinden 9 Mart hareketinin siyasal ve ideolojik görünümünün ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. Bu bağlamda, bu görünümün saptanması açısından anayasa taslağında sivrilen ve bir turnusol olarak kullanılabilir 'sömürü yasağı', 'emeğin değeri' bileşenleri taslaktaki bölüşüm sorunsalıyla birlikte tartışmaya açılmaktadır. Aynı hedef doğrultusunda, taslaktaki devlet kavrayışı ve taslağın Marksist bir kategori olan 'geçiş programı' çerçevesinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği de tartışılmaktadır. Son başlıkta ise 9 Mart hareketinin sosyalizmle ilişkisinin belirginleştirilmesi tasarlanmaktadır. Bu itibarla, modern sosyalizmin doğuşundaki temel ayrışmaların barizleştiği 'Birinci Enternasyonal Laboratuvarı'ndan da yararlanılarak siyasi-ideolojik görünümü ve teorik referanslarıyla 9 Mart hareketinin konumlandırılmasına çalışılmaktadır. Sonucunda Lasalcı bir sosyalizm görüntüsünün berraklaşacağı tasavvur edilen makalenin, antagonistiyle (9 Mart) değerlendirildiğinde, 12 Mart'ın tarihsel anlamının keskinleştirilmesine destek olması beklenebilir.

9 Mart Olayı Neydi?

Türkiye'de 12 Mart öncesi, yönetenlerin, yönetmekte zorlandığı ve birbirlerine karşı güven kaybı yaşadığı bir dönemi resmetmektedir (Küçük, 1986b: 353). Parlamento dışı muhalefet çevrelerinde 'darbeci bir devrim' düşüncesinin ön plana çıkması (Dursun, 2003: 47) siyasal krizi derinleştirmektedir (bkz. Özdemir, 2000: 44). 1961 Anayasası'nın hayat sahasını oluşturduğu sosyo-politik alanda sol akımlar seslerini duyurabilmekte, kimi kitle örgütleri ve yayın çevreleri Türkiye için köklü değişiklikler öngören çeşitli perspektifler çizmektedir. Bu süreçte ülkedeki sorunlar, ordu içinde de yankı uyandırarak toplumsal sorunlara 'Kemalist' girişimle çözüm arayışları çerçevesinde birtakım örgütlenmeleri beraberinde getirmektedir (Değer, 1996: 187). Talat Aydemir'in darbe girişimleri sonrasında ordu içindeki kaynaşmalar 1965 yılına kadar geri

göttürülebilmektedir¹. Özellikle 1967 yılıyla beraber cunta faaliyetleri hızlanırken ordunun ‘Kemalist ve ilerici geleneği’ vurgusunu kalınlaştıran Doğan Avcıoğlu ve çevresi, bu cuntalarla dirsek temasında bulunmaktadır (Şener, 2006: 138).

9 Martçı Koalisyon

1969 Seçimleri’nin hemen ertesinde Avcıoğlu’nun ‘genel yayın müdürü’ olduğu *Devrim* gazetesi yayın hayatına başlar. İlk sayıda kalkınma, sosyal adalet ve tam bağımsızlık yolunda bir ‘düzen değişikliği’ gereksinimini siklet merkezine alan ‘*Devrim Bildirisi*’ (Devrim, 1969: 8) yayımlanır. Bu noktada 9 Mart hareketinin ilk etapta bir sivil-asker aktörler ittifakına yaslandığının altı çizilebilir. 12 Mart sonrasında, 9 Mart hareketine yönelik yürütülen ve kamuoyuna ‘Madanoğlu Davası’ olarak yansıyan davanın dosyasında bu durum, üçlü bir ittifak şeklinde şemalaştırılır. İddianamede (Madanoğlu Cuntası, 1973) 9 Mart hareketinin ittifak yapısı ‘sivil grup’, ‘asker orijinli şahıslardan müteşekkil grup’ ve ‘asker grup’ şeklinde ayrıştırılmakla birlikte zaman içinde grupların kaynaştığına değinilir.

9 Martçılardan Bilbilik (2013: 127;256) hareket içinde yer alan çeşitli grupların 1970 yılında ‘Tümgeneral Celil Gürkan Grubu’ altında birleştiğini belirtir. ‘Silahlı Kuvvetler Örgütü’ haricinde organize olarak diğer ihtilalci grupları bir araya getiren, nihayetinde de koalisyon halindeki bu bütünü askerlere eklemleyen bir ihtilal grubu söz konusu olur (Erol, 2004: 225). Vakıa, hareket içinde ‘Orhan Kabibay Grubu’ olarak bilinen hizbin veya müdahale sonrası ‘Devrim Konseyi’ üyesi olması tasarlanan İbrahim Keskin’in, Marksist gençlik örgütleriyle ilişkileri göz önüne alındığında (bkz. Kahraman, 2015: 33–47; Kuray, 2008: 407–25) 9 Martçı ittifakın düşey ve yatay olarak ne düzeye erişebildiği saydamlaşır.

12 Mart öncesi Silahlı Kuvvetler içinde ve dışında sol bir müdahale için hazırlık yapan farklı klikler olmakla birlikte, ordu içindeki bölünmeler spesifik olarak mercek altına alındığında, iki temel oluşumun varlığı görülür. Bir tarafta sol bir müdahaleye görece yakın bir kol varken, bunun karşısında genelkurmay başkanı etrafında toplanan Musa Ögün, Hamza Günalp, İhsan Över ve Atıf Erçikan gibi generallerin oluşturduğu bir blok vardır. Bu blok, ülkeyi Marksist bir yörengeye oturtma çabasında bulunduğu inandığı diğer gruba karşı teyakkuza geçen karşı-hareket oluşumudur (bkz. Koçaş, 1978: 17–20)². 9 Martçı

¹ 9 Martçı General Lütfi Erol (2004: 219), kendi içinde bulunduğu ‘Silahlı Kuvvetler Devrimci Grubu’nun 1965 yılında çalışmaya başladığını belirtmektedir.

² Dönemin 1. Ordu Komutanı Faik Türün, Ankara’daki cuntanın Ankara dışında da önemli merkezlerde örgütlendiğini, cuntanın İstanbul kolu başkanlığının Celil Gürkan’ın [Adapazarı’ndan] Ankara’ya tayin edilmesini takiben 3. Kolordu Kurmay Başkanlığına [Lütfi Erol’a] verildiğini gözlemler. Cuntanın İstanbul kolundaki subaylardan Yarbay Şahap Atalay, Türün’ün özel kalem müdürü olarak görevlendirilir. Türün, deşifre olan Atalay’dan ikili çalışmasını ister. Türün, nihayetinde ‘çok partili parlamenter cumhuriyetin alabora edilmesine’ taraftar olmadığını, bu

sol hareketin Silahlı Kuvvetlerdeki ana omurgasını ise Havacı General Aydın Kırıçoğlu'yla Karacı General Celil Gürkan'ın başı çektikleri, Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur ve Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler'le ilişkilenen cunta teşkil eder.

Ancak Faruk Gürler'in pozisyonuna dair bu noktada bir parantez açmak gerekmektedir. 9 Mart hareketi içinde Gürler'in durumu oldukça tartışmalı olup kısmen de karanlıkta kalmaktadır.³ Gürler'in, Kırıçoğlu-Gürkan oluşumunun İstanbul koluyla, cunta yapılanması dışında gizemli bir ilişkisinin var olduğu anlaşılmaktadır. Dikkatlerden kaçmaması gereken bu husus, Gürler hakkında şüpheler doğurmaktadır. 9 Martçı cuntanın İstanbul kolunun, *Devrim* gazetesi çevresiyle kaynaşık durumda bulunan cunta merkeziyle çelişik bir siyasal-ideolojik tutum sergilediği ve onlar ölçüsünde radikal olmadığı (bkz. Erol, 2004) gözlenmektedir. Bu bağlamda 'Gürler'e bağlı çalışan', cuntanın İstanbul kolunun başındaki Lütfi Erol; Madanoğlu ve Kabibay hiziplerinin girişimleri karşısında kaygılanan Gürler tarafından, sivil grupların etkinliğinin azaltılması için İstanbul'daki görevine atandığını, çalışmalarını neticesinde de Gürler'in hedeflediği sivillerden arındırılmış bir örgüt kurduğunu kaydetmektedir (2004: 597). Bununla beraber, 12 Mart Muhtıracılarından Batur ve Gürler'in, (TSK içindeki cuntalardan biri olan) 'Türk Silahlı Kuvvetleri Devrimci Gücü'nün içinde olmakla birlikte, başlangıçta kurulan bu örgütün zamanla saptırıldığına inanılmaktadır. Bu bakımdan hareket, Erol'a (2004: 24–25) göre, sadece müdahalede birleşen ancak müdahale çerçevesindeki düşüncelerini geçici olarak saklayan gruplardan oluşmaktadır.

'D Günü' ya da 9 Mart'a Doğru

'Atatürk ilke ve devrimlerini' esas alan, ancak müdahale sonrası çoğulcu bir düzen öngörerek sosyalist bir rejime karşı çıkan İstanbul kolunun (bkz. Erol, 2004) temsilcisi olacak Lütfi Erol, Ekim 1969'un ilk günlerinde, yapılan çalışmalarını takip ettiğini söyleyen Gürler'in, çalışmalar hakkında malumat istediğini ve bundan sonra önemli durum ve haberler konusunda kendisinin bilgilendirilmesini talep ettiğini yazmaktadır (Erol, 2004: 413–14). Bu kapsamda Gürkan, açıkça, memleketi bunalımdan çıkarmak doğrultusunda Gürler ve Batur'un 'bilgi, görgü, muvafakati ve talimatı' dahilinde 'su katılmamış Atatürkçü görüşle' çalışmalar ve hazırlıklar olduğunu vurgulamaktadır (Nokta, 1985: 32). Dolayısıyla Silahlı Kuvvetler içinde iktidarı almak niyetiyle

sebeple cuntaya karşı çalıştığını belirtir. Bu karşı çıkış, gerekirse 'Ankara'nın üstüne yürüme' hazırlıklarını da kapsamaktadır (Türün, 1990: 5–9).

³ Faik Türün, 1972'de 'genelkurmay başkanı olmaması için elinden geleni yaptığını' Genelkurmay Başkanı Gürler'in yüzüne söylediği görüşmede, Gürler'in, kendi hakkındaki rivayetleri Harp Akademisindeki hocalığına ve Akademi Komutanlığına bağladığını belirtir. Gürler, bu görevleri sebebiyle hemen hemen bütün kurmay subayları tanıdığını, zaman zaman bu subayların kendisine gelerek ülkede olan bitenlere dair şikayet ettiğini, çeşitli çözümler sunduğunu, kendisinin de 'evet', 'hay hay' dediğini, söylentilerin kökeninde de bunun yattığını söyler (Türün, 1990: 27–28).

örgütlenen çeşitli komitelerin varlığı nerede ise ‘herkesin bildiği bir sır’ haline gelmektedir (Küçük, 1986a: 365).

1970 Ağustos’unda kuvvet komutanlığına atanan Gürler, bu kesitte İstanbul’daki grupla temas kurmakta, İstanbul’daki durum ve İstanbul örgütünün saptadığı devrim ilkeleri ve müdahale sonrası programı hakkında bilgi almaktadır. Ayrıca örgüte tüm hazırlıklarda Atatürk ilke ve devrimlerini rehber edinmelerini salık vermektedir. Ancak bu noktada gözden kaçmaması gereken husus, buradaki çalışmaların Ankara’daki cunta merkezindeki çalışmalardan farklılık göstermesi (bkz. Erol, 2004: 449–53), Ankara’daki hazırlıkların İstanbul kolunun çalışmalarına göre daha radikal ve solda olmasıdır.⁴

1971 yılına gelindiğinde, 27 Ocak’ta ‘Yüksek Komuta Konseyi’ toplanmaktadır. Toplantıda Genelkurmay Başkanı Tağmaç, durumun her geçen gün kötüye gittiği tespitinde bulunmaktadır. Bu itibarla cumhurbaşkanının başbakanı istifa ettirmesi, yeni kurulacak kabinenin olağanüstü ve geniş yetkilerle donatılması, sıkıyönetim ilan edilmesi, gerekli yasal ve anayasal değişikliklerin yapılarak bir iki sene içinde seçime gidilmesi ve bu şekilde ordunun kendini hiç göstermemesi tarzında, (Deniz Kuvvetleri Komutanı Eyiceoğlu’na ‘Yahya Han formülü’ olarak değerlendirilen) bir plan tasarladığını, (kendisinin ise ‘De Gaulle formülü’ olarak savunduğu) bu kurtuluş çaresini cumhurbaşkanına arz edeceğini bildirmektedir (Batur, 1985: 269). Bu toplantıdan sonra 29 Ocak’ta Gürler, Kara Kuvvetlerindeki generalleriyle bir araya gelmekte, ülkedeki buhranın nihayetinde bir kurucu meclis kurulmasına ve yeni bir hükûmeti iş başına getirmeye varacağını beyan etmektedir. Bu doğrultuda 9 Mart hareketi içinde bulunan Celil Gürkan ve hareket içinde bulunmayan İhsan Över’e bir ‘önlemler kataloğu veya takvimi’ hazırlamaları direktifini vermektedir (Gürkan, 1986: 216–18).

Öte yandan 9 Mart koalisyonunun sivil kanadı içinde yer alan Avcıoğlu ise darbeyi yakın görmekte, bunun için darbe sonrası yapılacakları belirtmek doğrultusunda hedef kitleye (askerler) yönelik *Devrim Üzerine* kitabını yayımlamaktadır (Cemal, 1999: 223). Bu etapta sosyalist olmayan İstanbul’daki Gürlerci grupla, hareketin merkezi konumunda bulunan Ankara arasındaki ihtilaflar, Ankara’dan bir heyetin İstanbul’daki son hazırlıkları tamamlamak

⁴ Diğer taraftan 9-12 Mart’a giden süreçte, MGK toplantılarında tartışmalara yol açan raporları hazırlayan Batur’un (bkz. 1985: 154-170;188-214) 21 Kasım 1970 tarihli ikinci raporunun ardından Gürler, Batur’un raporundaki görüşleri destekler mahiyette MGK’da sunacağı metni hazırlaması için 9 Martçı Emin Değer’e görev vermektedir. Bu doğrultuda Değer’e notlar yazdırmaktadır. Gürler’in dikte ettiği notlara göre bunalımın sebebi Atatürkçü çizgiden sapmak ve anayasanın öngördüğü reformları yapmamaktır. NATO’dan çıkılamaz ama ulusal bir savunma konsepti oluşturulmalıdır. Gürler, ekonomik görüşlerini ise şöyle özetlemektedir: “Ne sermaye emeği sömürmeli ne de tek güç olmalı”. Atatürkçü ekonomi modeli benimsenmelidir. Özgürlüklerin kullanılabilmesi için ekonomik gücün herkese emeği ölçüsünde dağıtılması gerekir. Bu bakımdan milli gelirden herkes emeğine göre pay almalıdır (Değer, 1985).

üzere gerçekleştirdiği İstanbul ziyaretinde kendini göstermektedir. İstanbul kolunun, müdahale sonrası hedef alınacak siviller kapsamında, ittifak halinde olunan *Devrim* gazetesi çevresinden İlhan Selçuk, İlhami Soysal gibi isimleri listeye yazdığı ortaya çıkmaktadır (Bilbilik, 2013: 143).

1971 Mart'ının ilk haftasına gelindiğinde gerek toplum gerek Silahlı Kuvvetler içinde tansiyon iyice yükselmektedir. 3 Mart 1971'de Genelkurmay Başkanı Tağmaç, gelinen durumla ilgili Ankara'daki subaylarla bir toplantı yaparak "...*Sosyal gelişmeler ekonomik gelişmeleri aşmıştır... Bize kayıtsız şartsız güvenin... Ne yaparsak biz yapacağız.*" şeklinde görüşlerini aktarmaktadır (Bilget, 2002: 158). Bu günlerde cunta faaliyetleri içinde yer almayan, Ankara'daki en güçlü birliklerden biri olan 28. Tümenin Faruk Gürler'e yakınlığıyla bilinen komutanı Tümgeneral Abdurrahman Ergeç, cuntanın İstanbul kolunun başındaki Lütfi Erol'a ulaşarak Gürler'in direktiflerini iletmektedir. Bu anlamda Erol'dan, Gürler'in doğrudan emri olmadan hiçbir teşebbüste bulunmamasını, kulağının Gürler'de olmasını istemektedir (Erol, 2004: 587)⁵.

Nihayetinde 7 Mart günü, Ankara dışından gelen subayların da katılımıyla (9 Mart hareketi içinde şüpheli bir aktör olarak addedilen) Korgeneral Atf Erçikan⁶ riyasetinde bir toplantı tertip edilip müdahalenin tarihi belirlenir (Değer, 1985). 'D Günü' olarak saptanan 9 Mart'ta, Bilbilik'e göre 'on hareketi başarıya ulaştırabilecek' bir kuvvet mevcuduyla saat 17.00'da 'düğmeye basma' kararı verilir (Bilbilik, 2013: 151)⁷. 9 Mart gününe gelindiğinde, Batur'u arayan Gürler bazı generallerle beraber Hava Kuvvetleri Karargâhına gelmek istediğini beyan eder (Batur, 1985: 275). Hava Kuvvetlerindeki bu toplantı öncesi (Kırışoğlu'nun ağır bir hastalığa yakalanması sonucu örgütte onun görevlerini deruhte eden) General Ömer Çokgör Hava Kuvvetlerini alarma geçirir (Değer, 1985).

Batur, saat 17'den sonra başlayan toplantıda, konuşulanlardan bütün hazırlıkların tamam olduğunun ve birliklerin hazır duruma geçirildiğinin

⁵ Erol (2004: 525), Gürler'in Ankara'daki güçlü kara birliklerinin komutanları olan ve cunta içinde yer almayan Abdurrahman Ergeç, Turhan Olcayto ve Dündar Yiğitbaş'ı gereken yerde kullanmak üzere yedek olarak yanında tuttuğuna değinmektedir. Küçük (1986b: 199) bu durumu şöyle yorumlamaktadır: "*Celil Gürkan-Şükrü Köseoğlu Faruk Gürler'in sol kolu oluyorlar ve Turhan Olcayto-Abdurrahman Ergeç de sağ kolu sayılıyorlar. Sol kolunu, sağ koluna kırdırıyor. 9 Mart önleniyor...*".

⁶ Batur, Erçikan'ın toplantılarda subayları tahrik ettiğine, ertesi gün de bunları Genelkurmay Başkanına anlattığına dikkat çekmektedir (1985: 215). Gürler de Gürkan'a, Atf Erçikan'la ilişkilerinize dikkat edin uyarısını yapmaktan geri durmamaktadır (1986: 225). Bilbilik (2013: 149–50) de bu kapsamda, 12 Mart Muhtırası sonrası Deniz Kuvvetleri Komutanı Eyiceoğlu'nun kendisine, "*Bütün toplantılarımızı biliyoruz. İçinize Korgeneral Atf Erçikan'ı soktuk. Toplantılardan sonra bize, Çankaya'ya bütün bilgileri teyple getiriyordu.*" dediğini yazmaktadır. Ayrıca bkz. Bilget (2002: 145–47) ve Türün (1990: 12).

⁷ Ancak düğmeye basma saatinden birkaç saat önce buluşan Bilbilik ve Avcıoğlu hareketin felakete uğrayacağını düşündüklerini de ifade etmekte beis görmemişlerdir (bkz. Bilbilik, 2013: 151).

anlaşıldığını vurgular (Batur, 1985: 276). Toplantıda bulunan Gürkan'ın anlatımıyla, Batur; müdahaleden sonra kendisinin başbakan, Gürler'in de devlet başkanı olacağını belirttiikten sonra Gürler tarafından verilecek nihai kararın beklendiğini söyler (Gürkan, 1986: 250). Nihayetinde Gürler'in, ertesi günkü 'Genişletilmiş Komuta Konseyi' toplantısı kararının beklenmesi ve hiçbir harekete kalkışılmaması doğrultusundaki emriyle toplantı tamamlanır (Batur, 1985: 276), Gürkan'a göre 'dağın fare doğurmasıyla' (1986: 254), 'her şey oracıkta biter' (1986: 252). Diğer taraftan bu esnada Gürler, olayı daha da kompleks hale getiren bir girişimde bulunarak 9 Mart gecesi sol bir darbe tehdidine karşı Ankara'daki birliklerde alarm verir (Değer, 1985)⁸.

Netice itibarıyla sistem dışı bir hazırlığın son aşamaya gelmesi 12 Mart'taki müdahaleye aciliyet katar (Aydınöglü, 2007: 248-49). 9 Mart'ta hareketin yönü değiştirilip Tağmaç-Gürler ittifakının kurulmasıyla alttan gelen basıncın boşaltılması için uzlaştırıcı bir formül aranır (Altuğ, 1976: 392). Kaynak'a göre, MİT Müsteşarı Fuat Doğu'nun da içinde bulunduğu, Cevdet Sunay'ın başı çektiği kanat, Türkiye için ciddi bir tehdit oluşturan Madanoğlu, Batur ve Gürler birlikteliğinin bertaraf edilmesi gerektiği düşüncesi merkezinde girişimlerini sürdürür (Kaynak, 2001: 98-99)⁹. Bu anlamda atılan ilk adım 12 Mart Muhtırası olarak dikkat çeker. İkinci adım da 16 Mart'ta atılır. 9 Martçı 19 subay emekliye sevk edilip, kimi subayların da yerleri değiştirilerek 9 Mart'ın hareket kabiliyeti başarılı bir şekilde bertaraf edilir¹⁰ (Aydınöglü, 2007: 250).¹¹

⁸ Erol'a göre Gürler, 1971 başından itibaren hareket içindeki çeşitli akımların (olumsuz) etkisi sebebiyle giderek örgüte güvenini yitirmişdir (Erol, 2004: 446).

⁹ Madanoğlu, 12 Mart'la ilgili olarak Batur'un, Gürler'i 'işlediğini', 9 Mart'ta sözde ilerici bir müdahale tasarlandığını ancak CIA'in müdahil olup hareketin yön değiştirmesiyle 12 Mart'ta 'gerici' olanın gerçekleştiğini, Gürler ve Batur'un izole edildiğini vurgular (İkibin'e Doğru, 1988: 22).

¹⁰ 23 Mart 1971'de ise bu sefer 12 Mart Muhtırası'nı imzalayan komutanlara, 'Devrim Kuvvetleri Komutanlığı' antetli ve 'çok gizli' ibareli bir '(karşı) muhtıra' verilir. Bu muhtıradaki (bkz. Batur, 1985: 307-9), 12 Mart Muhtırası mucibince kurulacak hükümetin icraatının bir süre izleneceği ifade edilir. Bu bağlamda Atatürkçü uygulamalardan sapmalar olması halinde devrimci eylemin yer altına çekilmesinin ve 'Devrim Kuvvetleri Komutanlığı'nca örgütlenmesinin karar altına alındığı bildirilerek 9 Mart hareketinin TSK içindeki son nefesi sarf edilir.

¹¹ Ancak, bir başka taraftan da 12 Mart sürecinde yaşananları anlamlı hale getirebilen farklı bir kanaatin bulunduğu kaydedilmelidir. Faik Türün, 12 Mart Muhtırası'yla 9 Mart hareketinin sadece yöntem değiştirdiği kanısındadır. Bu düşünceye göre 9 Martçılarca amaçlanan noktaya varılması üç basamağın kademe kademe atlanmasına bağlıdır. Muhtıra'yla (12 Mart'la), icrayı ele geçirerek ilk basamağa atlanır. İkinci basamak devlet başkanlığının ele geçirilmesi, üçüncü basamak ise 'Devrim Konseyi' ve 'Devrim Meclisi'nin kurulmasıdır. Ancak Gürler'in cumhurbaşkanı seçilememesiyle bu hareket nihai olarak akamete uğratılır. Bu itibarla '12 Mart, amacına ulaşamayarak ilk basamak üzerinde tepinip durur' (Türün, 1990: 16;28-30;39-43).

9 Mart Hareketinin Siyasal Karakteri: Devrim Dosyası

9 Martçıların hazırlıklarını içerip Devrim Dosyası olarak adlandırılan doküman, aslında üç ayrı dosya halindeki belgelerden oluşmaktadır. Batur'un (1985: 215) ifadesiyle, 'Avcıoğlu'nun görüşlerini yansıtan' bu dosyada bir anayasa taslağı, bir devlet düzeni şeması, alternatif isimler içeren bakanlar kurulu listesi, bakanlar kuruluna verilecek talimat ve basın-yayın ve TRT ile ilgili bölümler bulunur. Makalenin odaklandığı belge olan anayasa taslağının tekemmül aşamasını kısaca ele almak, konunun derinleştirilebilmesi açısından isabetli olabilir. Bu noktadan devam edilirse, 9 Martçı subaylar öncelikle getirilecek sistemin sosyal, siyasal ve hukuksal amaçlarını sorgulayan Batur'a cevap vermek üzere Avcıoğlu'na müracaat ederek genel bir sistem şablonu alırlar. Devrimden sonraki anayasa çalışmaları için bir hazırlık yapılması düşüncesiyle de Batur'a verilecek cevabın anayasa taslağı olarak hazırlanmasına karar verirler. Hukukçu subaylar Emin Değer ve Hidayet Ilgar, hukukçu Fakih Özfakih'in de katılımıyla, 'Devrim Anayasası' taslağını hazırlamaya girişip (Değer, 1985, 1996: 224) 'Avcıoğlu'nun program taslağından bir anayasaya ulaşma' çabalarına başlarlar (Bilget, 2002: 86). Bu süreçte anayasa taslağı hazırlıklarına koalisyondaki diğer gruplar da destek olur. Farklı grupların yaptığı çeşitli çalışmalar hareket içindeki diğer gruplara ulaştırılır. Avcıoğlu da hazırlıkların konsolide edilmesiyle ilgilenir (Bilbilik, 2013: 122). Devrim gazetesinin yazı işleri müdürlerinden Hasan Cemal de bu doğrultuda, Avcıoğlu'nun bir anayasa taslağı hazırladığını, kendisinin de bunu 9 Martçılara teslim ettiğini kaydederek (1999: 58) anayasa taslağına dönük, 9 Mart hareketi içindeki kolektif çabaları teyit eder.

Nihayetinde çalışmalar bitirilip Ocak 1971 sonunda Batur'a sunulur (Bilget, 2002: 113). Ancak, durumun doğası gereği, Batur'a verilen bu dosyada ('D günü' gerçekleştirilecek) harekât(-ın) dosyası hariç tutulur (Değer, 1985). Baturca onaylanan dosya, daha sonra 'kıdemli lider' Faruk Gürler'e sunulmak üzere Gürkan'a verilir (Gürkan, 1986: 228). Mart başında dosya Gürler'e de sunulur. Bunun akabinde (8 Mart) pazartesi günü Gürler, 'söylendiği kadar solda değilmişsiniz' ifadesini kullanarak dosyayı geri verir (Değer, 1985). Devrim Dosyası dokümanının akıbetini ise 9 Mart günü belirler. Anayasa taslağı, 12 Mart sonrası geçerlilik (*validity*) kazanamayan bir metin olarak kalır.¹²

Anayasa Taslağının Muhtevası

9 Mart hareketinin niteliği üzerindeki sis perdesini dağıtmaya yardım edebilecek anayasa taslağı dokümanı (bkz. Bilbilik, 2013: 157-75; Bilget, 2002: 123-38; Gürkan, 1986: 231-49), 'T.C. Devrim Anayasası' başlığı altında 7 kısım, 65 madde ve 4 de geçici maddeden oluşan, yürürlükteki 1961 Anayasası'na nazaran kısa bir metindir. 8. maddedeki "*Devlet şeklinin Cumhuriyet olduğu hakkındaki*

¹²Devrim Dosyası, 16 Mart'ta emekli edilmesi sonrası 9 Martçı Havacı General Ömer Çokgör tarafından Hava Kuvvetleri Kurmay Başkanı Ahmet Dural'a teslim edilir (Gürkan, 1986: 229).

Anayasa hükmü değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez.” hükmüyle, 64. maddedeki “Devrim Anayasasında, Devrim ilkelerine aykırı değişiklik teklif edilemez.” hükmü ve bu maddenin son fıkrasında değişiklik teklif ve kabulü için özel bir nisabın aranmasıyla metin, katı bir anayasa olması planlanan bir taslak olarak temayüz eder.

Taslak, birinci kısımda ‘Genel İlkeler’i; ikinci kısımda ‘Devrim Konseyi’, ‘Devrim Konseyi Genel Sekreterliği’, ‘Devrim Meclisi’, ‘Devrim Meclisi Genel Sekreterliği’ gibi yeni organ ve birimler getirip Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu ile Anayasa Mahkemesini kaldıran ‘Cumhuriyetin Temel Kuruluşları’ nı düzenler. Üçüncü kısım ‘Temel Ödevler ve Haklar’a; dördüncü kısım ‘Kişinin Hak ve Ödevleri’ne ayrılır. Beşinci kısım monolitik bir yapı öngören ‘Siyasal Örgütlenme’yi; altıncı kısım ‘Devrim Örgütü’ ve ‘Devrim Mahkemeleri’ni ihdas eden ‘Geçici Hükümler’i; yedinci kısım ise ‘Son Hükümler’i içerir.

Birinci ve İkinci Kısım

Birinci kısmın konusunu oluşturan genel ilkeler kapsamında 2. madde, “*Türkiye Cumhuriyeti, Devrim ilkelerine dayanan halkçı, devletçi, laik, milli ve sosyal devrimci bir devlettir.*” diyerek devletin niteliğini ortaya koyar. 4. madde, egemenliğin ‘yetkili organlar’ eliyle kullanılacağını belirterek egemenliğin kullanımını yalnızca Meclise özgüleyen 1924 Anayasası’ndan ayrılan 1961 Anayasası’nın geleneğini sürdürür. Bunun gibi, taslak 5. ve 6. maddeyle yasamayı ‘yetki’, yürütmeyi ‘görev’ addederek 1961 Anayasası’nın devamcısı olur.

Cumhuriyetin temel kuruluşlarını ele alan ikinci kısımda 9.,10., 13. ve 14. maddeler çerçevesinde yasama organı Devrim Konseyi ve Devrim Meclisi olarak belirlenir. Ancak en yüksek karar organı; ‘çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmış bir Türkiye yaratılması ile görevli ve sorumlu’ olan ve ‘1971 Devrimi’yle yönetimi devralan kişilerden kurulan, Cumhurbaşkanı’nın da doğal başkanı olduğu Devrim Konseyi şeklinde saptanır. ‘Devletin bütün kuruluşlarını gözetim ve denetimi altında bulundurmak’la yetkilendirilen Devrim Konseyi, böylece devlet organizasyonunda müstesna bir konuma yerleşir. Buna karşılık Devrim Meclisi yetkisiz ve istisari bir merci niteliği gösterir. 21. madde, Devrim Meclisinin görev süresinin, ‘Devrim Partisi’ Kongresinden altı ay sonra belirlenecek genel seçim tarihine kadar devam edeceğini kaydeder. Bununla birlikte taslağın, Devrim Konseyi üyelerinin ya da Cumhurbaşkanı’nın görev süreleri ve seçimlerine dair bir hüküm içermediği, bu makamlar için zımnen daimi bir statü öngördüğü dikkat çeker.

Yürütme organını, Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu teşkil eder. Başbakan, Devrim Konseyi üyeleri arasından Konseyce seçilip Cumhurbaşkanı

tarafından atanır. Başbakan Yardımcısı ve bakanlar da 'Devrim Kurulu'nun¹³ saptayacağı adaylar arasından Başbakanca seçilip Cumhurbaşkanınca atanır (md. 30). Taslaktaki 14., 25., 27., 30., 31. ve 32. maddeler birlikte ele alındığında, Bakanlar Kurulunun hükümet programı hazırlaması, güvenoyu alması, yasama organı dışında ayrı bir konumu olan bir devlet başkanı makamının bulunması ancak Cumhurbaşkanının Konsey üyeliğinin devam etmesi, Bakanlar Kurulunun Devrim Konseyine karşı sorumlu olması, Devrim Konseyinin 'devrim ilkeleri' çerçevesinde hükümete her daim yol gösterebilmesi, Bakanlar Kurulunun yasa teklifinde bulunabilmesi, meclis hükümeti sistemiyle parlamenter sistem kırması bir hükümet sisteminin anayasa taslağınca benimsendiği gösterir.

İdare bölümünde 36. madde, kamu kuruluşları yanında 'radyo-televizyon', 'haber kaynakları' ve 'basın'ın, 'Devrimin halka yayılması' ve 'yeni Türkiye'nin yaratılmasında' vazifeli olarak devlet yapısındaki yerlerini alacaklarını vurgulayıp basının hangi kapsamda konumlandırıldığına ışık tutar. 38. madde ise 'devrim ilkelerini benimsemeyen ve devrime aykırı tutum ve davranışta bulunan' memurların çalıştırılmayacağını hüküm altına alır. Bu madde, devrim gailisiyle, 'kamu görevliliğinin tüm yurttaşlara açıklığı' gibi bir ilkedен sapmanın yeğlendiğini de ele verir.

Üçüncü Kısım

'Ödev'i, 'haklar'ın önüne alan 'Temel Ödevler ve Haklar' kısmında, taslağın ardındaki düşünce sistematiğini berraklaştırabilecek bazı bulgulara ulaşmak mümkündür. Söz gelimi 47. maddenin ilk üç fıkrası şu şekilde sıralanır: "*Herkese imkân ve fırsat eşitliği sağlanarak; ekonominin toplumsal bütünlük, dengelik ve eşitlik çerçevesi içinde geliştirilmesi, Devletin görevi olup; kişi bu amaca ulaşmada ödevlidir. Kişinin ekonomik hakları, bu ödev sonucu ulusal gelire katkıda bulunduğu yerde başlar ve o oranda gelişir. Sömürünün her çeşidi yasaktır.*". 6. fıkrada ise "*Sermaye, ulusal ekonominin hizmetinde olup; kullanılması, kamu yararı ve halkın ekonomik haklarına aykırı olamaz.*" şeklinde sermayeye 'ihtirazi kayıt' düşen bir normun benimsendiği görülür. Bu kapsamda 53. ve 51. maddeleri de 47. maddeyle beraber ele almak uygundur.

53. maddenin ilk fıkrası, "*Çalışma, sağlık durumu uygun bütün vatandaşlar için bir hak, bir ödev ve bir şereftir.*" ve son fıkrası, "*Emeğin ulusal gelire katkı oranında ve ekonominin oluşumuna etkisi ölçüsünde değeri vardır. Emek israf edilemez.*" hükümlerini barındırır¹⁴. Bölüşüme ilişkin bir ilke ile

¹³ Metinde, Devrim Kurulu olarak geçmekle birlikte, taslakta, Devrim Kurulu diye bir organ bulunmamaktadır. Bu durum Devrim Konseyinin sehven Devrim Kurulu olarak yazıldığını düşündürmektedir. Ancak Madanoğlu cuntasının tüzük taslağında (bkz. Madanoğlu Cuntası, 1973: 45-48) 'Devrim Genel Kurulu' isimli bir ünitenin yer aldığı da belirtilmelidir.

¹⁴ Bu madde, Sovyetler Birliği'nin o zaman yürürlükteki 1936 Anayasası'nın, "*SSCB'de çalışmak, çalışmayan yemek de yememeli.*" ilkesine uygun olarak, *gücü yeten her vatandaşın görevi ve bir onur meselesidir. SSCB'de sosyalizm ilkesi hayata geçirilmiştir: Herkesten yeteneğine göre,*

başlayan 51. madde de “*Tüm ekonomik olanaklar, toplumsal yapıyı güçlendirecek, halkı harcadığı emek ve ulusal ekonomiye katkısı oranında yararlandırılacak şekilde düzenlenir.*” hükmünü getirir. Bir sonraki fıkrada temel sanayi, ulaştırma, enerji, doğal kaynaklar ve ormanların devletin mülkiyetinde olduğu ve ancak devlet eliyle işletileceği vazedilir. Bu fıkra son fıkrayla tamamlanarak dış ticaret, bankacılık ve sigortacılığın devletleştirileceği ortaya konur.

Mülkiyet ve miras hakkını tanıyan taslak (49. madde), 50. maddesiyle ise bir ‘toprak ve tarım devrimi’ tasarlar. Topraksız veya yeterli toprağı bulunmayan çiftçiye toprak dağıtımıyla devleti ödevli kılar. Kooperatifçilik konusu da tarım ve toprak devrimi başlığı altında yerini alır. Bu kapsamda devletin, ‘her alanda’, kooperatifçiliği geliştirip gözeteceği hükme bağlanarak yürürlükteki 1961 Anayasası’nın 51. maddesinden görece daha vurgulu bir şekilde kooperatifçilik üzerinde durulur (krş. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1961).

Taslağın, plan(lama) mefhumuna bakışını gün ışığına çıkaran ise 52. ve 59. maddelerdir. 52. madde, “*Ekonominin tümünü kapsayan ve bağlayan plan esastır.*” diyerek yürürlükteki düzenlemelerden farklı bir şekilde, kamu kesimi ile özel kesim arasında planların bağlayıcılığı noktasında bir ayrıma gidilmediğinin (krş. Kazgan, 2006: 95–96) altını çizer. Bu anlamıyla, ‘piyasa’ sistematığının zayıf karnını oluşturan, parçalı mülkiyet yapısının doğurabildiği ‘piyasa anarşisi’ne karşı tedbir alınmak istendiğini hissedilebilir. Bununla birlikte her ekonomik kuruluşun kendi planını, ‘ana kalkınma planı’ çerçevesinde yapacağını belirtilmesi ve 59. maddede Devlet Planlama Teşkilatının temelde ‘kalkınma ilkeleri’nin nasıl gerçekleştirileceğiyle görevlendirilmesi, planlama rasyonalitesine yalnızca ‘kalkınma’ ekseninde bakıldığı intibası bırakır.

Dördüncü ve Beşinci Kısım

Dördüncü kısımda 60. madde vasıtasıyla kişinin klasik negatif statü hakları doğal hukuk ekolüne bir referansla belirtilir. Beşinci kısımdaki 63. madde ile radikal bir hamle yapıldığı teşhis edilir. Siyasal örgütlenme başlığına hasredilen bu madde; ‘devrim iradesi’nin amacını, ‘Türk toplumunu çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırmak’ şeklinde tanımlar. Bu amacı gerçekleştirmek için yaratılacak devrimci kadrolara devredilmek üzere yönetimin ele alındığını ortaya koyar. Bu kadroların ise bir ‘Devrim Partisi’ ile kurumsallaşacağını duyurur. Bu anlamda geçicilik niteliği içine bir istikrar ögesi de girer. 9 Martçı Gürkan’ın, devrimle beraber ‘demokratik parlamenter düzene bir süre ara verileceğini’ öngören düşüncelerine karşın (1986: 231), taslakta siyasal haklar noktasında ‘Devrim Partisi’ dışında bir örgütlenmeye hayat şansı tanınmaz. Öte yandan taslak, seçimlere ilişkin (yetkisiz Devrim Meclisinin seçimleri hariç) bir bilgi içermeyerek tek parti sistemine zımnen cevaz veren yapısıyla, ‘anti-

herkese emeğine göre.” içeriğine sahip 12. maddesinden (The Soviet Socialist Constitution, 1942: 5) kısmen iktibas edilmiş izlenimi vermektedir.

parlamentarist Baasçılık' yorumlarını (Alatlı, 2002; Kaynak, 2006) haklılaştırabilen bir kisveye bürünür.

Altıncı ve Yedinci Kısım

Altıncı kısımdaki geçici 1. madde ile parti-devlet arasındaki ayrımın bulanıklaşarak parti-devlet kaynaşıklığına giden istikametini kolaylaştığı seçilebilir. Buna göre Devrim Partisi kurulana kadar Devrim Partisi Genel Sekreterliğine bağlı ve idari hiyerarşiye paralel bir 'Devrim Örgütü' vücuda getirilir. Geçici 3. madde, "*Devrim gününe kadar, ulusal çıkarlara aykırı tutum ve davranışlarda buldukları saptananlarla; Devrim güvenliğine ve Devrime karşı her ne şekilde olursa olsun, söz, yazı ve basının diğer araçları ile veya başka şekilde karşı gelenleri yargılamak amacıyla, Devrim Konseyi Genel Sekreterliğine bağlı özel Devrim Mahkemeleri kurulur.*" diyerek radikal bir tedbir daha alır. Bu itibarla taslak, 60. maddede doğal bir hak olarak tanımladığı kanunsuz suç olmayacağı ilkesine tezat bir şekilde, suçlamaların 'makabline şamil' bir tarzda yapılacağını açık eder. Bu bakımdan geçici de olsa ilgili madde, 7. maddedeki yargı yetkisinin bağımsız mahkemelerce kullanılacağı hükmüyle çelişik hale gelir.

Taslağın yedinci kısmındaki 'Devrim Anayasası'nın Değiştirilmesi başlığı' ise kimi soru işaretlerine yenilerini ekler. Taslak, Anayasa'nın tümünden nasıl değiştirileceğini hüküm altına almadığı gibi, 64. madde devrim ilkelerine aykırı değişiklik teklif edilmesini de yasaklar. Bir geçicilik içermesi öngörülen düzen (Gürkan, 1986: 231), hatta Batur'un taslağı eleştirdiği el yazmasında 'Geçici Anayasa' olarak irdelenen metin (1985: 220), Batur'un da fark ettiği gibi devamlılık düşüncesine dayanıp, geçiş evresinden sonra başka bir düzenin kurulabilmesine olanak tanımaz (1985: 221). Taslak, yeni bir anayasanın nasıl yapılacağı konusunda sessiz kalarak veya devrimin ruhuna aykırı anayasal değişikliklerin yapılamayacağını beyan ederek bir anlamda düzenin tekrardan değiştirilmesini hukuken gayrimeşru kılar. 'Devrimin amaçlarına uygun ve toplumun gelişmesini sağlayacak atılımlar için' değişiklik tekliflerinin yapılabileceğini ifade eden taslak (md. 64), bu konuda 'devrim ilkeleri'ni ve 'devrimin amaçlarını' mühim bir mevkiye terfi ettirir.

'Devrim Anayasası' Taslağı Prizmasıyla 9 Mart'ın Siyasal ve İdeolojik Karakterinin Analizi

Anayasa üzerinde tasarrufta bulunma sorununun, devrimin ilke, amaç ve ruhunun ne olduğuyla, dolayısıyla 9 Mart hareketinin ideolojik ve siyasal karakteri meselesiyle iç içe geçtiği görülmektedir. Anayasaya adını veren 'devrim'den ve ülkeye anayasa ile bir yön gösteren 'devrim ilkeleri'¹⁵nden ne anlaşılacağına

¹⁵ 'Devrim Dosyası'nda belirlenmiş bazı 'İlkeler' mevcuttur. Bu ilkeler iki değişik tarzda yazılmaktadır. Birinci tarzdaki ilkelerde 'reform' terimi tercih edilirken, hemen hemen aynı

dair, bir dibace kısmı da içermeyen anayasa taslağı görece ketumdur. Bu itibarla yorum yoluyla ‘devrim’in anlam ve kapsamına ulaşma saiki, 9 Mart’ın ideolojik mimarı sayılan Avcıoğlu’nun (bkz. Akça, 2017) görüşlerine başvurmaya zorlamaktadır.

Avcıoğlu’nun 9 Mart’ın eşliğinde yayımladığı *Devrim Üzerine* kitabı bu konuda aydınlatıcıdır. Avcıoğlu, devrimden ne anladığını kitabın ilk cümleleriyle duru bir şekilde ortaya koyduğu gibi, Türkiye’nin durumuna ilişkin de görüşlerini açıklar: “*Devrim, en basit deyişle eski düzenin egemen sınıflarıyla birlikte yıkılması ve yükselen toplumsal güçlerin kendi düzenlerini getirmesidir.*”. *Çağımızda iki tip devrim görülmektedir: Ulusal kurtuluş devrimleri ve sosyalist devrimler.* Bu noktada Avcıoğlu, Türkiye’nin esas meselesini ulusal kurtuluş devrimini gerçekleştirmek şeklinde tanımlar (1971: 9). Eski düzenin egemen sınıfları karşısında yükselen toplumsal güçlerin kendi düzenini kurması, Avcıoğlu’nun bilahare açıklama getirdiği ‘ulusal kurtuluş devrimi’ bileşeni ile birlikte ele alındığında, devrimin nasıl bir ilke ve ruha sahip olabileceğine yönelik kompakt bir bilgiye ulaşılabilir. Buna göre Atatürk’ün de ana hedefi olan tam bağımsız ve çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmış Türkiye’yi inşa etmek, ulusal kurtuluş devriminin amacıdır. Mesele, Atatürk’ün başlattığı ancak yarı yolda bırakılıp saptırılan ulusal kurtuluş devrimini bugünün koşullarında tüm sonuçlarıyla gerçekleştirmektir. (Avcıoğlu, 1971: 10–11).

Taslak Düşümünün Çözümü İçin Kilit Noktalar: Sömürü Yasağı, Emek, ‘Emeğin Değeri’ ve Bölüşüm

Devrimin anlam ve içeriğini tespit etmekle paralel olarak, taslakta ‘sömürünün her çeşidinin yasaklanması’ (md. 47), ‘emeğin değeri’nin konumlandırılması ve bunlarla ilişkilenen bölüşüm meselesi, 9 Mart hareketinin (taslakta tezahür eden) siyasal-ideolojik karakterinin analizine ilişkin bazı olanaklar yaratır. Bu açıdan ‘sömürü’ye ilkesel olarak cepheden karşı çıkan sol-sosyalist düşünceler baz alınarak anayasanın siyasal-ideolojik çerçevesi ve teorik zemini değerlendirilebilir. Bu bağlamda ilk olarak, ekonomi dışı sömürü çeşitleri bir tarafa, taslakta sömürünün nasıl önlenebileceğine ilişkin kısmi bir açıklama sunan 50. maddenin, topraksız veya yeterli toprağı bulunmayan çiftçiye toprak dağıtılacağını öngördüğü tekrarlanabilir. Bu tedbirle ‘ulusal kurtuluş devrimi’yle

konulara değinen ikincisinde, daha çok ‘devrim’ terimi kullanılmaktadır. Bu ilkeler, (1)toprak ve tarım devrimi; (2)dış ticaret, bankacılık ve sigortacılığın devletleştirilmesi; (3)yeraltı kaynakları ve ormanların devletleştirilmesi; (4)çelik, montaj, hidro-elektrik, ilaç, lastik, margarin sanayisinin devletleştirilmesi; (5)sahillerin ve gerekli görülen şehir arazilerinin kamulaştırılması; (6)idarenin devrimci ilkelere göre yeniden kuruluşu; (7)vergi devrimi; (8)sağlık hizmetlerinin sosyalize edilmesi; (9)milli eğitimin devrimci ilkelere göre yeniden kurulması; (10)ağır sanayi kurulması; (11)dış politikada reform; (12)halkın her kesimini kapsayacak sosyal güvenlik reformu; (13)silahlı kuvvetlerde reform; (14)kalkınmayı sağlayacak iskân ve konut politikası şeklindedir (Batur, 1985: 216–17).

aşılacağı savunulan 'feodal sömürü' aleyhine bir müdahalede bulunulmasının planlandığı tartışma götürmemektedir.

Sosyalist düşünce içinde özellikle kapitalist sömürünün nasıl ortadan kaldırılabileceğine dair, taslağa ışık tutabilecek temel konuları göstermesi bakımından, Lasalcı ve Marksist yaklaşımlardan yararlanılabilir. Birinci Enternasyonal dönemine de sirayet ederek birbiriyle çatışan bu yaklaşımlardan Lasalcı görüş, kapitalist sömürünün giderilmesini Lassalle'in 'zalim' olarak ifade ettiği 'ücretlerin tunç kanunu'nun¹⁶ lağvıyla çözüme bağlar. Ücretleri Malthusçu bir argüman doğrultusunda emeğin arz ve talebine endeksleyen bu 'kanun'; ortalama ücreti, toplumdaki asgari yaşam standardının sağlanabileceği en düşük düzeyde, insanların yalnızca varlığını sürdürebileceği bir noktada belirler (Lassalle, 1914a: 501–2). Bu bakış açısı mantıksal sınırlarına taşındığında, kişinin aldığı asgari 'ücret' karşısında, üretimin ücret aleyhinde genişlemiş olan diğer getirisi, 'kâr' sömürüyü doğurur (bkz. Lassalle, 1914a: 503). Sömürünün zeminini oluşturan kanunun kadük hale gelmesinde ise, 'insanın özgürlüğe doğru ilerlemesini sağlayacak devlet' (Lassalle, 1914b: 429) ödevlendirilir. İşçilerin bireysel çabalarıyla özgürleşmesi mümkün değilse de devletin inayetiyle, (taslağın 50. maddesinde de vurgulanan) kooperatiflerin teşvik edilip desteklenmesiyle 'emekçilerin vahşi doğadan tek çıkış yolu' açılabilir (Lassalle, 1914a: 517–18). İşçileri işveren yapacak kooperatif düzeni, devletin kontrolündeki bankacılık kurumlarının kredi tahsisatıyla kolayca kurulabilir (Lassalle, 1914a: 512). Bu şekilde işçi sınıfı kendi işvereni olduğunda, ücretler ve kârlar arasındaki ayırım ve bunun doğal sonucu olan 'emeğin karşılığı olarak asgari geçim ücreti', yerini sanayinin toplam getirisine bırakır (Lassalle, 1914a: 508). Bu analiz çerçevesinde sömürü meselesinin daha ziyade birincil (temel) bölüşüm ilişkilerinde, katma değer paylaşımı odağında sorunsallaştırıldığı anlaşılır. Öte yandan Lassalle'in, yasalara uygun biçimde iktisap edilen mülkiyeti meşru ve dokunulmaz sayarak habıs olan durumu, sermaye sahiplerinin devleti kontrol altına alması şeklinde belirlemesi de dikkatlerden kaçmaz (Lassalle, 1914b: 414–15).

Sol düşünce içinde sömürü konusundaki temel tezlerden bir diğeri Lasalcı görüşle çatışan Marksist yaklaşıma aittir. Lasalcılıkla Marksizm ayrımındaki işaret levhalarından biri, artık değer teorisini mümkün kılan 'emek gücü' kavramıdır. Marksizme göre ücret, Lasalcı görüşün benimsediğinin aksine, "göründüğü üzere 'emeğin' fiyatı olmayıp, bir meta olarak kabul edilen 'emek gücü'nün değerinin veya fiyatının bir biçimidir" (Marx, 2017: 34). Bu anlamda, emek gücünün değeri için yapılan ödeme ile üretimin koşullarına sahip olanlar hesabına, emekçinin emek kapasitesiyle yarattığı toplam değer arasındaki uzaklık 'kapitalist sömürü'ye işaret eder. Bu noktadan hareketle, Marksizm bakımından 'sömürü'nün pratikte yasaklanmasının bazı koşulların gerçekleştirilmesine bağlı

¹⁶ "das eherne und grausame gesetz" bkz. (Lassalle, 2024).

olduğu görülür. Bu itibarla öncelikle ‘karşılığı ödenmemiş emeği’ mümkün kılan mekanizmaların yok edilmesi, bunun için de doğrudan üreticilerle üretimin maddi koşullarına sahip olanlar arasındaki bağın son bulması gerekir. Buradan, kapitalizmde kâr biçimine bürünebilen artık değere karşılık gelen; ‘kapitalizm öncesi’ üretim ilişkilerinde de rant olarak el koyulan, ‘artık emeğin’, temellüküne dayanan ilişkilerin (bkz. Marx, 2009: 694–713) tasfiyesi anlaşılır. Bu, sömürünün ilgasının yeterli koşulu olmasa da vazgeçilmez koşulu olarak saptanır. Kısacası bu görüşte işçi, ‘tunç kanun’un belirlediği seviyenin çok üstünde de ücret alsa sömürü devam edebilir. Dolayısıyla sömürünün önlenmesi için esas olarak emek gücünün meta olmaktan çıkarılıp ücretli işçiliğin son bulması zaruridir (Marx, 2017). Bununla birlikte, Marksist düşüncede (birincil) bölüşümün üretim karşısında ikincilleştigiğine, bölüşümün, üretim sürecinden türediği savının hakim olduğuna dikkat çekilmelidir. Zira Marksizm açısından bir toplumda ortaya çıkan temel bölüşüm manzarası, üretim tarzının niteliğinden gelir. Üretimin maddi koşullarına sahip olanlarla, üretimin kişisel koşullarına sahip olanlar ayrışıp üretim öğeleri bu şekilde bölüşüldüğünde, tüketim araçlarının mevcut bölüşümü kendiliğinden meydana çıkar (Marx, 2017: 29).

Bu açıklamaların kılavuzluğunda taslağa bakıldığında 49. maddenin genel bir mülkiyet hakkını tanıdığı hatırdta tutulmalıdır. Bu noktada, o tarihte yürürlükte bulunan ve yine sömürüyü önleme iddiasındaki Sovyet Anayasası’na, taslakla arasındaki kontrastı görmek açısından, bir parantez açılabilir. Sovyet Anayasası’nda, ‘mülkiyet hakkı’na konu olabilen nesnelere sayma usulüyle belirtilip sınırlandırılmaktadır (The Soviet Socialist Constitution, 1942: 3–4). Bu bağlamda taslağın 51. maddesi de mülkiyet hakkını içeren 49. maddeyle birlikte düşünülmelidir. 51. madde, ‘devlet mülkiyeti’ dışında, ‘diğer ekonomik kuruluş sahipleri’ ifadesini kullanmasıyla, üretim araçlarının özel mülkiyetini, sermayeyi, kısacası Marksizm düzleminde ‘artık değer’in/‘sömürü’nün varlık koşullarını dışlamamaktadır.

Taslağın 51. maddesi, aynı zamanda sömürüyü önlemeye yönelik tedbir gibi gözükten bir bölüşüm normu üzerinde durmaktadır. Buna göre ekonomik olanakların ‘harcanan emek ve ulusal ekonomiye katkı’ oranında dağıtılacağı belirtilmektedir. 47. maddede de ‘kişinin ekonomik haklarının, ulusal gelire katkıda bulunduğu yerde başlayacağı ve o oranda gelişeceği’nin hüküm altına alındığı anımsatılmalıdır. 51. maddedeki ‘ulusal ekonomiye katkı’ şeklindeki muğlak ifade, bu noktada bir yorum güçlüğüne yol açmaktadır. ‘Ulusal ekonomiye katkı’, milli gelire nicel katkı olarak alındığında, maddedeki diğer ilke olan ‘harcanan emek’le zit yönlerde gidebilmektedir. Kişinin milli gelire katkısı (bu anlamda söz gelimi sömürülmesi önlenmek istenen emekçinin bireysel ücret geliri), kişinin bizatihi (dolaylı gelirleri hariç) emek geliri yönünden ekonomik olanaklardan adil olan-olmayan bir şekilde yararlanma miktarını göstermektedir. Harcanan emek kadar karşılık almak ise ‘herkesten emeği kadar alınıp herkese emeğine göre’ verilen, ‘tam olgunlaşmamış bir kolektif düzen’e ilişkin Marksist tasavvurdaki bölüşüm ilkesinden (bkz. Marx, 2017: 26–27) esinlenmektedir.

Diğer taraftan 'emeğin ulusal gelire katkı oranında ve ekonominin oluşumuna etkisi ölçüsünde değeri' olduğunu vazedenden taslağın 53. maddesi, emek ve değeri kavrayışını tartışmaya açar. Taslağın, 'emeğin değeri'yle, Lasalcı izleği takip ederek emeğin getirisini/karşılığını kastettiği söylenebilir. 53. madde aynı zamanda çalışmanın bir 'şeref' olduğunu tespit ederken, emeğin israf edilemeyeceğine de hükmeden maddedir. Bu anlamda madde, Marksist düşünce çerçevesinde irdelenebilir. Marksizm açısından zenginlik yaratma noktasında, üretim araçlarının ve mülkiyet ilişkilerinin işlevini gölgeleyerek bir tür emek ifradına varan değerlendirmeler eleştiriye konu olabilmektedir. Nitekim Marx'a göre kendisi de bir 'doğa gücü'nün -insanın 'emek gücü'nün- ifadesi olan emek gibi, doğa da maddi zenginliği oluşturan 'kullanım değerleri'nin kaynağıdır. Emeğin doğaya bağlı oluşu, çalışmanın maddi koşullarına sahip olan insanlarla, emek gücünden başka bir şeye sahip olmayan insanlar arasında bir tür tabiiyet ilişkisi yaratmaktadır. Emek, bu bağlamda sadece üretim araç ve nesnelere sahip olan insanların izniyle sarfedilebilmektedir. Dolayısıyla emeğe mutlak bir güç izafe etmek, üretim ilişkilerini perdeleyebildiği ölçüde statüko açısından işlevsel görülmektedir (Marx, 2017: 20–21). Bu doğrultuda 'üretim faktörleri' yönünden taslaktaki esas vurgunun, nispeten, üretim araç ve nesnelere ziyade emeğe yapıldığı izlenebilmektedir.

Son değerlendirmede taslakta, ekonomi dışı veya 'kapitalizm öncesi üretim ilişkileri'ne dair ekonomik sömürü konuları bir kenara koyulursa, 'kapitalist sömürü'nün; Lasalcı hizaya yakın duran bir tarzda, 'emeğin değeri'nin/karşılığının temin edilmesi üzerinden ve devlet himayesindeki kooperatiflerin işlevselleştirilmesi gibi müdahalelerle yasaklanmasının tasavvur edildiği söylenebilir. Taslaktaki bankacılığın devletleştirilmesi hamlesinin de bu bağlamda anlamı pekişebilir. Taslağa Marksist düzlemde bakıldığında, sömürünün engellenmesinin yeterli koşullarına ulaşamamaktadır. Bu itibarla Marksist cepheden yöneltilebilecek, 'emek gücü sömürüsünün üretim ilişkilerinde yerleşikliği' argümanını merkeze alan, 'kapitalist üretim ilişkileri ilga edilmeden sömürünün nasıl ortadan kaldırılacağı' sorusu (Mandel, 1976: 521) anayasa taslağında yanıtız kalmaktadır.

9 Mart Hareketinin Analizinde Bir Boğum Noktası: Anayasa Taslağı Bir 'Geçiş Programı' Kapsamında Değerlendirilebilir mi?

Avcıoğlu'nun, az gelişmiş memleketler ve Türkiye açısından hızlı kalkınma için tek çıkar yol olarak sosyalizmi gördüğü (1962a), sosyalizme giden birçok yolun bulunduğunu belirttiği, bu meyanda sosyalist kuruluş için bir 'intikal devresi' ifadesini de kullandığı (Avcıoğlu, 1963) bilinmektedir. Diğer taraftan, ordunun kabul edebileceği 'azami program'ın *Yön-Devrim* hareketinin de programı olduğu; ancak *Yön-Devrim* çevresinin, bu programın 'asgari program'ları olduğu izlenimi verip azami programlarına (nihai hedeflerine) dair gizemli bir tutumu

tercih ettiklerine yönelik argümanlarla ¹⁷ (Küçük, 1988: 643) karşılaşılabilir. ‘Asgari-azami program’ ve bunlardan ayrı düşünülemez ‘aşamalı devrim’ veya ‘aşamasız sosyalist devrim’ konularına bir şekilde temas eden geçiş (programı) tartışması, 9 Mart’ın siyasal ve ideolojik yönünün çözümlenmesine katkı sunacak bir sorunsalı belirginleştirmektedir. Bu durum geçiş programı kapsamında taslağın tartışılmasını teşvik etmektedir.

Bu itibarla anayasa taslağı özelinde konunun irdelenmesine hazırlık olarak geçiş programı kavramının netleştirilmesi gerekir. Bir geçiş programı ihtiyacını doğuran husus, öncelikle ‘burjuva demokrasisi’ ve sosyalizm arasındaki ayrımla irtibatlanmaktadır. ‘Sosyalist aşama’ya varmak ve sosyalist programı uygulamak için ilk etapta ‘burjuva demokratik aşama’ ve burjuva demokratik programın gerekliliği gibi bir düşünce, ‘cephesiz’ yaklaşımını somutlaştırmaktadır. Bu düşünce açısından, Küçük’ün de değindiği üzere işçi-köylü cephesi, birincil görev olarak burjuva demokratik programın uygulanmasını belirlemede, nihayetinde bu anlayıştan birbirini tamamlayan asgari ve azami programlar türemektedir (Küçük, 1986b: 271–72). Sosyalist devrimci ‘azami program’ın doğrudan uygulanmasının dışlanmasıyla, sosyalist devrim için ilk adımın demokratik cumhuriyet basamağına tırmanarak atılması planlanmaktadır (bkz. Lenin, 1994: 24–25). Bu itibarla ‘asgari program’, hem halihazırdaki sosyal ve ekonomik ilişkiler temelinde yürütülebilir olan program hem de azami program/nihai hedef sosyalizmin, koşullarını gerçekleştirecek yakın ekonomik ve siyasal dönüşümler programı (bkz. Lenin, 1994: 23) olarak kavramlaştırılabilir. Ancak reformlarla, aşamalar üzerinden sosyalizme ulaşmayı öneren bu yaklaşıma karşı, reform (hareket) ve devrim (nihai hedef) arasında, kısacası araç ve amaç arasında bir zıtlık doğduğuna ilişkin itirazlar yükseltilmektedir. Eleştiriler, temelde kapitalizm ile sosyalizm arasındaki ‘duvar’ın bu şekilde yıkılmayıp, tam tersine reformlarla tahkim edildiği (Luxemburg, 2008: 65) merkezinde toplanmaktadır.

Geçiş programı anlayışı, bu noktada asgari-azami program kopukluğunu, bu halkaları birbirine bağlayarak aşma çabasının ürünü olarak öne çıkar. ‘Nesnel koşulların olgunluğuyla proletaryanın toyluğu arasındaki çelişki’yi aşma çabasının bir uzantısı bağlamında, kimi sosyalist çevrelerce sahiplenilir. Bu programın felsefesi, kısmi/asgari programla sosyalist program arasındaki köprü’nün kurularak proletaryanın iktidarı alması anlamında, nihai hedefe ulaşılabilirliği şeklinde tanımlanır. Bu bakımdan burjuva toplumu sınırları içinde reformlarla sınırlanan asgari program ile belli olmayan bir gelecekte sosyalizmin kuruluşunu anlatan azami program arasındaki boşluğun doldurulması planlanır (Trotsky, 1977: 113–14). Sosyalizme geçişin ‘doğrudan ve tek hamlede değil’, geçiş tedbirleriyle gerçekleştirilebileceği düşüncesi, geçiş programı mantığına

¹⁷ Avcıoğlu (1971: 161), ‘insanın insanı sömürmesine en radikal yollardan kesinlikle son verme amacını güden fikir sistemlerine karşı olmadıklarını’ beyanla, bu gizemi biraz olsun dağıtır. Öte yandan Avcıoğlu hakkında sosyalist cenahta, ‘küçük burjuvazinin azami programını hazırlayan kişi’ yollu eleştirilerde de bulunulduğu bilinmektedir (Küçük, 1986b: 287).

ışık tutar (bkz. Lenin, 2010: 56–57). Bu itibarla geçiş programı, esasen 'burjuva rejiminin temellerini hedef alması'yla, kısmi/asgari talepleri aşan ve onun yerine geçen sistematik olarak netleştirilebilir (bkz. Trotsky, 1977: 114–15).

Sosyalist alan yazınında geçiş (programı) meselesi, *Komünist Manifesto*'ya kadar götürülebilse de (bkz. Marx ve Engels, 2013: 33;39-40) geçiş programı, 20. yüzyılda kavramsal olarak yerleşik hale gelir. Geçiş programı düzeninde, sosyalizm sayılmayacak ancak sosyalizme giden yolların taşlarını döşeyeceği düşünülen adımlar dile getirilir (bkz. Lenin, 1997: 56). Bu doğrultuda ücretlerde ve çalışma saatlerinde eşel mobil ilkesinin benimsenmesi, fabrika komitelerinin kurulması, 'ticari sır' olgusunun yok edilmesi, ekonomide üretim-dağıtım sisteminin işçilerin kontrolünde yeniden organize edilmesi, bazı kilit sanayi dallarının tazminat ödemeksizin kamulaştırılması, bankaların ve kredi düzeninin devletleştirilmesi, toprağın millileştirilmesi ve tarımın kolektifleştirilmesi gibi geçiş talepleri (Trotsky, 1977: 115–28) kaydedilir.¹⁸

Taslak geçiş programı yönünden soruşturulduğunda, taslakta 'sosyalizm sayılmayan ama sosyalizme giden yolu açabilen' toprak devrimi, devletleştirmeler, millileştirmeler gibi hamleler öngörülmesine karşın, bu hedeflerin yöneleceği nihai hedefin geçiş programı mantığına tekabül etmediği izlenmektedir. 10., 31. ve 63. maddeler dikkate alınırsa taslaktaki nihai hedefe dair, sadece 'çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak' şeklinde bir çıkarsama yapılabilmektedir. Ancak burjuva rejiminin temellerinin kesin olarak hedef alındığını tartışmasız bir biçimde kanıtlayan deliller taslakta bulunmamaktadır. Buradaki yokluk, özellikle taslakta öngörülen üretim düzlemi ve mülkiyet ilişkilerinin varlığında somutlaşmaktadır. Diğer yandan geçiş programının temel vurgusu olan 'iktidarın proletarya tarafından fethedilmesi' şeklindeki hedefin gözetildiğine yönelik bir karineye ulaşmak da zordur. Taslakta yalnızca bir yerde kullanılan işçi sözcüğünün, geçtiği 51. madde, 'ekonomik kuruluşların; sahiplerinin, fikir ve beden işçilerinin beraber yönetiminde toplumsal yapıyı güçlendirecek ve adil bölüşüm sağlayacak biçimde çalışması' gerektiğini belirtmektedir. Bir geçiş talebine delalet edebilen, işçilerin de ekonomik kuruluşların yönetiminde söz sahibi olması düşüncesi, bu maddede özellikle adil bölüşüm kaygısıyla yer almakla birlikte, taslak bundan öteye geçmemektedir. Söz gelimi Devrim Partisi'ne konu olan 63. maddede, işçi ya da emekçi gibi bir terim kullanılmayıp 'halk' kategorisi tercih edilmektedir.

Yalnızca taslak açısından bakıldığında geçiş programı mantığına dönük tam bir açıklık yakalanamamakla birlikte, Avcıoğlu'nun taslağı besleyen

¹⁸ Üçüncü Enternasyonal'de gündemde bulunan geçiş programı meselesinde, Dördüncü Kongre esnasında programa ilişkin alınan kararlar, geçiş taleplerinin programa dahil edilmesinin 'oportünizm' olarak gösterilemeyeceğinin yanı sıra, 'temel devrimci görevlerin' bu itibarla örtülemeyeceği (Communist International Session 18, 2012: 631–32) de hükme bağlanır. Bu bakımdan geçiş taleplerinin, nihai hedefle bağlantısının gizlenmesine olumlu bakılmadığı ortaya koyulur.

görüşleri hesaba katıldığında, sonuca etki etmese bile manzara bir miktar değişebilmektedir. *Yön-Devrim* ekolü, Küçük'ün temas ettiği gibi proletarya iktidarını öngörmese de iktidarı hedefleyip sosyalizmi açıkça savunmaktadır (1988: 670). Öte yandan anayasa taslağında nihai hedef olarak izlenebilen, 'çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak' şeklindeki Atatürkçü ülkü ve Atatürkçülük konusunda 9 Martçı hareket içinde çelişkili yaklaşımlar olmakla beraber, Avcıoğlu'nun, Atatürkçülüğün varacağı nihai yeri sosyalizm olarak aldığı kuşku yoktur.¹⁹

Taslaktaki Devlet Boğumu

Geçiş meselesiyle de nihai hedefle ilişkisi bakımından irtibatlanabilen devlet konusu, taslaktaki devlet rasyonalitesi dolayımından 9 Mart'ın karakteristiğinin anlaşılır kılınması için çözülmesi gereken bir diğer boğum noktasını oluşturur. Cumhuriyetin devletçi bir nitelikte olduğunu ifade eden ikinci madde dışında taslakta, devlet anlayışına ışık tutacak verilere ulaşılabilmektedir. Bu anlamda devletin; 'ekonomiyi toplumsal bütünlük, dengelilik ve eşitlik çerçevesinde geliştirmek'le (md. 47), aile ve çocuğu da devrimci ilkelerle geliştirmekle görevlendirildiği (md. 48) hükümler gözlenebilmektedir. 54. maddeyle ise devlet, 'yurt kalkınmasında yararlı nesiller yetiştirmeyi' hedef olarak belirlemektedir. Temel sanayi, ulaştırma, enerji, doğal kaynaklar ve ormanları devlet mülkiyetine alan özellikle 51. madde, devlet kavrayışı bakımından bir içtihadı varmayı kolaylaştırmaktadır. Bu bulgu, Sovyet Anayasası'nın 'sosyalist mülkiyet' kavramlaştırmasına açıklık kazandıran 5. ve 6. maddeleriyle karşılaştırılınca billurlaşmaktadır. Nitekim 1936 Sovyet Anayasası'nda bir 'sosyalist mülkiyet' biçimi olarak 'devlet mülkiyeti'nin 'tüm halkın mülkiyeti' anlamına gelmek üzere kullanıldığına yönelik izahat getirilmesi (The Soviet Socialist Constitution, 1942: 3) karşısında, taslağın bu noktada sessiz kalması, zımni bir görüş beyanını belirginleştirmektedir. Öte yandan 50. maddeyle, 'devletin, her alanda kooperatifçiliği geliştirmesi ve gözetmesinin' öngörülmesi ise devletle kooperatifleri bir patronaj ilişkisine sürükleme riskini gündeme taşıyabilmektedir.

Bu hükümlerin açık bir anlama kavuşturulabilmesinin yolu, sosyalist düşünce çerçevesindeki tartışmalar içinde, taslaktaki bu ifadelerin konumlandırılması çabasından geçmektedir. Bu kapsamda Lassalle'ın devlete dair argümanları, sosyalizm teorisi içindeki devlet tartışmalarına gerekli zemini oluşturabildiği gibi, bu tartışmalar da sosyalist düşüncede devlete yönelik yaklaşımların ayırt edilmesinde kullanılabilir. Özgürlük ve devlet

¹⁹ Ancak, Avcıoğlu'nun (1971: 9) 'Türkiye'nin ulusal kurtuluş devrimi aşamasında bulunduğu' tespitini yaptığı bir gerçektir. Dolayısıyla *Yön-Devrim* akımının, sosyalizme ulaşma programının tartışmasız biçimde aşamalı bir program olduğu iddia edilebilmektedir. Bu bağlamda bu akımın yakın hedefinin 'anti-feodal ve anti-emperyalist' bir devrim, nihai hedefinin sosyalizm olduğu ortaya konarak bu anlamda Kemalizmin de aynen uygulanmaktan ziyade sosyalizme giderken kaldıraç olarak kullanılmak istendiği savunulmaktadır (Şener, 2006: 344-45; 347).

arasında bir paralellik tasavvur eden Lasalcı görüş açısından, devletin doğası ve amacı, bireyleri özgürleştirmek, eğitim ve özgürlük standartlarına ulaşmaları için bireyleri geliştirmek, kısacası 'insanın kaderini şekillendirmektir'. Ancak devletin bu varlık mantığı, işçi sınıfı düşüncesinin devlete yansmasıyla işlerlik kazanabilmektedir. Devlet, 'ahlaki doğası'nı yalnızca bu sayede gerçekleştirebilmektedir (Lassalle, 1914b: 429–30). İşçi sınıfının devleti kontrol altına alması ise genel ve doğrudan oy hakkıyla mümkün olabilmektedir. İşçi sınıfının görüşlerinin devlete yansmasıyla da nihayetinde, devletin kooperatifleri destekleyerek işçileri 'vahşi doğa'dan çıkaracağı aşamaya gelinebilmektedir (bkz. Lassalle, 1914a: 517–18).

Lasalcı görüşü boy hedefi belirleyen klasik Marksist görüşte ise devletin, önceki güç ilişkilerini yansıtan yapısı demonte hale getirilmeden alelade bir aparat gibi kullanılamayacağı düşünülmektedir (bkz. Marx, 2016: 79). Bundan da önce Marksist görüşte, özgürlük ve devlet arasında bir paralellik kurulması bir yana özgürlüğün, devletin, toplum üzerindeki konumundan alınıp topluma tabi kılınmasıyla tahakkuk edeceği öne sürülmektedir. Bu anlamda Marksist düşünce açısından devletin toplumdan ayrı bizatihi ahlaki bir doğası, özgürlükçü temelleri bulunmadığı gibi, devlet, bağımsız bir entite olarak değerlendirilmenin de uzağındadır (Marx, 2017: 37–38; 40)²⁰. Ancak, her ne kadar Lasalcı görüş karşısında azımsansa da devlet, 'sosyalizme geçiş' noktasında kendisine fonksiyonel bir rol biçilmesiyle önemini korumaktadır. Klasik Marksizm yönünden kapitalizmden komünizme varan 'devrimci dönüşüm sürecinde', siyasal planda bu sürece eşlik ve tekabül eden bir geçiş dönemi öngörülmektedir. Geçiş döneminde ise devlet, 'proletarya diktatörlüğü'ne dönüşmesiyle işlevselleştirilmektedir (Marx, 2017: 39).

Taslaktaki devlet kavrayışına bu görüşler ışığında dönüldüğünde, devlet, sermayenin sahibi ve kooperatiflerin hamisi olabilmekte, buna mukabil devletin sosyalizasyonuna (/toplumsallaştırılmasına) dair taslakta bir veriye ulaşamamaktadır. Taslak özelinde, işçi sınıfının yapısına uygun hale getirilmiş bir geçiş devletin de kurgulandığına ilişkin açık bir kanıt elde edilememektedir. Bu bulgular karşısında taslaktaki devlet rasyonalitesi (taslağın parlamentarizm karşıtlığı hariç tutulmak kaydıyla) Lasalcı bir düzlemde işlenmiş izlenimi uyandırmaktadır.

9 Mart'ın Sosyalizm Skalası

9 Mart'ın karakteristiğinin analizinde, anayasa taslağının arka planının aydınlatılmasına ve taslağın yol göstericiliğine destek olması umulan bir adım daha atılmalıdır. Bu çerçevede, 27 Mayıs'ı tamamlama, ekonomik kalkınmayı

²⁰ Keza klasik Marksist görüşte kooperatiflerin sosyalizm açısından bir anlam ifade etmesi, kooperatiflerin, iktidarların ve burjuvaların hamiliğinden uzak olmasıyla bağlantılandırılmaktadır (Marx, 2017: 37).

gerçekleştirme müştereklerinde buluşan ve 9 Mart'ta başarısızlığa uğrayan ittifakın (Küçük, 1987: 133), 'nihai hedef'inin ne olduğu sorusu yanıtlanmayı beklemektedir. Anayasa taslağında 'çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak' şeklinde vazedilen Atatürkçü nihai hedef derinleştirildiğinde, 9 Mart'ın ideolojik hattını oluşturduğu kabul gören Avcıoğlu'nun görüşlerine (Akça, 2017: 257) başvurma gereği kendini tekrardan dayatır.

Yön-Devrim akımının, Atatürkçülüğün varacağı yeri sosyalizm olarak gördüğü (Atılğan, 2009: 277) bilinir. Öyle ki Avcıoğlu, Kemalizmle ilişkilendirdiği antiemperyalist mücadelenin ulaşacağı yerin sosyalizm olduğuna zaten açıkça değinir (Avcıoğlu, 1966). Ancak bu durumda da Avcıoğlu'nun sosyalizmi bir kalkınma yöntemi mi, yoksa bir toplum düzeni mi olarak ele aldığı meselesi tartışmadan kaçınmayı imkânsız hale getirir. Nitekim fikir planında sosyalizan içeriğe sahip olduğu vurgulanan *Yön-Devrim*'in (Atılğan, 2008: 306) 9 Mart öncesi Ankara'daki merkezi, iktidar hazırlıklarında bir 'karargâh'a dönüşmüşse (Özdemir, 2000: 23) ve bu çevrenin 9 Mart'ta radikal bir yönetime yönelişi engellenmişse (Küçük, 1986b: 358;361), keza anayasa taslağının 'süpervizörlüğü' de Avcıoğlu'na atfedilebiliyorsa, 9 Mart'ın siyasal-ideolojik ve teorik açıdan soruşturulması *Yön-Devrim* çevresiyle ilişkisi içinde sürdürülmek zorundadır.

Avcıoğlu'nun sosyalizm kavramını bilerek ya da bilmeyerek tek bir anlamda netleştirmedeği baştan ifade edilebilir. *Yön-Devrim* akımında sosyalizm bir kalkınma metodu olarak okunabilmenin yanında, uzun erimde ulaşılacak bir toplum düzeni olarak da kavranabilmektedir. Avcıoğlu (1961, 1962a), hızlı kalkınma için tek çıkış yolunu sosyalizm olarak görmektedir. Bu minvalde Küçük, *Yön*'ün, sosyalizmi öncelikle bir kalkınma yöntemi olarak tasavvur ettiğinden bahisle, 'kalkınma ve sosyalizm arasında bir özdeşlik' kurulduğu tespitinde bulunmaktadır (1988: 649–51). Bu anlamda devletçilikle halkçılığın birlikteliğinden, sosyalizme ulaşılacağı gibi bir düşünce bu akıma hakim olmaktadır (Küçük, 1988: 647).

Modern sosyalist teorinin penceresinden bakıldığında sosyalizmin bir kalkınma felsefesini aştığı tartışma götürmez. Özellikle klasik Marksist yorum, sosyalizmi, özgürlüğün koşullarının sağlandığı ve özgürlüğün mümkün kılındığı bir 'toplum düzeni' şeklinde sergileyerek (Marx, 2017; Marx ve Engels, 2013) bu konuda doyurucu bilgiler sağlar. Bu izleği takip ederek *Yön-Devrim* akımının sosyalizm kavrayışını ele alanlar bu akımı eleştirmekten sakınmaz. Bu anlamda *Yön*'ün, sosyalist ilkelerden uzak olduğu, ülke sorunlarını kapitalist sistem içindeki radikal reformlarla çözmeye çalıştığı, nihayetinde sosyalizm kavramının yozlaşmasına yol açtığı (Sertel, 1969: 289–92) tarzında ithamlarla karşılaşılabilir. Ayrıca Avcıoğlu'nun sosyalizm anlayışı, kalkınma amacına yönelik olması ve kamulaştırma gibi tedbirlerin alınarak sosyalizme ulaşılacağı tasavvuru dolayısıyla tartışılırken; Avcıoğlu'nun devrimciliği de 'askeri bir müdahale ile ülkenin toplumcu bir çizgiye getirilmesi' merkezinde konumlandırılarak

eleştirilir (Tunçay, 1984: 94–95). Bununla birlikte *Yön*'ün; kendini Marksizm çıkışı saydığını ve sosyalizmi işçi sınıfı iktidarıyla birlikte düşünerek telaffuz ettiğini söylemek ne kadar zorsa (Küçük, 1988: 670–71), bir toplum düzeni olarak sosyalizm tahayyüllerinin hiç olmadığını söylemek de bir o kadar zordur.

Modern sosyalist düşünce içindeki çeşitlemelerden birini oluşturan sosyalizme aşamalı geçiş yaklaşımının bu bakımdan *Yön-Devrim* çevresinde zaman zaman oldukça görünür kılındığı izlenebilir (bkz. Avcıoğlu, 1962b). Dolayısıyla bu şekilde, gelecekteki bir 'toplum düzeni'nin kaba çizgilerinin ortaya konduğu ileri sürülebilir. Anlaşılabilirliği kadarıyla *Yön-Devrim* akımının 'toplum düzeni olarak bir sosyalizm' hedefi olmakla beraber, bu hedef, Küçük'ün (1988: 684) deyişiyle sosyal demokrat bir Türkiye inşa etme yakın hedefi karşısında 'karlarla kaplı yüksek bir dağın arkasına' atılır. Bu bağlamda *Yön-Devrim* akımında uzak bir geleceğin konusu olan sosyalizmin, kapısının ancak yukarıdan aşağıya yönelen bir devrimle, devrimin kitlelere indirilmesiyle aralanabileceği düşünülür (Atılın, 2008: 223; Şener, 2006: 345).

Modern Sosyalizm İçinde 9 Mart Hareketini Yerine Oturtmak

'Yukarıdan aşağıya bir devrim' şeklinde kurgulanan 9 Mart'ın, siyasal-ideolojik yönelimlerinin ve bunların teorik referanslarının konumlandırılabilmesi açısından modern sosyalizmi temellendiren 19. yüzyıl düşünce dünyasındaki ana yol ayrımlarına dair en nihayetinde bir pencere açılmalıdır. Sosyalizm tartışmaları kapsamında kendini belli eden asli konular bu bakımdan Lasalcılık, Proudhonculuk, Bakunincilik ve Marksizm olarak öne çıkarılabilir. Bilindiği üzere bu konuları ayırıştıran unsurların başında, özgürlük ve özgürlük hedefi ile devlet arasındaki bağlantının niteliği gelir. Devletin ne olduğu ve devletin sosyalizm için ne ölçüde işlevsel olabildiği gibi sorulara verilen yanıtlar, sosyalizm tartışmalarındaki konular açısından tayin edici olur. Bu bağlamda Lasalci görüş, toplumsal sınıfları ayırıştıran ve kutuplaştıran bir anlayıştan ziyade toplum kesimlerini uzlaştıran bir yaklaşım güden (bkz. Lassalle, 1914b: 422) ve özünde 'devlete inanan bir Hegelci olarak da kalan' Lassalle'ın (Beer, 1957: 128) argümanlarının paralelinde seyrederek. Devlete karşı ilkesel olarak aynı karşıt noktada duran, ancak yöntem ve özgürlüğe ulaşma stratejisi açılarından farklılaşan Marksist ve Bakuninci-Proudhoncu görüşler ise biraz daha ayrıntılı irdelenmeyi gerektirir.

Bu hususta Birinci Enternasyonal süresince bu görüşleri temsil eden grupların, sosyalist düşünce içindeki pozisyonların netleşmesine yardım eden mücadelesi Beer'la (1957) birlikte anımsatılabilir. Birinci Enternasyonal periyodunda Proudhonculuk zamanla tükenip, geriye miras olarak devlete düşmanlığını bırakır. Marksist kanat ise nihai hedefe ulaşmak için sendikal eylem yanında devlet gücünün müdahalesini istemekten kaçınmaz. Bu etapta Proudhonculukla birleşen Bakuninciler, hedefe giden yolda en iyi enstrümanın anti-parlamentar ve anti-militarist sentezcilik olduğu kanısındadır. Bakuninci ve

Proudhoncu eğilim, otonom oluşumlar içinde özgür faaliyetleri, bireyin özgürlüğünü öne sürerken; Marksist kanat, parti ve sendikalar içinde sınıf mücadelesini benimseyip, devletin sönmümlenmesi için proletarya diktatörlüğünün kurulmasını kısa vadeli hedef olarak saptar. Proudhoncu-Bakuninci grup, Marksist grupla devlet karşıtlığında, devletin özel mülkiyet kapsamındaki işlevselliğinde mutabıktır. Ancak Marksizm, devletin özel mülkiyetin bir mahsulü olduğu aksiyomundan hareket ederek ‘devletin sönmümlenmesi’ni özel mülkiyetin tasfiyesi koşuluna bağlar. Buna karşılık Proudhon ve Bakunin, devleti cepheden ve ilk etapta karşı çıkılması gereken bir ‘kötülük’ olarak kavrar (Beer, 1957: 132–34). Bu bakımdan analizinde devleti bağımsız bir değişken olarak doğrudan sorunsallaştıran Bakunin’in (bkz. 2005: 24; 179), ontoloji ve epistemolojisi bu doğrultuda siyasal çıktılar imal eder. Bakunincilik, ‘devletin ortadan kaldırılması’ için en iyi mücadele aracını komplo ve devrimci kalkışma olarak belirler (Beer, 1957: 134).

Sosyalizmin spektrumunda ‘Jakoben gelenek ile modern sosyalizm arasındaki bağlantıyı’ oluşturan Blanqui’ye/Blankizme (Spitzer, 1957: 183) de bu çerçevede ayrı bir parantez açmak gerekir. ‘Komplocu gelenekten gelen Blankistler’in temel görüşü, nispeten az sayıda ama kararlı ve iyi örgütlenmiş kişinin punduna getirip, devlet iktidarını ele geçirerek kitleleri komplocu azınlığın yanında devrime çekmesi fikrine dayanır (Engels, 2016: 24). Blanqui’ye göre ‘asıl avı bırakıp onun gölgesi’ kovalanmadığı, pratik öge unutulmadığı, teori taassubuna saplanılmadığı, özetle ‘silaha sarılma ve örgütlenme’ bir yana atılmadığı takdirde yoksulluğa son vermenin yolu açılabilir (Blanqui, 1990: 83). Bu anlamda Blankizm, toplumsal bir teşebbüsün sınırlarını çizen tarihsel koşulları yadsıyan iradeciliğin eleştirisinin (Spitzer, 1957: 182) tebarüz ettiği ve sosyalizm önündeki engelleri bir sıçrayışta aşma amacı güden bir pozisyon olarak sosyalist düşünce içinde yerini alır.

Modern sosyalizmi temellendiren 19. yüzyıl içindeki esas konumlanma noktalarını baz alarak 9 Mart hareketine dair bir değerlendirme yapmak bu itibarla mümkün hale gelir. Her şeyden önce 9 Mart hareketinin, anayasa taslağında da nesnelleştiği üzere, devlet konusundaki ikirciksiz tutumu ispat gerektirmez durumdadır. Dolayısıyla 9 Mart hareketi, anayasa taslağının açık tanıklığıyla, kolayca Bakuninci-Proudhoncu koordinatlardan uzaklaştırılabilir. Marksist normlar açısından bakıldığında ise 9 Martçı görüşte sınıf mücadelesi tümünden reddedilmemekle birlikte bunun, Türkiye özelinde sonuca götürecek denli işlevsel bulunmadığı söylenebilir (bkz. Şener, 2006). Diğer yandan ‘devletin sönmümlenmesi’ veya ‘proletarya diktatörlüğü’ne yönelik bir ize rastlanmamasının aksine güçlü devlet vurguları, 9 Mart’ta Lasalcı bir espiye dönük kuşku uyandırır. Blankizm yönünden yapılacak bir irdelemede ise öncelikle, 9 Mart’a ilişkin salt iradecilik yollu bir yorum getirmenin kesinlikle doğru olmayacağı kaydı düşünülmelidir. Buna karşın kendisine kılavuzluk rolü yüklenen ‘zinde kuvvetler’ bağlamındaki konspiratif tasavvurların ve bir kalkışmanın ardından kitlelerin devrime kazanılması düşüncesinin, kuşkusuz ki

'literatürün biçtiği anlamıyla Blankizm' odağında bir bakışı da canlı tuttuğu yadsınamaz.

Sonuç Yerine

9 Martçı hazırlığın ve sonrasında 9 Mart'ta teşebbüs imkânlarının zorlanması, 12 Mart sürecinde bir kırılma yarattığını kabul etmek gerekir. Lassalle (2021: 122–23; 128) izlenirse, 'toplumsal güçlerin gerçek ilişkilerine karşılık gelen bir ülkenin gerçek anayasasını' hukuki hükümler mertebesine taşımak için yazılı hale getirme aciliyetinin, mevcut güç ilişkilerinin dinamiğinden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Bu bakımdan toplumdaki sol yükselişin 9 Martçı anayasa taslağında cisimleştiği savunulabilir. Buna karşılık tarih, 12 Mart sürecinde 9 Martçı düşünceyle bağdaşmayan anayasal düzenlemelerin gerçekleştiğini yazar. Dolayısıyla (9 Martçı veya 12 Martçı olsun) anayasal tasarıların, tarihsel bir sınamadan geçtiği ve tarih tarafından hükme bağlandığı ölçüde hukuki değer kazanabildiği ifade edilebilir.

Bu bakış açısıyla 9 Mart'a geliş süreci gözden geçirilebilir. Toplumdaki bölünmeler, bu zaman zarfında ordu içindeki çelişkiler şeklinde de kendini göstermektedir. Aynı zamanda 9 Mart cuntası içindeki ayrışmalar konuya ayrı bir hususiyet katmaktadır. Cuntanın İstanbul kolunun sosyalizme karşı olduğu kesindir. Ankara'daki cunta merkezi ise daha radikal düşünceleri barındırdığı gibi, kimi Marksist gençlik örgütleriyle de ilişki içindedir. 9 Mart hareketi bünyesindeki çelişkiler, Faruk Gürler üzerinden de yansımaktadır. Gürler'in, Ankara'daki cunta merkeziyle berabermiş izlenimi vermesi yanında, sosyalist olmayan İstanbul kolunu cunta yapılanması dışında kontrol ettiği, İstanbul kolunu sivillerden ve radikallerden ayıklamaya çalıştığı görülmektedir. Diğer taraftan da Gürler, 9 Mart hareketi içinde yer almayan Ankara'daki operasyonel birlikleri gerektiğinde sol cuntaya karşı kullanmak üzere güdümüne almaktadır.

Bu bölüntüler göz önünde bulundurulduğunda, anayasa taslağının daha radikal bir noktaya varmadan sınırlarına ulaştırılması bir ihtimal dahilindedir. 9 Mart koalisyonunun ana kolonlarından biri olan *Yön-Devrim* çevresinin, askerlerin kabul edebileceği bir 'azami/maksimum program'la kendini bağladığına işaret edilmesi (Küçük, 1988: 643) buradan ileri gelmektedir. Bu bakımdan 9 Mart hareketinin karakteristiği, anayasa taslağına ideolojisini zerk eden *Yön-Devrim*'in, 'kısmi ve azami programları' hakkındaki bu soru işareti tamamen yok sayılmaksızın yorumlanmalıdır. Bu itibarla anayasa taslağında öngörülen düzenin bir geçiş konağı mı, yoksa nihai amaç mı olduğu soruşturulduğunda, taslaktaki yakın hedeflerin yöneleceği nihai hedefin, geçiş programı mantığıyla tam olarak örtüşmediği izlenmektedir. Aslında taslaktaki kimi hedefler, özü itibarıyla kapitalizmin sınırlarını aşan bir görüntü verebilse de aşılın sınırların, Marksizan sosyalist bir toplum hattına vardırıılması talebi tespit edilmemektedir. Netice olarak taslaktaki nihai hedef, 'çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak' şeklindeki Atatürkçü ülküyle sınırlandırılmaktadır. Öte yandan geçiş

programının odağını oluşturan, ‘burjuva rejimi’ nin temellerinin kesinlikle hedef alındığını kanıtlayan tartışmasız deliller taslakta bulunmamaktadır. Bunun gibi geçiş programının temel vurgusu olan, ‘iktidarın proletarya tarafından fethedilmesi’ şeklindeki büyük hedefin gözetildiğine ilişkin bir emareye de ulaşılamamaktadır. Son muhasebede yalnızca taslak açısından irdelendiğinde Marksist anlamda bir ‘geçiş’ iradesinin net bir biçimde belirmediği tescillenmekle birlikte, 9 Mart hareketinin öngördüğü düzenin, bu hareketin hangi bileşenleri tarafından nihai ya da kısmi hedef olarak görülebileceği konusu daha ayrıntılı incelemeleri gerektirmektedir.

9 Mart hareketinin siyasal-ideolojik formasyonuna ve bunun teorik derinliğine nüfuz etmek için taslaktaki sömürü yasağı, bölüşüm yaklaşımı ve devlet rasyonalitesinin de üzerinde durulmaktadır. Üretim ilişkilerine bir müdahalede bulunan taslak, ‘sömürünün her türünü yasaklamaktadır’. Ne var ki, taslakta sadece ekonomik sömürünün yasaklanmasına dair tedbirler öngörülmektedir. Soruşturmanın derinleştirilmesi açısından bu noktada Lassalle-Marx karşıtlığına müracaat edilmektedir. Lasalcılıkla Marksizm ayrışmasına içerik kazandıran faktörlerin başında sömürü ve bölüşüme ilişkin argümanlar gelmektedir. Bu itibarla taslakta da geçen Lasalcı türden ‘emeğin değeri’ kavramlaştırmasının karşısına Marx, ‘emek gücü’, ‘emek gücünün değeri’ ve ‘artık değer’ kategorileriyle çıkmaktadır. Bu farkın mantıki uzantısında ‘emeğin değeri’ nin adilce verilmesiyle sömürünün son bulacağı düşüncesi, Marksizm açısından değerlendirildiğinde, sömürü konusunu bölüşüm sürecinde kalmaya mahkûm etmektedir. Oysa Marksizme göre sömürünün ilgası, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin kaldırılması ön koşuluna bağlanmaktadır. Burada asıl odaklanılan alan da bölüşümden üretime kaymaktadır. Taslağa bu optikten bakıldığında, taslağın sessizlikleri ve özel mülkiyeti dışlamayan çeşitli açıklamalarından, ‘hak edeceği değer emeğe tahsis edilip adil bir bölüşüm sağlandığında sömürünün sona ereceği’ gibi bir tahayyülün varlığı sezilmektedir. Dolayısıyla (kapitalist) sömürü yasağı pratiği, Marksist doktrin baz alınırca, tam anlamıyla ayağı yere basan materyalist bir müdahale şeklinde değerlendirilmemektedir.

Taslaktaki devlet kavrayışı ise Lassalle’ın, Hegelci bir yükte sahiplendiği ‘mutlak bir varlık olarak devlet’ anlayışına yakın durmaktadır. Taslakta, ‘devletin toplum üzerindeki konumundan alınarak toplumsallaştırılması’ planlanmamaktadır. Devlet, özgürlüğün tesisi ve sömürünün önlenmesinde temel görevi üstlenebilmekte, sermayenin sahibi ve kooperatiflerin hamisi olabilmektedir. Anayasa taslağındaki devlet reorganizasyonu ise ‘proletarya diktatörlüğünün kuruluşu’ anlamında ‘burjuva devletin imhası’ mahiyetini taşımamaktadır. Taslak, devrim karşıtı memurların tasfiyesini istemektedir (md. 38). Ancak bu müdahalenin, ‘burjuva devletin demonte edilmesi’ sürecinin bir bileşeni olarak görülebilmesi, taslağın işçiyi/proletaryayı merkeze almaması nispetinde mesnetsizdir.

9 Mart hareketi nihayetinde bir şekilde sosyalizm sınırlarında kabul edilebilse de bu hareketin sosyalizm içindeki koordinatlarını sarih hale getirmek gerekir. 9 Mart'ın karakteristiğinin konumlandırılması için modern sosyalizmin tarihinde 19. yüzyılda belirginleşen temel pozisyonlar, 'ölçü norm' olarak alınmaktadır. Bu doğrultuda, Birinci Enternasyonal periyodunun referanslarına başvurulmaktadır. Bu süreçteki bölünmeler özelinde bakıldığında 9 Mart hareketinin, özgürlüğün temini için devlete baştan ve cepheden karşı çıkan çizginin tersine, ilk etapta Marksçı kanada yaklaştığı ifade edilebilir. 9 Martçı harekette devlet, taslakla birlikte irdelendiğinde, vazgeçilmez bir unsur olarak öne çıkarılmaktadır. Ancak bu vazgeçilmezlik, Marksist anlamıyla geçici süreliğine bir mecburiyeti kapsayan, bir süre sonra sönmünecek olan devletten vazgeçilmezlik olarak anlaşılmamaktadır. Görüldüğü kadarıyla devletin, 'sürekli bir gereklilik' mahiyetinde kavranması ve Lasalcı hatları koyulaştırılan bir bakışla onaylanması söz konusudur. Taslak eşliğinde doktriner bir açıdan yorumlandığında, 9 Mart hareketindeki sol-sosyalist içeriğin Marksizmle uyumsuzluk yaşadığı şüpheye yer bırakmamaktadır. Ancak varılmak istenen yere Marksist metotlar gibi, Lasalcı parlamentarist metotlarla da ulaşılması öngörülmemektedir.

9 Mart hakkında sosyalizm yönünden hükme varılmasını zorlaştıran bir hususa da bitirirken ayrıca değinmek gerekir. Planlama ve piyasa dengesine ilişkin ilkeler konusunda bir belirsizlikle karşı karşıya olduğu açıktır. Taslak özelinde de toplumsal kaynak tahsisatında ne ölçüde planlamaya veya piyasaya başvurulacağına hükme bağlanmaması bu anlamda ortaya çıkan görüntüyü bir nebze bulanıklaştırmaktadır. Üstelik planlama mantığının, gereksinimlerin karşılanması odağında temel iktisadi sorun açısından değil de daha ziyade 'kalkınma' düzeyinde ele alınması, 9 Mart'ın siyasal ve ideolojik karakteriyle ilgili ipuçları verebildiği gibi, hareketin sosyalizme yönelik ikircikli tutumuna dair de bir karine oluşturur. Netice itibarıyla 9 Martçı çizgi, Marksist formasyona sahip bir sosyalizmden farklı istikamette gözüktür. Lasalcı gündemi uygulamaya yatkınlık gösteren taslak esas alınarak muhakeme edilirse, 9 Mart hareketinde Blankizmin repertuarından anımsatmalarla bezeli, çarpık da olsa Lasalcı bir sosyalizm tonu hâkim durumdadır.

Kaynakça

- Ahmad, F. (2010). *Demokrasi Sürecinde Türkiye*. (Çev. A. Fethi). İstanbul: Hil Yayın.
- Akça, İ. (2017). 12 Mart Askeri Müdahalesi İthal İkameci Kapitalizm, Sınıf Dinamikleri ve Bürokratik Otoriterizm. *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler*. (Ed. M. Ö. Alkan). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Akyaz, D. (2002). *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alathı, E. (2002). *Belgeleriyle 09 Mart 1971 "Antiparlamentarist-Baasçı" Darbe Girişimi*. İstanbul: Alfa Basım Yayım.

- Altuğ, K. (1976). 27 Mayıs'tan 12 Mart'a. İstanbul: Koza Yayınları.
- Atılğan, G. (2008). Yön-Devrim Hareketi Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar. İstanbul: Yordam Kitap.
- Atılğan, G. (2009). Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı. İstanbul: Yordam Kitap.
- Avcıoğlu, D. (1961, Aralık 20). Kemer Sıkılım Ama Önce Sosyal Adalet. *Yön*, 3.
- Avcıoğlu, D. (1962a, Ocak 31). Niçin Sosyalizm? *Yön*, 3.
- Avcıoğlu, D. (1962b, Eylül 12). Sosyalist Gerçekçilik. *Yön*, 20.
- Avcıoğlu, D. (1963, Nisan 10). Sosyalizme Giden Yollar Sosyalizmden Önce Atatürkçülük. *Yön*, 8-9.
- Avcıoğlu, D. (1966, Kasım 11). Çağımızda Ekonomik Bağımsızlık Mücadelesi: Mısır Örneği. *Yön*, 8-10.
- Avcıoğlu, D. (1971). Devrim Üzerine. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aydinoğlu, E. (2007). Türkiye Solu (1960-1980) "Bir Amneziğin Anıları". İstanbul: Versus Kitap.
- Bakunin, M. (2005). Statism and Anarchy. (Çev. M.S. Shatz). Cambridge: Cambridge University Press.
- Batur, M. (1985). Anılar ve Görüşler Üç Dönemin Perde Arkası. Basım Yeri Yok: Milliyet Yayınları.
- Beer, M. (1957). Social Struggles and Modern Socialism. The General History of Socialism and Social Struggles Volume Two. New York: Russell and Russell.
- Bilbik, E. (2013). Öncesi Sonrasıyla 9 Mart-12 Mart Süreci. İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Bilget, V. (2002). Girdap 1968-1978 Sürecinde Türkiye'nin Sorunları Üzerine İnceleme. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Blanqui, A. (1990). Seçme Yazılar. (Çev. V. Günyol). İstanbul: Logos Yayıncılık.
- Cemal, H. (1999). Kimse Kızmasın, Kendimi Yazdım. İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Cizre-Sakallıoğlu, Ü. (1993). AP-Ordu İlişkileri Bir İnkilemin Anatomisi. Ankara: İletişim Yayınları.
- Communist International Session 18 (2012). Communist International Session 18 – Tuesday, 21 November 1922 Trade Unions ; Programme; Workers' Aid. (Çev. ve Ed. J. Riddell), Toward the United Front Proceedings of the Fourth Congress of the Communist International, 1922. Leiden and Boston: Brill.
- Değer, E. (1985). Emekli Hakim Albay, Avukat Emin Değer'in Açıklamaları. *Cumhuriyet*, 19 Kasım, 11.

- Değer, E. (1996). Uğur Mumcu ve 12 Mart Geriye Dönüşün İlk Adımı. Ankara: Um:ag Yayınları.
- Devrim. (1969, Ekim 21). Devrim Bildirisi. *Devrim*, 8.
- Dursun, D. (2003). 12 Mart Darbesi Hatıralar Gözlemler Düşünceler. İstanbul: Şehir Yayınları.
- Ege, Ö. (2021). 9 Mart 1971 Türkiye'de Sol Darbe Teşebbüsü. İstanbul: Kopernik Kitap.
- Engels, F. (2016). Fransa'da İç Savaş'ın 1891 Tarihli Almanca Baskısına Giriş. (Çev. E. Özalp). Fransa'da İç Savaş. İstanbul: Yordam Kitap.
- Erol, Ö. L. (2004). Asker-Devrim Darbe. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Gürkan, C. (1986). 12 Mart'a Beş Kala. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- hararet.org. (2020). Uluç Gürkan ile 9 Mart-12 Mart üzerine söyleşi, <https://hararet.org/uluc-gurkan-ile-9-mart-12-mart-uzerine-soylesi/> (22.11. 2023).
- İkibin'e Doğru. (1988). Madanoğlu Perinçek'e 27 Mayıs'ı Anlattı Komutanlara CIA Sicil Veriyor, *2000 İkibin'e Doğru*, 2(22), 18–22.
- Kahraman, İ. (2015). Cepheden Anılar Orhan Savaşçı'nın THKP-C Anıları. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kaynak, M. (2001). Yel Üfürdü Su Götürdü. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Kaynak, M. (2006). Darbeli Demokrasi Olaylar ve Çözümlemeler. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kazgan, G. (2006). Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kuray, S. (2008). İsyân ve Tevekkül. İstanbul: Birharf Yayınları.
- Küçük, Y. (1986a). Aydın Üzerine Tezler-IV. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Küçük, Y. (1986b). Türkiye Üzerine Tezler-III. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Küçük, Y. (1987). Aydın Üzerine Tezler-III. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Küçük, Y. (1988). Aydın Üzerine Tezler-V. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Landau, J. M. (2016). Radical Politics in Modern Turkey. New York: Routledge.
- Lassalle, F. (1914a). Open Letter to the Central Committee. (Çev. E. H. Babbitt). The German Classics Masterpieces of German Literature Volume X. New York: The German Publication Society.
- Lassalle, F. (1914b). The Workingmen's Programme. (Çev. E. H. Babbitt). The German Classics Masterpieces of German Literature Volume X. New York: The German

Publication Society.

Lassalle, F. (2021). Anayasa Nedir?. (Çev. ve Ed. B. Asal). Karl Marx-Ferdinand Lassalle Anayasa Sorunu Seçme Yazılar. İstanbul: Kor Kitap.

Lassalle, F. (2024). Offenes Antwortschreiben, <https://www.uni-giessen.de/de/fbz/fb05/germanistik/absprache/sprachverwendung/gloning/tx/1863lass.htm> (21.02.2024).

Lenin, V.İ. (1994). Demokratik Devrimde Sosyal-Demokrasinin İki Taktiği. (Çev. S. N. Kaya, İ. Yarkın). İstanbul: İnter Yayınları.

Lenin, V.İ. (1997). Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi. (Çev. S. N. Kaya, İ. Yarkın). İstanbul: İnter Yayınları.

Lenin, Vladimir İ. (2010). Uzaktan Mektuplar. (Çev. F. B. Aydar). İstanbul: Agora Kitaplığı.

Luxemburg, R. (2008). Reform or Revolution. The Essential Rosa Luxemburg Reform or Revolution & the Mass Strike. (Ed. H. Scott). Chicago: Haymarket Books.

Madanoğlu Cuntası. (1973). Madanoğlu Cuntası İddianame. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Marx, K. (2009). Kapital Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili Üçüncü Cilt. (Çev. A. Bilgi). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (2016). Fransa'da İç Savaş. (Çev. E. Özalp). İstanbul: Yordam Kitap.

Marx, K. (2017). Alman İşçi Partisi Programına Kenar Notları. (Çev. ve Ed. E. Özalp). Gotha ve Erfurt Programları Üzerine. İstanbul: Yordam Kitap.

Marx, K. ve Engels, F. (2013). Komünist Manifesto. (Çev. N. Satlıgan). Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar. İstanbul: Yordam Kitap.

Nokta. (1985). Gürkan: "Komutanlar işin başındaydı". *Nokta*, 3(43), 31–33.

Olson, R. W. (1973). "Al-Fatah in Turkey: its influence on the March 12 coup". *Middle Eastern Studies*, 9(2), 197–205.

Özdemir, H. (1994). Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde Ordunun Olağandışı Rolü Türkiye Örneği. İstanbul: İz Yayıncılık.

Özdemir, H. (2000). Doğan Avcıoğlu Bir Jön Türk'ün Ardından... . Ankara: Bilgi Yayınevi.

Sertel, Y. (1969). Türkiye'de İlerici Akımlar. İstanbul: Ant Yayınları.

Spitzer, A. B. (1957). The Revolutionary Theories of Louis Auguste Blanqui. New York: Columbia University Press.

Sunay, C. ve Tunç, B. (2021). "Elli Yıl Sonra 12 Mart Muhtrasına Yeniden Bakmak". *Journal of History School*, 14(55), 3904–3936.

- Şener, M. (2006). Türkiye Sol Hareketinde İktidar Stratejisi Tartışmaları: 1961-1971. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi.
- The Soviet Socialist Constitution. (1942). The Soviet Socialist Constitution [1936]. London: Russia To-day Society.
- Trotsky, L. (1977). The Death Agony of Capitalism and the Tasks of the Fourth International. The Transitional Program for Socialist Revolution. New York: Pathfinder Press.
- Tunçay, M. (1984). "Doğan Avcıoğlu'nun Arkasından". Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi, 47 (Aralık-Ocak 1983/84), 93-95.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1961). 334 sayılı Kanun'la Kabul Edilen Anayasa.
- Türün, F. (1990). "12 Mart Muhtırası Hakkında" Başlıklı 21 Kasım 1990 Tarihli El Yazması Not, https://faikturun.files.wordpress.com/2008/08/12_mart_hakkinda_img.pdf (15.11.2023).

Birinci Umum Müfettişlik Raporlarına Göre Hudut Güvenliği ve Merkezi Yönetim Tarafından Alınan Önlemler (1927-1938)

Sadiye TUTSAK*
Caner YÜCE**

Öz: Türkiye Cumhuriyeti merkezîyetçi bir devlet modelini benimsemiştir. Merkezi yönetim yetki kullanma, karar alma, halkın yönlendirme konusunda hâkim güçtü. Ancak Şeyh Sait İsyanının çıkmasının ardından kamu güvenliğinin sağlanması için halkın beklentilerinin anlaşılması ihtiyacı hissedilmiştir. Bu nedenle 1927 yılında Umumi Müfettişlik sistemi kurulmuş, bu sistem zamanla genişletilmiş ve Türk Siyasi Hayatında 1952 yılına kadar yer almıştır. Birinci Umum Müfettişlik; Diyarbakır merkezli olarak Türkiye'nin Güneydoğu topraklarında kurulmuş, asayiş ve güvenlik odaklı görev yapmıştır. Müfettişler muntıkada tespit ettikleri sorunları, çözüm önerilerini, istihbarat bilgilerini, asayiş raporlarını düzenli olarak merkezi yönetime iletmışler, bölgenin sesi olmuşlardır. Bu raporların önemli bir kısmı hudut bölgelerinin güvenliği ile ilgilidir. Raporlarda sınır bölgelerinin her iki tarafında yaşanan şekavet, memurların ihmalleri, hayvan hırsızlıkları, zararlı cemiyetlerin çalışmaları kapsamlı şekilde açıklanmıştır. Bu bağlamda bu raporların siyasi, sosyal ve ekonomik olarak incelenmesi, Türkiye'nin iç ve dış siyasetinde izlediği yolun anlaşılması açısından değerlidir. Merkeze ulaşan raporlara karşı merkezi yönetim tarafından alınan veya alınmayan önlemler, bölge halkının ve ülkenin konumunun daha iyi analiz edilmesini sağlayacaktır. Bu çalışma; dönemin arşiv kaynaklarından, hatıralardan, gazetelerden ve matbu eserlerden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sınır, Umum müfettişlik, Rapor, Asayiş, Tedbir

* Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0003-2247-1316.

** Bilim Uzmanı, Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0001-8939-1244.

Makale Geliş Tarihi: 31.03.2023
Makale Kabul Tarihi: 27.11.2024

The Problem of Border Security and Measures Taken by the Central Government according to the Reports of the First General Inspectorate (1927-1938)

Abstract: *The Republic of Türkiye has adopted a centralised state model. The central government was the dominant power in exercising authority, making decisions and directing the people. However, after the outbreak of the Sheikh Sait Rebellion, it was felt necessary to understand the expectations of the people in order to ensure public security. For this reason, the General Inspectorate system was established in 1927, expanded over time and took place in Turkish Political Life until 1952. The First General Inspectorate was established in the Southeast of Turkey, centred in Diyarbakır, and focused on public order and security. He inspectors regularly conveyed the problems, solution suggestions, intelligence information, and public order reports they identified in the region to the central administration, and became the voice of the region. An important part of these reports are about the security of border areas. In the reports, the discord experience on both sides of the border regions, the negligence of the officials, the theft of animals, the work of harmful societies were explained in detail. In this context, the political, social and economic analysis of these reports is valuable in terms of understanding the path Turkey has followed in its domestic and foreign policy. The measures taken or not taken by the central government against the reports reaching the center will enable a better analysis of the position of the people of the region and the country. The study has been prepared by making use of archival sources, memories, newspapers and printed works of the period.*

Key Words: *Border, General inspectorate, Report, Public Order, Precaution*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından İtilaf Devletleri tarafından Osmanlı topraklarında başlatılan işgaller Türk Milletinin bağımsızlığı için önemli tehditti. Wilson ilkeleri, idealizm bünyesinde yeni bir dünya düzeni kurmak istese de işgalci devletlerin kendi menfaatlerini önceleyen amaçları yayılmaya başladı. Yayınlanan ilkelerin eşitlikçi, özgürlükçü, barışçı, ulusal sınırları gözetken yapısı karşısında, bölgesel devletlerin kurulması veya özerklik istekleri ön plandaydı (Boztaş, 2017: 171-174). Wilson ilkelerinin taşıdığı özerklik veya self-determinasyon ilkesi Türkiye'nin sınırları içinde ve dışında milli bir sorun olarak kendisini gösterdi. Bu bağlamda Türkiye'nin güneydoğusunda Kürt nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde sınır güvenliğinin etkinliği daha önemli hale geldi. Sınırın iki tarafında dağılan Kürt nüfus içindeki etkileşim veya hareketlilik ulusal ve uluslararası gündemin önemli bir konusu oldu.

Anadolu'da başlayan işgallere karşı oluşan milli bilincin en önemli amacı tam bağımsızlığı kazanmaktı. Amasya Tamimi maddelerinde kabul edilen ilkeler, Erzurum Kongresi'nde ulusal sınırların ifade edilmesi Anadolu hareketinin etkinlik amacını da net şekilde ortaya koydu. Bunun yanında egemen devlet ilkesi kapsamında milli sınırlar Misak-ı Milli ile ilan edildi ve böylelikle Anadolu'da

başlatılan milli hareketin önemi ve amacı sınırlara yansıtıldı. Ayrıca Misak-ı Milli sadece fiziki olarak sınırların belirlenmedi, aynı zamanda tarihi, coğrafi ve demografik unsurları içeren egemenlik sahası belirgin hale getirildi. Böylelikle bu belgeyi hazırlayan milliyet düşüncesi, kardeş milletlerin '*hudut-ı millisi*' şekline dönüştü (Sakin, 2003: 152).

Milli Mücadele, güvenli sınırlar içinde milli bir devlet kurma amacıyla yürütüldü. İşgal kuvvetlerine karşı cephelelerdeki savaşların kazanılmasının ardından Misak-ı Milli'ye uygun bir sınır hattı oluştu. Bu sınır hattı Lozan Antlaşması'yla büyük ölçüde belirlendi. Bu antlaşma öncesinde Suriye sınırı 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Antlaşması'na göre çizilmiş, İran sınırı ise 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasına göre kabul edilmişti. Lozan Antlaşması'nda Irak sınırı çizilemediği için Türkiye ile İngiltere arasında daha sonra yapılacak görüşmelere bırakıldı. Her iki devlet arasında sınırın belirlenmesi için dokuz ay süre tanındı, anlaşılmama durumunda konunun Milletler Cemiyeti'ne götürülmesine karar verildi. Türkiye, Lozan Antlaşması maddelerine özerk bir Ermeni veya Kürt Devleti ibaresine yer vermeyerek oluşabilecek tehlikeleri bertaraf etmeyi amaçladı. Böylece Irak sınırı dışında hudut hattı belirlenmişti (Kaya, 2007: 59; Şimşir, 2005: 862). Bu şekilde çözümsüz kalan Irak sınırı, yeni kurulan Türk Devleti'nin iç ve dış politikasını belirleyen bir faktör oldu. 1924 yılında Haliç Konferansı'nda bu konu tekrar gündeme gelmesine karşın olumlu bir sonuç alınamadı. Türkiye adına görüşmelere katılan Ali Fethi Bey'e Süleymaniye, Kerkük ve Musul'u Türkiye sınırlarına dâhil edecek bir hat belirlenmesi talimatı verildi. Lozan Konferansı'nda İsmet Paşa'ya, Haliç Konferansı'nda Ali Fethi Bey'e verilen bu emirlerle Irak sınırı konusunda Türkiye'nin tavrının net olduğu mesajını İngiltere'ye verilmiş oldu. Bunun üzerine İngiltere konuyu Milletler Cemiyetine taşıdı. İngiltere'nin planı açık ve netti. Türkiye dış politikada Milletler Cemiyeti tarafından baskı altına alınacak, iç politikada ise isyanlarla zor duruma düşürülecek, misyonerlerle propagandalar yapılacaktı (Şimşir, 2005: 864-868). 1924 yılında Nasturi İsyanı, 1925'de ise Şeyh Said İsyanları Türkiye'yi iç güvenliğin sağlanmasında zor duruma düşürdü. Ortamdan faydalanan İngiltere'nin Musul'a asker çıkarması üzerine Türkiye meseleyi Milletler Cemiyetine taşıdı. Cemiyet İngiltere yanlısı bir siyaset gütmesi neticesinde yalnız kalan Türkiye, 5 Haziran 1926 tarihinde '*Türkiye ile İngiltere ve Irak arasında Türk-Irak sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri*' antlaşması imzaladı. Antlaşma ile Türkiye, Musul bölgesinin kendi sınırları dışında kalmasını kabul etti. Irak ise sınır bölgesini Türkiye aleyhine kullanılmayacağını, örgüt kurdukmayacağını, aleyhte propagandalara izin vermeyeceğini taahhüt etti (Şimşir, 2005: 864-866).

Umum Müfettişliklerin Kurulması ve İşlevsel Hale Gelmesi

Yeni Türk Devletinin kurumsallaşması için asayiş ve güvenliğin sağlanması büyük önem taşıyordu. Ancak devletin kuruluşundan hemen sonra çıkan büyük isyanlar; devlet otoritesinin eksikliğini hissettirdiği gibi, bölge halkını yıprattı, devleti ise yordu. Nasturi ve Şeyh Said İsyanları, ülkenin Güneydoğusunda büyük

bir güvenlik tehdidi haline geldi. Şeyh Sait İsyanı sonrası uygulamaya konulan Takrir-i Sükûn Kanunu ile bölgede huzurun teşkili için gerekli yasal önlemleri alındı. Ancak bu önlemlerin yanında devlet örgütünün halkın isteklerini ve gereksinimlerini yerinde ve doğru tespit etme, hızlı karar alıp çözümler üretme sorumluluğunu ortaya çıkardı. Bir başka deyişle bölgenin anlaşılması, buna uygun kararlar alınması, hızlı şekilde adımlar atılması gerekiyordu. Umum Müfettişlik bu ihtiyaca cevap verebilecek bir sistem olarak görüldü.

Umum Müfettişlik, Nasturi ve Şeyh Sait İsyanlarından önce 1921 Anayasası'na göre düzenlendi, fakat o dönem Milli Mücadele yıllarındaki silahlı mücadelenin öncelikli olması nedeniyle kurulamadı. Cumhuriyetin ilanından sonra daha geniş kapsamlı hazırlanan 1924 Anayasasında Umum Müfettişlik anayasal bir kurum olarak düzenlemedi. Anayasanın kabulünden bir yıl sonra Elazığ, Diyarbakır ve Bingöl'de başlayarak yayılan Şeyh Sait Ayaklanması Cumhuriyet Yönetiminin güç kaybetmesine neden olduğu gibi isyan bölgelerinde devlet otoritesinin sağlama ihtiyacını kendini gösterdi. Çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu, İstiklal Mahkemelerinin kurulması ve sıkıyönetimin ilanı ile bu otorite kısa vadede sağlandı (Sarıay, 2015: 400). Ancak Cumhuriyet yönetiminin bölgede kalıcı bir çözüm arayışı vardı. Devlet ile bölge halkı arasında bir köprü görevi görecektir, bölgesel problemleri çözecek, çözemediklerini merkezi yönetime bildirecek, alınacak tedbirlerde belirleyici olacaktır. Ayrıca kurulacak yapı askeri sistemin dışında kalarak halka daha yakın olabilecek, hızlı kararlar alarak bölgede etkin rol oynayabilecekti (Koca, 1998: 211). Bu düşünce sivil, olağanüstü yetkili, Dâhiliye Vekâletine bağlı olmasına rağmen Başvekâlet ile doğrudan iletişim kuran, valiler üstü bir kurum olan Umum Müfettişlik düşüncesinin belirmesine neden oldu ve 25 Haziran 1927'de Birinci Umum Müfettişlik kurulmasıyla bu düşünce hayata geçirildi. Birinci Umum Müfettişlik ile asayiş, sınır, iskan, ekonomi, sosyal alanlarında çalışacak, teftiş faaliyetlerinde bulunacak, bölgeyi analiz ederek raporlar hazırlayacak şekilde kurgulandı. Bölge sürekli bir denetim altında tutularak bölge ile merkez arasındaki etkin bir muhaberat hattı kuruldu. Birinci Umum Müfettişlik bölgesi Elazığ, Urfa, Mardin, Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Hakkari ve Van vilayetlerinden oluşturuldu. Bu sistemin başına ise umum müfettiş ünvanıyla Cumhuriyet kadrolarının en güvendiği kişilerden birisi olan ve daha önce konsolos, büyükelçi, milletvekili olarak görev yapmış olan İbrahim Tali atandı. Yukarıda belirtilen illerin yanı sıra 13 Şubat 1929 tarihinde Ağrı vilayeti de Birinci Umum Müfettişlik bölgesine dahil edildi (BCA, 301.18.1.1., 2.15.20). Elazığ ise 1936 yılında Dördüncü Umum Müfettişlik kurulmasıyla bölgeden çıkarıldı. Asayiş ve güvenlik odaklı bu sistem doğası gereği iç güvenlik konularının yanında sınır güvenliğini de iş edindi. Zira bu dönemde sınır kaçakçılığı, hayvan hırsızlığı, baskınlar gibi dış odaklı tehlikeler ülke içindeki asayiş olumsuz etkilemekte, iç güvenliği bozan çeteler, sınırdan kaçarak kendilerini kurtarmakta; tekrar sınırdan girerek faaliyetlerine devam etmekteydi. Bu açıdan bölgede iç güvenlik ve dış güvenlik birbirine bağlı süreçlerdi.

Türkiye'nin güneydoğusunda çıkan bir asayiş sorununa karşı kurulan Birinci Umum Müfettişlik yedi yıl tek müfettişlik kurumu olarak işlev gördü. Bu süreçte tutulan raporlarla bölgesel sorunların çözümü, bölgesel yatırımları yönlendirilmesi, halk ile yakın ilişkiler kurulması yoluyla devletin bölgedeki en yüksek temsilcisi oldu. Bu süreçte farklı yerlerde kurulması gündeme gelse de 1934'e kadar bu konuda bir adım atılmadı. İkinci Dünya Savaşı öncesi Balkanlarda artan güvenlik sorunu, Türkiye'ye getirilen muhacirlerin iskan meselesi yeni bir müfettişliğin kurulmasını gündeme getirdi ve 1934 yılında Edirne merkezli İkinci Umum Müfettişlik kuruldu. 1935'te ise Başvekil İsmet İnönü'nün Doğu gezisindeki tespitleri iki yeni müfettişliğin kurulmasına sağlamıştır. Yatırımların düzenli kullanılmaması ve halkın ekonomik zorlukları nedeniyle Erzurum merkezli Üçüncü Umum Müfettişlik; artan Kürtçülük propagandası ve asayiş sorunları nedeniyle Elazığ merkezli Dördüncü Umum Müfettişlik; 1947 yılında ise ekonomik kalkınma ve sosyal işlerin düzenlenmesi için Adana merkezli Beşinci Umum Müfettişlik kuruldu (Bulut, 2015:93). Bu müfettişlikler, 1952'de kaldırılmasına kadar devletin taşradaki sorunları tespit etti. Asayiş sağlayarak yatırımları yönlendirdi. Yöre halkının beklentilerinin devletin ilgi kurumlarına aktarılmasında önemli bir işlev gördü.

Umum Müfettişlik, doğrudan Dâhiliye Vekâletine bağlı, olağanüstü yetkili bir kurumdu. Vekâlet hiyerarşisinde vekilden sonra konumlandırılarak geniş yetkiler verildi. Baş müşavir, müşavir, şube müdürleri, ordu subayları, jandarma subayları, inzibat memurları, memurlar ve müstahdemlerden oluşturulan bu teşkilat; görev alanındaki askeri ve sivil bütün memurların, valilerin, kaymakamların üst amiri konumundaydı (Burgaç, 2010: 140). Bu bağlamda devlet sistemi içinde önemli bir güç oluşturarak üst düzey bir yetkili konumundaydı. Bu sistemin görev alanı içindeki temel amacı yetkilerinin aksine bölgenin askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik durumunu merkeze iletmek, halk kitleleri ile devlet yönetiminin birbirini anlamasını kolaylaştırmaktı. Umum Müfettişler görev bölgelerini sürekli gezerek devlet görevlilerini denetledi. Askeri istihbarat bilgilerini değerlendirdi, topladığı bilgileri rapor haline getirerek merkezi yönetimi bilgilendirmiştir. Merkezi yönetim ise atılacak adımların belirlenmesinde raporları kendi içinde değerlendirdi. Bu raporlar güvenlik ve asayiş meselelerinde haftalık, aylık ve yıllık şeklinde düzenlenmesine karşın diğer alanlarda düzenli halde tutulmadı. Atatürk döneminde etkin olarak çalışan umum müfettişlik sistemi, 1940'lardan itibaren güç kaybetmeye başladı, rapor sıklığı azaldı, teşkilat içindeki görevli sayıları azaltıldığı görülmektedir. Çok partili hayata geçişle birlikte siyasi tartışmaların konusu olmuş ve devletin sopası olarak eleştirilmiş, 5990 sayı ve 21 Kasım 1952 sayılı kanun gereğince lağvedildi (Resmî Gazete, 29 Kasım 1952: 5029).

Birinci Umum Müfettişliğinin kurulmasının ardından mıntıkanın normalleşmesi, devlet sisteminin işlerlik kazanması, bölgenin asayiş ve güvenliğinin temin edilmesi gerekliydi. İlk müfettiş olarak bölgeye atanan İbrahim Tali, sistemin ilk uygulayıcısı olarak altı yıl görev yapmasının ardından

görevinden ayrıldı. 1933-1935 döneminde Ahmet Hilmi Bey iki yıl, 1935-1943 yılları arasında Abidin Özmen sekiz yıl umum müfettiş olarak görev yaptı. Müfettişler görev yaptıkları süre içinde geniş asayiş ve istihbarat raporları hazırlamış, Dâhiliye Vekâletine veya doğrudan Başvekâlete iletti. Bu raporlar bölge hakkında devlet makamlarının tespitlerini ve müfettişlerin kişisel yorumlarını içermektedir. Jandarma Umum Kumandanlığı, Gümrük Muhafaza Umum Kumandanlığı, Valilik ve Kaymakamlık gibi bölgede etkin rol oynayan kurumlar sürekli olarak umum müfettişleri, müfettişler de merkezi bilgilendirdi. Bu raporlar devletin bölge için tavrını belirlemesi açısından oldukça değerlidir. Bunun yanı sıra Birinci Umum Müfettişlik Bölgesinin İran, Irak ve Suriye ile sınır hattında kurulması nedeniyle bu devletlerle olan ilişkilerde de belirleyici oldu.

İbrahim Tali, umum müfettiş unvanıyla göreve başlamasının ardından iki beyanname yayınladı. 19 Ocak 1929 tarihli ilk beyannamede yönetim birimi olarak görev aldığı bölgenin yıllardır ihmal edildiğini belirterek emniyet ve asayişin sağlanmasının önemine dikkat çekti (Aydın Tarihi, Ocak 1928). Bu beyanname esas olarak görev bölgesindeki suç ve suçlulara yönelik bir uyarı niteliğindedir. Kanunların uygulanacağı söylenerek, asayiş ve güvenlik öncelikli olarak açıkça ifade edildi. Buna benzer bir bildiri ilk bildirimden altı ay sonra yayınlanarak asilere ve eşkıya o izin verilmeyeceği söylendi (Aydın Tarihi, Temmuz 1929). Bu iki bildiri de hudut güvenliği kamu düzeninin bir parçası olarak değerlendirilerek yasa dışı gruplar uyarıldı.

Bölgenin Çok Aktörlü Yapısı, Arayışlar, Siyasi Çözüm Girişimleri

Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşında Ortadoğu hâkimiyetini kaybetmesi üzerine İngiltere; Filistin, Irak ve Şarkü'l-Ürdün'de, Fransa ise Suriye ve Lübnan topraklarında manda idarelerini kurdu (Dursun, 2005: 314). Mandater devletler Ortadoğu'da farklı dini ve etnik grupları silahlandırma, aşiretlerin disiplinsiz yapısını destekleme, istikrarsız ve güvensiz ortam oluşturma yoluyla hâkimiyetlerini genişletmeye çalıştı. Oluşan bu siyasal ortam içinde Ortadoğu'da aşiret tipi örgütlenmelerin olduğu Arap, Kürt, Ermeni, Fars, Süryani, Yahudi grupların güçlendiği, devlet otoritesinin sağlanamadığı çok aktörlü bir yapı oluştu. Bu yapı içinde manda yönetimleri bu aktörleri güçlendirerek bölgedeki güvensiz ortamı arttırmak ve hâkimiyet alanlarını genişletme çabasına girdi (Özdemirkıran Embel, 2021: 172-173).

Yeni Türk Devleti kuruluşundan itibaren sınırları belirlenmiş alanda tam bağımsız devlet olma amacındaydı. Ancak yurt içinde Ağrı, Şeyh Said, Nasturi gibi patlak veren isyanlar iç güvenliği ve hudut hattının önemli tehdit unsurlarıydı. Yurt dışında ise Irak'taki İngiliz, Suriye'deki Fransız manda yönetimlerinin Ortadoğu emelleri Türkiye için tehditti. Bölgedeki asayişsizliğin yükselmesiyle etki alanlarını arttıracasına inanan mandater devletler, küçük ve

yerel güçleri destekledi. İran'ın da aşiretlere destek vermesi ve isyanlardan kaçanlara göz yumması sınırlardaki asayişsizliği arttırdı. Bu süreçlerin farkında olan Türkiye ise sınır hattının diğer tarafındaki devletlerle ikili sözleşmeler imzalama yoluna girerek hudut emniyetinin yasal zeminini oluşturma çabasına girdi.

Güney sınırında Fransa Suriye'yi bölerek yönetmeyi tercih ederek, Suriye ve Lübnan'ı birbirinden ayırdı. Suriye bölgesi de Şam, Halep, Dürzi, Alevi olarak dört ayrı yönetim kurarak yönetimleri Suriye ve Fransa arasında paylaştırılarak Fransız komisere bağladı (Yamaç, 2018: 1157). Türk kuvvetleri ise Sakarya Savaşını kazanmasının ardından Suriye ile imzalanan Ankara Antlaşması ile sınır hattı oluşturdu. Lozan Antlaşması'nda bu sözleşme onaylanarak sınırın kesin şeklini alması için ikili görüşmeler yapılması kararlaştırıldı. Fransa ile Türkiye arasında Halep'te 18 Şubat 1926 tarihli bir protokol imzalandı. '*Türkiye – Suriye Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi*' adıyla onaylanan sözleşmede iki taraf da ortak sınırı bozmayacağını, sınır güvenliği için önlem alacağını, bir devletin saldırıya uğraması durumunda tarafsız kalacağını onayladı (Soysal, 2000: 290). İcra Vekilleri Heyeti tarafından 26 Aralık 1926 tarihinde tasdik edilen sözleşme ile Türkiye, güney sınırında güvenliğin sağlanması için önemli adım attı (BCA, 30.18.1.1., 22.79.20). Türkiye'nin Suriye sınırındaki güvenliği sağlama çabası bununla sınırlı kalmayarak 22 Haziran 1929 tarihinde ek bir protokolle imzalandı. Bu protokolle kaçak sınır geçişlerini engellemek için aşiretlerin denetlenmesi kararlaştırıldı (Yamaç, 2018: 1163). Bu protokolün üzerinden henüz bir yıl dahi geçmeden Halep'te 3 Mayıs 1930'da yeni bir antlaşma imzalandı. Bu protokol ile sınır hattı baştan başa işaretlenerek belirlendi. Sorunların barışçıl yönlerden çözülmesi, sınır hattını koruyucu önlemlerin arttırılmasına karar verildi (Soysal, 2000: 290; Yamaç, 2018: 1163). Bu diplomatik çabalara karşın Türkiye – Suriye sınırında güvenlik sorunu aşılamamış, İkinci Dünya Savaşı öncesi yaşanan gerilim ve Hatay sorunu nedeniyle iki ülke arasındaki ilişkilerin bozulmasına ve sınır hattındaki sorunların devamına neden oldu.

Türkiye'nin bir başka sınır bölgesi olan İran sınırı, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde iki devlet arasındaki ilişkileri belirleyen en önemli konulardan biriydi. Sınırın dağlık yapısı, sınır bölgesinde yaşayan halkın aidiyetinin tam olarak belli olmaması, göçebe halkın varlığı, aşiret yapısı gibi nedenler sınır anlaşmazlıklarının temel nedeniydi (Metin, 2012: 18). XIX. yüzyılın ikinci yarısında iki devlet İngiltere ve Rusya'ya karşı sınır hattının güvenliğini sağlamaya çalıştı. Bu iki devletin halkı silahlandırarak kışkırtmasına karşı ortak komisyonlar kurulmasına rağmen sonuç alınamadı (Metin, 2012: 15-16; As, 2010: 231). 1913'te dört devletin katılımı ile İstanbul Protokolü imzalanarak sorunlu bölgelerin belirlenmesi, '*Tahdid-i Hudut Komisyonu*' kurulması, sınırın iki tarafındaki devletler arasındaki anlaşmazlıklarda Rus ve İngiliz hakeme başvurulması, hakem kararlarının kesin olması kararlaştırıldı (Metin, 2012: 18). Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla komisyon etkisini yitirdi. Türk komisyon üyeleri Ruslar tarafından esir alınması ile bu girişim de başarısızlıkla

sonuçlandı (Erim, 1952: 21). Böylece İran sınırı bir sorun olarak Cumhuriyet Dönemine miras kaldı.

Birinci Dünya Savaşı'nda ülkesinde çıkan Bolşevik Devrimi nedeniyle Rusya'nın; Kafkasya ve Asya'da etkinliğini kaybetmesiyle İngiltere bölgede güç kazandı. Türkiye, Milli Mücadele yıllarında emperyalist emellere karşı mücadeleye ve milli politikalarla iç ve dış güvenliğini sağlamaya odaklandı. İran ise Rıza Han'ın iktidara gelmesiyle otoritesini güçlendirerek İngiltere ve Rusya'ya karşı mücadeleye başladı. Böylece dört devletin aktör olduğu hudut bölgesi, iki devletin hâkimiyet alanına dönüştü. Türkiye ve İran elçilikler kurarak ilişkilerini geliştirme çabasına girdi ve 1925 yılında Mahmut Şevket Bey (Esental), Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi olarak atandı. Gelişen ilişkiler sonucunda 1926 yılında dostluk antlaşması imzalandı. Anlaşma ile iki taraf arasında dostluk ilişkisi içinde, saldırmazlık, dayanışma, aşiretlerin suç eylemlerini engelleme prensipleri kabul edildi. Bu anlaşmaya 1928 yılında ek bir protokol yapılarak Türkiye ve İran'ın ortak çıkarlarına uygun hareket etmesine karar verildi (Sosyal, 2000: 282-283). 1932 yılı, Türkiye – İran ilişkileri açısından önemli bir viraj oldu. İki ülke arasında 23 Ocak 1932'de Tahran'da imzalanan antlaşma ile Ağrı Dağı'nın tamamı Türkiye'ye, Kotur arazisi ise İran'a verildi. 14 Mart 1932'de '*Sınır Güvenliği*', 5 Kasım 1932'de ise '*Dostluk, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği*' antlaşmasını kabul eden iki ülke, sorunlarını müzakere yoluyla gidermek için yeni bir dönem başlattı. İkili görüşmeler için Türkiye'ye davet edilen İran Hariciye Veziri Muhammed Ali Han Furugi, ziyareti ilişkileri geliştirdi (BCA, 30.10.0.0., 261.757.21). Hariciye Veziri ülkesine döndüğünde antlaşma ile ilgili mecliste yaptığı açıklamada; antlaşmayı büyük bir başarı ve iki ülke arasında eşi görülmemiş '*ittihad ve kardeşlik*' olarak değerlendirerek antlaşmanın iki devletin çıkarlarına uygun olduğunu ifade etti (BCA, 30.10.0.0., 261.758.2). Bu ifadeler iki ülkenin huzur ve asayişini sağlamak için adımlar atacağı ve buna ihtiyaçları olduğunun yansımasıydı. Gelişen ilişkiler sonucu 1934'de İran Şahı Rıza Pehlevi, sınır sorunlarının çözümü, Ortadoğu politikaları ve modernleşme konularını görüşmek üzere Türkiye'ye 27 günlük bir ziyarette bulundu (Atuk, 2018: 219). Türkiye'nin oldukça önem atfettiği ziyaretin emniyetli şekilde gerçekleşmesi için Birinci Umum Müfettişi Hilmi Bey görevlendirildi (BCA, 30.10.0.0., 69.457.19). Ziyaretin gerçekleşmesiyle iki ülke arasındaki sınır sorunlarının görüşülmesi, sınırların korunması, siyasi istikrarın sağlanması konusunda olumlu ilerlemeler sağlandı. Bu adımlara rağmen iki ülke arasındaki sınır sorunları devam etmiştir.

Sınır Ötesinde Desteklenen İdeolojilerin Hudut Güvenliğine Yönelik Tehditleri

Birinci Müfettişlik Bölgesi sınır hattının güvenliği bir iç meseleden daha çok uluslararası bir sorundu. Sınır hattında bulunan devletlerin destekledikleri güçler, sınır hattına yakın bir konuma yerleştirilmesi hudut güvenliğini için önemli bir tehditti. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra manda yönetimlerinin kurulduğu

Ortadoğu coğrafyası, İngiltere ve Fransa'nın belirlediği, desteklediği, yurt verdiği illegal örgütler tarafından konumlandırılmak isteniyordu. Bu nedenle hudut hattının güvenliği, burada oluşturulmak istenilen güçlerin tanınması ve faaliyet sahasının belirlenmesi ile doğrudan bağlantılıdır.

Umum Müfettişliği kurulmadan önce tutulan raporlar, Fransızların bölgedeki olumsuz faaliyetlerini gözler önüne koymaktadır. Gaziantep Valisi Hüsnü Bey, 1924'de hazırladığı raporda Fransızların sınır güvenliğini sağlamadığını, Fransız zabıtların izniyle hudut tecavüzleri yaşandığını belirtti (BCA, 30.10.0., 112.758.4). 1929 yılında Fransız bir general bir gövde gösterisine dönüşen şekilde sınır bölgesine seyahat düzenledi. Seyahatin amacı sınır karakollarının teftişi olarak açıklansa da Türkiye tarafından Ermeni çetelere destek verilmesi olarak algılandı. Umum Müfettiş İbrahim Tali Fransız generalin gezisine hemen karşılık vererek sınır hattına bir gezi tertip etti, sınır hattındaki askerlerle görüştü, hat güvenliğinin ne olursa olsun korunacağı açıkladı. (BCA, 30.10.0.0, 262.768.16).

Umum müfettişlerinin raporlarına yansıyan en önemli konulardan birisi istihbarat bilgileridir. İbrahim Tali tarafından hazırlanan 34 sayfalık asayiş ve istihbarat raporunun büyük bölümünde hudut dışındaki bilgiler bulunmaktadır. İbrahim Tali özellikle Suriye bölgesine dikkat çekerek burada Türkiye aleyhtarı güçlerin desteklendiğini ve sınırın 100 km yakınına yerleştirildiğini ifade ederek önlemlerin arttırılmasını talep etmiştir. Buna göre, Suriye'de bulunan milliyetçi Vataniler'in Fransızların hilesiyle seçimleri kaybetmesi sonucu bir kargaşa ortamında çatışmaların giderek şiddetlenmektedir. Bu durum Türkiye sınırına kaçışlara neden olmakta, sınıra yakın köylere baskınların ortaya çıkmasında etkili oldu. Bunun yanı sıra Fransa Suriye'de etkinlik alanını arttırarak sınır hattında bir Kürt – Ermeni hükümeti teşkil etmeye çalıştı (Köse, 2020a: 3311.) Ermeniler sınır hattına yakın bölgelere yerleştirildi ve buralarda Ermeni köyleri kuruldu. Kurulan köylerdeki yaklaşık 800 haneye, 6500 civarında Ermeni yerleştirildi. Fransızlar bunlarla da yetinmemiş, Ermenileri polis teşkilatında görevlendirmeye ve iskan memurluklarına Arap görevliler yerine Ermeni görevlileri atamaya başladı. Bu durum oldukça endişe verici bir hal alarak Ermeniler bu alanlarda Arap nüfusu geçmeye başladı (BCA, 30.10.0.0, 69.457.14). Bölgenin demografik yapısındaki bu değişim ve Ermenilerin silahlanması Türkiye için büyük tehdit unsuru oldu. Ermeniler, Türkiye'nin güney sınırında nüfus çoğunluğunu elde ederek müstakil Ermeni Devleti kurmak, Fransa ise hudut bölgesini güvensizleştirmek amacındaydı.

Fransa'nın desteğiyle Suriye'de teşkil edilen Ermeni köyleri sınır güvenliği açısından büyük tehditti. Geçimlerini kaçakçılık üzerine kuran bu köylere iskan edilen kişiler Türkiye sınırından geçmeye, hırsızlık yapmaya, Türk köylerine saldırmaya tereddüt etmedi. Hudut bölgesinde oluşturulan bu Ermeni köyleri için Fransızlar girişimlerini yoğunlaştırarak Dışişleri Bakanlığı nezdinde Ermenilerle görüştü. Ayrıca Yunanistan'dan yardım alınarak yeni köylerin

inşasına başladı. Fransa'nın Türkiye'ye karşı bu düşmanca tavrı Ermenileri sınır ihlalleri yapmaya cesaretlendirdi. Türk kamuoyunda küçük Ermenistan kurma fikri olarak yorumlanan bu girişimler Türkiye'nin güney sınırındaki tehditleri arttırdı (Vakit, 12 Ağustos 1931: 4). Bölgedeki artan gerilim ve tehlike Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın 8 Kasım 1931'de bir ay sürecek Doğu gezisine çıkmasına neden oldu. Gezide, umum müfettiş ve güvenlik birimleriyle hudut güvenliği ve kaçakçılık üzerinde alınacak tedbirler belirlendi. Şükrü Bey, kaçakçılığa karşı İstiklal Mahkemelerinin kurulacağını ve mahkemelerin hudut hattı boyunca görev yaparak sınır güvenliğinin sağlanacağını açıkladı (Cumhuriyet, 24 Teşrinisani 1931: 1). Şükrü Kaya gezi sonrası Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği raporda kaçakçılığın tehlikeli boyutlara ulaştığını bildirerek mahkemelerin kurulmasına ek olarak kaçakçılığı ihbar edenlere ikramiye verilmesini önerdi. (Cumhuriyet, 10 Kanunuevvel 1931: 1-2).

Tablo 1. Fransızların Suriye'de Oluşturdukları Ermeni Köyleri¹

Köy İsmi	Hane Sayısı	Nüfus	Köy İsmi	Hane Sayısı	Nüfus
Tekli Semen	15-18	90	Sazafrak	50-65	190
Harbertiz	55-65	335	Büyük Telburak	175-200	700
Ayniarus	45-55	200	Küçük Telburak	100-120	450
Ayni İsa	15-18	70	Yeniköy	35-40	200
Tiniye	5	20	Telmamidiye	60-65	300
Raka	50-65	250	TOPLAM	665-711	2805

(BCA, 30.10.0.0., 69,457.14).

Dahiliye Vekili ile beraber Doğu Gezisi'ne katılanlardan birisi de Naşit Hakkı Bey idi. Siyasetçi ve gazeteci kimliğiyle geziye katılarak geziden sonra Hakimiyet-i Milliye gazetesinde bir yazı dizisi yayınladı. Ermeni faaliyetlerinin etkilerine dikkat çeken yazar Antakya başta olmak üzere, Mardin ve Urfa'da kaçakçılığın arttığını, güney sınırına kaçakçı yurtlarının dizildiğini, giderek etkisini arttıran kaçakçıların ticari hayata ağırlığını koymaya başladığını açıkladı (Hakimiyet-i Milliye, 17 Birincikanun 1931: 2). Halep etrafına toplanan Ermenilerin bölgedeki ticari hayatı ele geçirdiği ve Fransızların desteğiyle etki

¹ Tabloda verilen köylerin dışında Kubursuyu üzerinde 600-800 barakalı 3000 nüfuslu üç köy ve Minas, Telhacip, Turdağ, Hraplaki, Guran, Karamuk köylerinde 500-800 Ermeni iskan edildiği bilgisi verilmiştir. Bakınız: BCA, 30.10.0.0, 69,457.14)

alanlarını genişlettiğini ifade etti (Hakimiyet-i Milliye, 18 Birincikanun 1931: 3). Naşit Hakkı Bey ayrıca Ermenilerin Suriye'nin kuzey bölgesine yayılmaları burada yaşayan Suriyelileri bölgeden uzaklaştırdığını, Ermenilerin ekonomilerini kuvvetlendirdiklerini, bölgeyi bir Ermeni yurdu haline getirdiğini, zenginleşen Ermenilerin Cerablus'dan Cizre'ye kadar olan bölgeyi koridor şeklinde kaçakçılık merkezi haline dönüştürdüğünü savundu (Hakimiyet-i Milliye, 20 Birincikanun 1931: 4). Bölgede yaşayan Ermeniler, yalnızca kaçakçılık yapmadı. Hırsızlık, siyasi suikast, eşkıyalık, çetecilik gibi faaliyetlerle bölgenin asayişini olumsuz yönde etkiledi. Türk köylerine saldırılar düzenleyerek buradaki halkın topraklarını terk etmesine neden oldu (Hakimiyet-i Milliye, 24 Birincikanun 1931: 4). Ermenilerin Suriye içindeki bu faaliyetleri, Türkiye'ye siyasi, sosyal ve ekonomik zarar veren milli bir sorundu.

Ermenileri sınır hattına yerleştirme çabasındaki Fransa, bir Kürt – Ermeni işbirliği örgütü olan Hoybun Cemiyeti'ni de bölgede güç sahibi yapmıştır. İngiltere'nin de desteğini alan Hoybun Cemiyeti, Kürt ayrılıkçılar tarafından 1927 yılında Lübnan'da kuruldu. Fransa, örgüte Suriye'nin kuzeyindeki Türkiye sınır bölgesinde serbestlik tanıyarak büyümesine imkân verdi. Kürt aşiretler de Hoybun Cemiyeti'ni nihai hedefi olan müstakil bir devlet kurabilmek için destekledi, yurt dışında Türkiye'nin siyasi rakipleriyle işbirliği yaptı. Kürtçülük politikası güden bu cemiyet; amacını gerçekleştirmek için Türkiye sınırına sızma girişimleri yapacak, Güneydoğu'daki aşiretlerle iş birliği kuracak, Kürt halkı propagandalarla kışkırtacak, silahlı saldırılarla iç huzursuzluk çıkartacaktı. Hoybunculara göre bu sürecin başarısı İngiliz ve Fransızların desteği, Ermeni Taşnakçılarının katılımı ile mümkündü. Bu amaçla Kürt aşiretler teşkilatlandırılarak silahlandırıldı. Türkiye ise cemiyeti taşkın bir milliyetçi olarak tanımladı (Cumhuriyet, 8 Şubat 1936: 7). 1928 tarihli belgede Hoybun Cemiyeti lideri Celadet Ali Bedirhan'ın Irak'ın kuzeyindeki Kürt aşiretlerle görüştüğü, onları Hoybun Cemiyeti'ne katılmaya davet ettiği, ardından Suriye'ye kaçtığı bildirildi (BCA, 30.10.0.0., 114.791.18). Bununla beraber 18 Temmuz 1929 tarihinde Başvekâlete gönderilen bir yazıda cemiyetin ne kadar tehlikeli boyutlara ulaşabileceğine dikkat çekildi. Buna göre, cemiyet 20.000 kişilik bir kuvvetle askeri yapılanmasını tamamladığı, Ermeni Taşnakçılarla ittifak içine girerek Türkiye sınırları toprak bütünlüğünü bozan çalışmalara başladığı bildirildi. Ayrıca halka dağıtılmak üzere beyanname hazırlandığı, devlet ve ordunun halka zulmetmekle suçlanarak halkın bir an evvel harekete geçilmesi yönünde propaganda yapıldığı ifade edildi. Cemiyetin batıdaki halkı huzursuz ederek ayaklandıracağı, Ankara-Eskişehir hattını tutarak Kemalistlerden hesap sorulacağı ifade edilerek faaliyetlerinin doğu ile sınırlı kalmayacağı da özellikle belirtildi (BCA, 30.10.0.0., 115.803.5).

Suriye sınır bölgesindeki Ermeni varlığı ve Hoybun Cemiyeti'nin çalışmaları müfettişlerin dikkatinden kaçmadı. 1932 tarihli raporda Hoybuncuların sınır ihlalleri, Türkiye içine sızdıkları ve menfi yönde propagandalar yaptıkları raporlarda açıklandı. Özellikle Garzan, Silvan, Mutki

gibi yerlerde etkisini gösteren ‘Şark ahalisi garba gönderilecek, bey ve ağalar tebit edilecektir, aşiretler kamilen kaldırılacak hepsi ayrı ayrı yerlere gönderilecek ve Kürtler bu suretle imha edilecektir’ söylemleriyle halkı kışkırtılmaya çalışıldı. Hoybuncular beyanname, harita ve krokiler hazırlayarak Kürt halkını, müstakil devlet kurma fikrini üzerinde birleştirmeyi amaçladı. Bunun yanında Türk büyüklerine suikastler yapılması, çetelerin desteklenmesi Hoybuncuların planları arasındaydı (BCA, 30.10.0.0, 69.457.14).

İngiltere ve Fransa’nın desteklediği Hoybun cemiyeti Suriye’nin yanında Irak ve İran’daki faaliyetlerinde de desteklendi. İran, Ağrı isyanına destek veren cemiyet üyelerinin ülkelerine girişine izin vererek burada Taşnak üyeleriyle birleşmesine imkân tanıdı. Ağrı’da örgüt temsilcisi olan İhsan Nuri İran’da yakalanmasına karşın Türkiye’ye iade edilmeyerek serbest bırakıldı. Cemiyet İran’daki Rumiye ve Haftivan şehirlerinde Ermeniler için okul açarak teşkilatlarını genişletti ve Ermenileri kendi amaçları etrafında birleştirdi. Irak’ta ise teşkilatlanma döneminde Nasturilerle iş birliği zemini oluşturdu. İngilizlerin himayesi altında çalışmalar yürüten cemiyet, Mardin ve Diyarbakır’a sızmaya çalıştı. Dersim’e kadar sızmayı başaran cemiyet mensupları buradaki ağalara para dağıtarak Türkiye aleyhinde propagandalar yaptı. Cemiyetin desteklediği Nasturiler Hakkari’de Türkiye aleyhine propagandalar yaptı. Nasturiler, Irak’ın kuzey bölgesinde Revandiz, Akre, Dahuk, Zahu ve İmadiye civarına yerleşmek için Hoybuncuların desteğini aldı. Kürt aşiretler ise Türkiye aleyhine olumsuz propagandalarını Irak içinde sürdürerek yerleşim alanlarını Türkiye aleyhine genişletme siyaseti güttü. Aşiretlerin ve Hoybuncuların Irak içinde bu denli rahat hareket etmesi İngilizlerin yardım ve destekleriyle gerçekleşti. (BCA, 30.10.0.0., 69.457.25).

Ortadoğu’ya hâkim olmak amacıyla bölgeyi güvensizleştiren mandater devletler, Türkiye’ye karşı isteklerini kabul ettirmek için Türkiye’nin sınırlarında bir korku iklimi oluşturmaya gayret etti. Ermeni ve Kürtleri kışkırtarak, Türk sınırını yapılan tecavüzlere imkân tanıyarak Türkiye’ye gözdağı vermeye çalıştı. Sınır hattındaki etkinliğini arttırmak isteyen bu devletler hudut bölgesinde askeri havaalanı ve hangarlar inşa etti. Siperler kazarak bu bölgelere askeri kuvvetler yerleştirdi. Böylece kolordu oluşturarak amacını gerçekleştirmeye çalıştı (BCA, 30.10.0.0, 69.457.14). İngiltere, bölgeye uçak sevk ederek hudut bölgesindeki baskısını arttırdı. 1924 yılında İngiliz uçaklarının Türkiye sınırını geçerek Türk askerlerinden üçünü şehit etmiş, 12 askeri ise yaralamıştı (BCA, 30.10.0.0., 258.737.8). Bunun yanında farklı dönemlerde İngiliz uçakları, Türkiye üzerinde uçuşlar yaparak sınır hattındaki gruplara destek sağladı (BCA, 30.10.0.0, 69.457.14). Bunun yanında kara etkinliğini arttırmak için İran üzerinden Irak’a kadar bir yol inşa etme çalışması başlattı. Hariciye Vekâleti; 20 Nisan 1927 tarihli bir yazıda bu girişimin tehlikelerine dikkat çekerek yolun tamamlanması durumunda ticari ve ekonomik kayıpların yaşanacağını, hudut güvenliğinin Türkiye açısından daha problemlili bir hal alacağını, İngilizlerin bölgede hakimiyet alanının genişleterek önlem almanın zorunlu olduğunu belirtti (BCA, 30.10.0.0.,

219.477.7). Türkiye'nin baskısı ve İkinci Dünya Savaşı öncesi gelişmelerle bu yolun yapımı tamamlanamadı.

Yeni Türk Devleti milli esaslara göre planlanmış bir devlettir. Bu nedenle ülkenin doğu ve güneydoğusunda Kürtçülük duygusu içinde milli birlik ve beraberliği bozan girişimleri hoş karşılamadı. Artan Kürtçülük söylemleri ve isyanlar üzerine 1925 yılında bir yönetmelik çıkarıldı. Buna göre ülkenin güney sınırından gelebilecek gazete, risale, basılı evrakların girişi yasaklandı. Türkçe harici bir dille telgraf gönderilmesi yasak kapsamına alındı. Özel haberleşmenin asker memurlar tarafından denetlenmesi, yabancı ülkelerden gelen gazetelerin denetime tabi olması kararlaştırıldı (BCA.30.18.1.1., 13.25.20). Bu yasaya kısa bir süre sonra ek bir madde eklenerek Fransızca yayınlar da yasa çerçevesinde yasaklandı (BCA.30.18.1.1., 14.33.12). Umum Müfettişi tarafından da sıkça dile getirilen Kürtçülük propagandasına karşı gelen istihbarat bilgilerine göre yasaklamalar devam etti. 1931 yılında Hoybun Cemiyeti tarafından çıkarılan '*La Questiyon Kurde*' dergisinin, Kürtçülük propagandası yaptığı gerekçesiyle memlekete girişi engellendi (BCA.30.18.1.2., 19.30.2). 1932 yılında aynı gerekçe ile Şam'da çıkarılan '*Havar Gazetesi*' de yasaklanarak Türkiye'ye girişine engel olundu (BCA.30.18.1.2., 19.30.2). 1934 yılında ise yine Hoybun Cemiyeti tarafından yayımlanan dört kitabın hükümet aleyhine içerdiği ifadeler nedeniyle Türkiye'ye girişi yasal çerçevede kısıtlandı. Bu kitaplar '*Türk Affi Karşısında Kürtler*', '*Türkiye Reısicumhur Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine Mektup*', '*Bir Ecnebi Noktai Nazarına Göre Kürt Meselesi*' ve kısmen Arap diliyle yazılmış '*Elkaziyetü'l-Kürdiye*' idi (BCA.30.18.1.1., 47.54.16). 1935 yılında Irak'ta basılan '*Kürt Meselesi Safahatından*' adlı eser, (BCA.30.18.1.2., 55.46.11) 1937 yılında Şeyh Sait tarafından doldurulan Türkçe plak, (BCA.30.18.1.2., 71.8.6), Halep'te Sadwa markalı ve 24/11 numaralı plak olumsuz propagandaları nedeniyle yasaklandı (BCA.30.18.1.2.,74.36.11). Böylece Hoybun Cemiyeti'nin siyasi propagandası ve Kürtçülük duygusu çerçevesinde oluşabilecek milli birlik ve beraberliği bozucu yayınları engellendi. Alınan bu önlemlerle Hoybuncuların propaganda yollarının kapatılması, destekçilerinin ülke içinde cezalandırılmaları olumlu sonuç verdi. Ülke içindeki ve ülke dışındaki cemiyet üyelerinin hükümete ve konsolosluklara başvurarak af talebinde bulundular. Türkiye özellikle cemiyete destek veren ailelere baskısını arttırarak Hoybuncuları etkisiz hale getirdi (Son Posta, 12 Ağustos 1933: 1).

Sınır Hattında Aşiretler, Çetecilik ve Suç

Birinci Umum Müfettişlik bölgesi; tarihsel süreçte aşiretlerin var olduğu, toplumsal örgütlerin bu şekilde gerçekleştiği bir coğrafya idi. Ekonomik ihtiyaçların temini, dış saldırılara karşı emniyet sağlama gibi nedenlerle kan birliğine dayalı bu sistem Cumhuriyet yönetimi için önemli bir tehditti. Bu aşiretler sınır ihlallerinin yanında, kaçakçılık yapmakta, silahlanmakta ve devlet otoritesini sarsmaktaydı. Bu nedenle bölgede var olan aşiretleri, yapısını ve faaliyetlerini tanımak hudut güvenliği için önemliydi. Birinci Umum Müfettişlik

bölgesini tehdit eden birçok aşiret vardı. Bu aşiretler iç çekişmeler yaşasalar dahi, herhangi bir dış duruma karşı birleşiyorlardı. Bu nedenle devlet yönetiminin bu aşiretlere karşı bütüncül bir anlayışla mücadele etmesi, diğer bir deyişle aşiretlerin tamamıyla mücadele etmesi gerekiyordu (BCA, 30.10.0.0., 69.457.14). Ancak aşiretlerin çokluğu durumu zorlaştırıyordu. Bunun yanında aşiretlerin sınır dışına yerleşmesi, durumu daha da zor bir hale sokuyordu.

Bu dönemde Türkiye için tehdit oluşturan en önemli aşiretlerden birisi Barzan aşiretiydi. Irak'ın kuzey bölgesine yerleşen Barzan aşireti, sık sık Türkiye içlerine girerek, menfi propagandalar yaptı ve her defasında İngilizlerin korumasına sığındı. Dahiliye Vekaleti Başvekalete gönderdiği yazıda Barzan aşiretinin Türkiye sınırından yalnızca bir saat mesafede yerleştirildiğini bildirerek önlem alınmasının zaruri hale geldiğini belirtti (BCA, 30.10.0.0., 112.757.5). Sık sık sınır ihlali yapan Barzanlılar, zamanla bölgelerinde daha güçlü konuma geldi ve bölge halkını İngilizlere karşı kıskırtmışlardır. Bunun üzerine İngilizler aşiretin köylerine askeri harekâtlar düzenledi. Irak'tan çıkmak zorunda kalan aşiret mensupları Türkiye'ye kaçtığından iki ülke arasında sorun çıkardı. Barzan Şeyhi Ahmet, Hakkari Valiliğine başvurarak, Türkiye'nin hizmetine girmeye hazır olduğunu, antlaşma yapabileceğini bildirdi (BCA, 30.10.0.0., 113.768.6). Ancak Barzan aşiretinin Türkiye'ye girişi sırasında onu takip eden Irak kuvvetleri ve İngiliz uçakları Beruh köyünü bombaladı. Bombalamalarda bir kişi vefat etti, köye maddi zararlar verildi (BCA, 30.10.0.0., 69.457.25). Irak; Barzan şeyhini etkisiz hale getirmek için Türkiye ile elçilik düzeyinde bağlantı kurdu, Barzan şeyhinin Irak'a teslim edilmesini istedi. Türkiye ise aşiret mensuplarının girişine izin verilmeyeceğini, gizli girilmesi durumunda batıya nakledileceğini, Irak ile dostluk ilişkisi bağlamında hareket edileceğini bildirdi (BCA, 30.10.0.0., 259.741.10). Barzan şeyhi, Türkiye'nin rızası ile Türkiye'ye sığındı. Irak yönetimi bu gelişmeden hoşnut oldu ve sınır bölgesinden uzaklaştırıldığı için Türk yönetimine teşekkürlerini bildirdi (BCA, 30.10.0.0., 259.741.11).

Türkiye içinde yer alan aşiretlerden bazıları da asayiş ve güvenlik için ciddi bir tehditti. Türkiye'nin Irak ve Suriye sınır bölgesinde yer alan aşiretler silahlanarak devlet otoritesine karşı direnç oluşturuyordu. Aşiretler jandarmaya karşı gelerek küçük suçlarda dahi suçluyu devlete teslim etmiyordu. Bölgede idari ve adli görevlerin yapılmasına izin vermeyen bu aşiretler, askeri müfrezelere mücadele etmekten geri kalmıyordu. İran sınır bölgesinde ise aşiretler o kadar serbest bırakılmıştı ki bölgenin ve hududun güvenliğini aşiretler sağlamaya başlamıştı. İran askerleri aşiretlerin ve şakilerin silah kaçakçılığı, hırsızlık, yol kesme, baskın yapma gibi faaliyetlere müdahale etmiyordu (BCA, 30.10.0.0., 69.457.25).

Türkiye ile İran arasında hudut sorunlarından birisi Şikak aşiretidir. İki ülke hudut bölgesinin İran tarafına hakim olan aşiret İngiltere ve Rusya'nın kıskırtmalarıyla iki ülkenin sınır bölgesindeki devlet otoritesini kabul etmiyordu. Aşireti yöneten Simko Ağa, kendi halkı için bir kahraman olmasına rağmen,

İran'ın iç güvenliği ve Türkiye sınır güvenliği açısından önemli bir tehditti. İran'ın baskıları neticesinde Türkiye'nin dağlık bölgesine yerleşen aşiret, ordudan kaçan Kürt askerleri yanına toplayarak güç kazanmaya başladı. Kazım Karabekir, bölgedeki Ermeni ve Nasturi tehdidine karşı Simko Ağa'yı destelediğini, Irak bölgesindeki İngilizlere karşı mücadelede Türk beyliklerinin İran'dan geçmesine izin verdiğini belirtti (Kaya, 2017: 206). İngiltere'nin Musul'u almak için desteklediği Simko Ağa, Türkiye için bölgesel bir tehdit haline geldi. Bu durumda İran'a karşı duyulan güvensizlik sonucu Türkiye ile ilişkileri sıcak tutmuştur. 27 Temmuz 1926'da alınan Bakanlar Kurulu kararıyla Türkiye'ye iltica etmesine izin verilen Simko Ağa (BCA, 30.18.1.1., 19.44.1), İran'a karşı giriştiği isyan sonucu Türkiye'den ayrılarak Irak'a sığındı. 1928 yılında tekrar Türkiye'ye gelen Simko Ağa (BCA, 30.10.0.0., 127.912.8), 1930 yılında İran'ın kendisini affetmesiyle ülkesine geri döndü, ancak burada öldürüldü (Özdemir, 2020: 177). Simko Ağa'nın öldürülmesiyle İran hudut bölgesindeki tehditlerden birisi bertaraf edildi.

Birinci Müfettişlik mıntıkası Cumhuriyetin ilk yıllarında birçok isyana ve çetecilik faaliyetlerine sahne olmuş bir bölgeydi. Şeyh Sait İsyanı Elazığ ve çevresinde, Nasturi İsyanı Hakkâri ve çevresinde, Ağrı İsyanı Ağrı'da büyük sosyal ve siyasal sıkıntılar yaratmıştır. Gerek bu isyanlardan önce gerek isyan sırasında ortaya çıkan çeteler sadece müfettişlik bölgesini değil, ülkenin tamamını tehdit etti. Bu nedenle bölgede çetelerin tespiti ve hareket sahasının belirlenmesi meselesine müfettişler önemle yaklaştı. Cumhuriyetin ilan edildiği dönemde her birisi üçer - beşer kişiden oluşan 80 kadar çete bulunuyordu (Onbeşinci Yıl Kitabı, 1939: 68). Bu çeteler sınır içinde ve dışında faaliyet göstermekte ve sınır ihlalleri yapmaktaydı. Özellikle Ağrı isyanının çıkmasından sonra kaçmayı başaran asiler İran sınır bölgesinde hareket alanı buldu. İsyanı bastıran 9. Kolordu tarafından yapılan taramalarda kaçmayı başaran Büro Hasso Telli ve kardeşi, Seyit Resul ve kardeşi, Hoşaplı Faris, Şeyh Zahir ve diğer çeteler bölgelerinden uzaklaştırıldı. Ancak bölgedeki çetecilik faaliyetlerinin sonlandırılmama sebebi olarak İran'ın siyaseti gösterildi. Bu çeteler üzerine yapılan askeri operasyonlarda çeteler hudut bölgelerini kaçış noktası olarak görüyordu. İran'ın sınır güvenliğini sağlamaması veya sınır ihlallerine göz yumması nedeniyle bu çeteler İran'a geçerek kendilerini kurtarıyor, güçlerini topladıklarında tekrar Türkiye'ye geçerek faaliyetlerine devam ediyordu (BCA, 30.10.0.0., 69.457.14). Bu nedenle hudut güvenliğinin sağlanmasında askeri operasyonlar kadar önemli olan diğer bir unsur da devletler arası ilişkiler oldu.

Birinci müfettişlik bölgesindeki vilayetler çetelerin çokça hareket alanı bulunduğu bir bölge oldu. 1932 yılı itibarıyla Diyarbakır'da dört çete dağıtılmasına karşın Benili Abdurrahman, Kör Şemo Oğulları, Ali Abdo çeteleri halen merkezi yönetime karşı direnmektedirler. Van'da Dünyamalı, Zernikli Hasan Bey, Müküslü Arif, Bekranlı Reşo, Patnoslu Saçlı Kamil, Hakkari'de Katil İbrahim çeteleri bulunuyordu. Mardin'de Deviranlı Nuri Halil Hamo, Remanlı Halil, Silopili Hacı Ferho, Elazığ'da Cemil Çeto oğulları, Muş'ta Seyithan çetesi

faaliyetlerine devam etti. Bu çeteler köyleri basarak hayvan hırsızlığı, Türk askerine yönelik saldırı ve kaçakçılık faaliyetlerinde bulundu. Çetelerin varlığı sınır bölgesinin güvensiz olmasına ve halkın silahlanması konusunda teşvik edilmesi gibi asayiş konusunda bir takım sıkıntıların yaşanmasına sebep oldu. (BCA, 30.10.0.0., 69.457.14). 1934 yılında ise Van'da Dünyamalı, Şeyh Abdurrahman ve Biro Rindo, Diyarbakır'da Ali Abdo, Benili Abdurrahman ve Şeyh Fahri, Muş'ta Girnoslular Şaki Çoro, Şorikli Hasan, Mutkili Mehmet Çavuş ve Ferso oğulları çeteleri varlığını sürdürüyordu. Bu çeteler, Cumhuriyet ve inkılaplar aleyhine propagandalar yaparak halkı etkilemektedir. Ayrıca bu çeteler Dersim'e sızarak burada etkili olan ağalarla görüştü ve casusluk faaliyeti yaptı.

Sınır hattındaki aşiretlerin varlığı ve ağalık sistemi Cumhuriyet'in değerleri ile uyuşmuyordu. Aşiretler, buldukları mıntikalarda halkı baskı altına almakta ve devlet otoritesini sarsmaktaydı. Umum müfettişlerin raporlarında da aşiretlerin bölgelerinde önemli bir kuvvet kazandığı belirtti. Bu soruna karşın devlet erkanının çözüm önerisi halk kitlelerinin yer değişikliği oldu. Ancak Kürtçülük propagandası yapan güçler, bunu silah olarak kullanmaktan çekinmediler, İskân Kanunu ile Kürt halkın yok edileceği söylemini yaydılar. Buna karşın 1926 yılında, Birinci Umum Müfettişlik kurulmasından bir yıl evvel, 1926 tarih ve 885 sayılı '*İskan Kanunu*' çıkarılmıştır. Türk Kültürünü sağlamlaştırarak köylüyü ağaların elinden kurtarmak, anarşi, kaçakçılık, casusluk, yapanlara engel olmak, hudut güvenliği sağlamak gibi birçok amaca hizmet eden kanunun temeli; asayiş ve kamu düzeni idi. Kanuna göre Türklük duygusu içindeki kişiler vatana kabul edilecek, casusluk yapan kişiler hudut hattından uzaklaştırılacak, aşiretler ve göçebeler ise uygun bölgelere nakledilecekti (Resmî Gazete, 1 Temmuz 1926: 1725-17726). Kanunla Kürt aşiretlerin de devlete daha sıkı bağlanması hedeflendi. Ayrıca kanun mucibince yerleri değiştirilen ailelerin tekrar geri dönmelerine, buldukları bölgeyi terk etmelerine yasak getirildi. Böylece iskanın sürekli olması sağlanarak otorite kurulmak istendi (Saygın, 2022: 13).

Birinci Müfettişlik Bölgesi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminde isyanlar ve suçlarla anılan bir coğrafya oldu. Jandarma Umum Kumandanlığı, 1933 yılında hazırladığı 10 yıllık çalışma raporunda bölgeyle ilgili tespitler yaptı. Buna göre şeyhler, beyler, ağalar bölgede hakimiyet kurmaya çalışmakta idi. Oluşan şekavet, güvenliği sarsmakta ve hudut ihlallerine neden olmaktaydı. Şeyh Sait İsyanı sonrası silahların toplanması, aşiretlerin kontrol altına alınmak istenmesi nedeniyle İran, Irak ve Suriye bölgesine kaçmaya başladılar. Ancak aşiretler, Hoybun cemiyeti, çeteler hakimiyet kurma çalışmalarına devam etti. Mıntıkadaki suç dağılımları şu şekildedir.

Tablo 2. Birinci Müfettişlik Bölgesi Vilayetleri Suç Dağılımı (1926-1933)²

	Siyasi Şekavet	Adli Şekavet	Yol Kesme	Adam Kaldırma	Silahlı Gasp	Öldürme	Yaralama	Hayvan Hırsızlığı	Haneyeye Tecavüz
Ağrı	2	89	26	1	201	227	9	24	8
Diyarbakır	4	15	39	2	266	300	28	72	71
Elazığ	2	15	29	-	195	335	33	42	33
Hakkari	-	7	4	-	4	36	3	4	4
Mardin	1	12	29	-	191	368	44	29	23
Muş	28	27	24	2	76	88	11	14	38
Siirt	2	9	6	5	115	88	12	20	16
Urfa	6	47	18	14	296	173	49	70	36
Van	-	32	9	1	109	109	18	27	16
TOPLAM	45	253	184	25	1453	1724	207	302	245

(BCA, 30.10.0.0., 128.923.6)

Tablo 2'deki veriler incelendiğinde mıntıkanın asayiş ve güvenlik sorunu olduğu görülmektedir. Jandarma tarafından hazırlanan raporda diğer vilayetlerde suç sayılarının daha düşük olduğu vurgulanarak müfettişlik mıntıkasındaki asayiş sorununa dikkat çekilmiştir. Siyasi şekavet, adli şekavet, yol kesme gibi suçlar diğer vilayetlerde sayısal olarak oldukça düşüktür (BCA, 30.10.0.0., 128.923.6).

1926 tarihli İskân Kanunu'nun uygulanmasında istenilen başarı sağlanamadı. Aşiretlerin çok küçük bir bölümü Kanuna tabi tutuldu. Birinci Müfettişlik Bölgesi'nden merkeze gelen raporlarda, sürekli aşiretlerden, casuslardan ve hudut ihlallerinden doğan sıkıntılar bildiriliyordu. Bu durum daha kapsamlı ve sistemli bir kanuna ihtiyaç olduğunu gösterdi. Bu nedenle 14 Haziran 1934 tarih ve 2510 sayılı yeni bir İskân Kanun'u çıkarıldı. Devletin merkezi otoritesini sağlamlaştırmaya çalıştığı bir dönemde yayınlanan Kanunun temel önceliği, Türk kültürünün varlığını sürdürmesiydi. Bu nedenle Kürtçülük duygusu içindeki aşiretler kapsam içine alındı (Resmî Gazete, 21 Haziran 1934: 404).

Kanunun ilanıyla beraber aşiretlerin buldukları bölgelerden ayrılması, batıya gönderilmesi uygun görüldü. Birinci Müfettişlik mıntıkasında casusluk, kaçakçılık, eşkıyalık gibi nedenlerle yer değişikliği yapıldı (Sarı, 2011: 96). Buna karşı özellikle Suriye bölgesinden sürekli şekilde propagandalar yapıldı. Hoybun Cemiyetinin '*Kürtleri Yok Etme Planı*' olarak adlandırdığı kanuna karşı halkı ayaklandırmaya çalıştı (BCA, 30.10.0.0., 69.457.14). 12 Ağustos 1934'de

² Diğer vilayetlerdeki suç dağılımı konu kapsamında olmadığı için tabloda gösterilmemiştir. Diğer vilayetlerdeki suç dağılımı için bkz. BCA, 30.10.0.0., 128.923.6.

tarhinde Dâhiliye Vekâletine gönderdiği şifreli belgede, bölgede İskan Kanununa karşı yapılan propagandalara dikkat çekildi. Yazıda hudut üzerindeki halkın tahrik edildiği, Van'ın Şıtak mıntukasında bölgede bulunan Kürt halkın %90'ının batıya nakledilerek yerine Türklerin getirileceği, sekiz senede tamamlanacağı söylenen bu iddiaların diğer bölgelere de yayıldığı, Muş'tan alınan şifrede batıya nakledilecek kişilerin belirlenerek köy ağalarına tebligat dahi yapılmadan iskana tabi tutulacağı söylemlerinin yayıldığı belirtildi. Bunun bölgede kazanç elde etmek amaçlı kişiler tarafından çıkarıldığı, buna karşı yetkililerin halkı telkin etmek, cehaletle mücadele etmek gerektiği bildirildi. Dahiliye Vekaleti ise bu asılsız haberlere karşı mücadele edilmesi, bu mücadelede halkevleri ve gençlik teşkilatının görev yapması gerektiğini ifade etti (BCA, 490.1.0.0., 584.24.2). İskân Kanunu'nun uygulanmasına devam edildiğinden Birinci Umum Müfettişlik mıntukasının tamamından, hudut bölgeleri de dâhil olmak üzere batı bölgelerine göçler yapıldı. Buna karşın İskân Kanunu'nda 1947-1949 yıllarında değişiklikler yapılmış, bazı maddeler yürürlükten kaldırıldı. 18 Haziran 1947 tarih ve 5098 sayılı kanunla iskana tabi olup mürettep yerinde oturma mecburiyeti kaldırıldı; Ağrı, Sason, Tunceli ve Zeylen'den göç ettirilenlerin kendi illerine veya civar illere yerleştirilebilmesi kararlaştırıldı (Resmî Gazete, 24 Haziran 1947: 12543). 28 Haziran 1948 tarih ve 5227 sayılı Kanun ile İskan Kanunu'na tabi olanlardan kendi bölgelerine dönmek isteyenlerin, eski yerlerine dönüşüne izin verildi (Resmî Gazete, 6 Temmuz 1948: 14321). 2 Haziran 1949 tarihinde çıkarılan 5420 sayılı kanun ile eski yerleşim yerlerine dönenlere gayrimenkullerinin teslim edilmesi kararı verildi (Resmî Gazete, 8 Haziran 1949: 16277). Böylece İskân Kanunu yürürlükten kalktı, bölgelerinden göç ettirilenlerin eski yerlerine dönmeleri sağlandı. Buna karşın 1934-1947 arasında yürürlükte kalan İskan Kanunu ile sınır bölgelerindeki şekavet azaltıldı, kamu güvenliğine olumlu katkı verildi.

Sınır Hattındaki Kaçakçılık ve Hayvan Hırsızlığı

Birinci Umum Müfettişlik Bölgesi, kaçakçılık ve hayvan hırsızlığı olaylarının sık yaşandığı bir bölgeydi. Sınır hattının coğrafi özellikleri, bölgede etkin olmak isteyen aktörlerin fazlalığı ve mandater devletlerin tutumları nedeniyle sınır hattı güvenliği tam olarak sağlanamadı. Suriye ve Irak sınır hattının netleşmesinin gecikmesi, mıntukada çıkan isyanlar kaynaklı problemler kaçakçılığı arttırmıştır. Bu nedenle Jandarma Umum Müdürlüğü ve müfettişlik raporlarında kaçakçılık ve hayvan hırsızlığı olaylarına sıkça rastlanır. Kaçakçılık ve hayvan hırsızlığı, yeni kurulan Türk Devleti'ne ekonomik zararlar verdi, devlet otoritesi buna karşı önce yerel sonra merkezi önlemlerle sorun azaltılmaya ve yok edilmeye çalıştı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında kaçakçılık ülkenin bütününde var olan bir sorundu. 1928 yılının Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarını kapsayan üç aylık kaçakçılık raporunda ülkenin Edirne hariç bütün bölgelerinde kaçakçılık faaliyetlerinin yapıldığı, ülke ekonomisine büyük zararlar verildiği bilgisi

verilmektedir.³ Üç aylık süreçte 2865 vaka ile karşılaşmış, rakı, sigara kâğıdı, tütün, tuz, elbise, silah, cephane, hayvan, kereste, iskambil kâğıdı, benzin, kibrit, içki gibi birçok mal kaçakçıların listesine girmiştir. Birinci Müfettişlik Bölgesindeki Ağrı'da 112 (sigara kâğıdı, tütün, cephane), Bitlis'te 25 (tütün, havan, bıçak, çakmak, iskambil kâğıdı, kumaş), Diyarbakır'da 5 (sigara kâğıdı, tütün, şeker, barut, rakı, kumaş), Elazığ'da 8 (tütün, sigara kâğıdı), Hakkari'de 3 (tütün, tuz), Mardin'de 145 (manifodra, tuz, şeker, gaz, sigara kâğıdı, kolonya, likör, tütün), Siirt'te 11 (rakı, bez, tütün, iskambil kâğıdı, tütün), Van'da 14 (sigara kâğıdı, tütün, İran kayısı, öküz, muhtelif eşya, tuz) vaka tespit edilmiştir (BCA, 30.10.0.0., 180.242.23).

Hayvan hırsızlığı Birinci Umum Müfettişlik Bölgesinin en önemli sorunlarından biriydi. Müfettişlik mıntıklarındaki hudut güvenliğinin sağlanmaması nedeniyle Suriye başta olmak üzere Irak ve İran sınır köylerinden Türkiye tarafına geçişler yaşanmakta ve hayvan hırsızlığı yapıldı. Bu olaylar siyasi olduğu kadar sosyal ve ekonomik sorunlar da yaratmıştır. Hayvan hırsızlığı, Milli Mücadele sonrası milli ekonomi çerçevesinde üretim odaklı politikanın sekteye uğrattı, bölge halkını ekonomik olarak gerilettiler. Bunun yanında kaçakçılık yapanlar sınır ihlaline neden oluyordu (Cumhuriyet, 22 Ağustos 1930: 1). Bu dönem raporlarında umum müfettişlik raporlarında hayvan hırsızlığı sıkça değinildi. 1929 yılında Çıknık köyünden 300 hayvan çalındığı bildirildi (BCA, 30.10.0.0., 128.915.43). 1930'lu yılların başlarında Suriye'de şiddetli bir kuraklık yaşandı, Suriye'de su ve otlak sıkıntısı baş göstermiş, hayvanlarını otlatmak veya su bulmak amacıyla sınırdan sızmalar çoğaldı. Sınır hatlarından hayvan hırsızlığı amacıyla sızmalar arttı. Hayvan hırsızları yaptıkları sızmalarda karşılara çıkan köylüleri öldürmekte, silahlı eylemler yapmaktaydı. Özellikle Harran bölgesinde artan hırsızlık olaylarına karşı Fransız yetkililer hiçbir şekilde olayları engelleme çabasında girmediler. Fransa bu duruma da kayıtsız kalmasının yanında Türkiye'nin girişimlerine karşılık vermedi. Türk sınır bölgesindeki halkın silahsızlandırılması, bölge güvenliğini olumlu etkilemesine karşın dış müdahalelere karşı bölgenin savunmasız bırakıldığı, jandarmanın bütün olayları çözmekte yetersiz kaldığı umum müfettişi tarafından rapor edildi. (BCA, 30.10.0.0., 69.457.14). Irak sınır bölgesinde ise Iraklı çobanlar hayvanlarını otlatma yeri bulamadığı gerekçesiyle Türkiye'ye geçmeye çalıştı. Birçok farklı raporda değinilen bu konu üzerinde hassasiyetle duruldu, ihlalin tespiti durumunda Türk devriyeler müdahale etti, geri çekilmelerini sağlandı (BCA, 30.10.0.0., 128.920.6). İran bölgesinde ise hayvan hırsızlıkları Jandarma Kumandanlığından alınan raporda şakilerin Aras nehri etrafından otlayan 33 sığırın İranlı şakilerce kaçırıldığı ve İran'a götürüldüğü ifade etti (BCA, 30.10.0.0., 128.920.11). Bu tarz olaylar müfettişlik bölgesinde sıkça yaşanan olaylar haline geldi. Bu çobanlar Türkiye'ye geçtiğinde başka hayvanları da çalmaya teşebbüs etti (BCA, 30.10.0.0., 69.457.14).

³ Maraş ve Urfa veri alınmadığından kapsam dışındadır.

İbrahim Tali, 1930 yılında doğrudan Başvekâlet makamına gönderdiği bir raporda ilginç bir konuya değindi. Müfettiş, umumi müfettişlik mıntikasından jandarma zabitlerinin üç seneden on seneye kadar değişen sürelerde görev yaptığını, başka bölgelere gitmekten ümidi kestiklerini ifade etti. Bu durumun kişilerde umutsuzluğa yol açtığını, işlerini ciddiye almadıklarını, bölge halkıyla evlilik yaparak görevlerini ihmal ettiklerini, suçlularla akrabalık ilişkisi içine girdiklerini belirtti. Yorulan, yıpranan jandarma ve seyyar alaylarının en fazla üç sene mıntıkada görev yaptıktan sonra başka bölgelere nakillerinin uygun olacağı yönünde görüşünü açıklamaktadır (BCA, 3010.0.0., 69.454.36).

Erken Cumhuriyet Döneminde kaçakçılık ülkenin önemli bir sorunuymdu. Bu konuda Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde bir makale kaleme alan Siirt Mebusu Mahmut Bey, ‘*Hazineyi ve Ahlakı Tehdit Eden Tehlike*’ başlıklı yazısında Suriye sınırının kaçakçıların serbestçe hareket ettiğini, bir an evvel tedbir alınması gerektiğini ifade etti. Mahmut Bey; kaçakçılığın veba gibi hızla yayılan bir sorun olduğunu belirterek bunun bir ahlak meselesi olduğunu, hazineye ve esnafa büyük zarar verdiğini belirterek haksız rekabet oluşturduğuna dikkat çekti (Hakimiyet-i Milliye, 16 Teşrinisani 1931: 1). Faliş Rıfkı ise ‘*Kaçakçı Vatan Düşmanıdır*’ başlıklı yazısında kaçakçılığa karşı devlet sistemindeki bütün unsurların görev yapmasını zaruri gördü (Hakimiyet-i Milliye, 19 Teşrinisani 1931: 1). Kaçakçılık bölgede o kadar yaygındır ki bölgeye askerlik görevini ifa etmek üzere gelen askerlerin dahi terhis ve ikmal dönemlerinde bol miktarda kaçak mal edinip memleketlerine götürdükleri, bu durumun büyük miktarda döviz kaybına neden olduğu tespit edildi (BCA, 30.10.0.0, 180.244.7). Bu tespit bölgede kaçakçılığın rahat şekilde yürütüldüğü ve durumun vahametini gösterdi. Bütün bu raporların ulaştığı Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya durumu daha iyi görebileceği bir Doğu gezisine çıktı. Dönemin gazetelerinin gün gün takip ettiği Vekil; sorunları bizzat yerinde tespit ederek halkın beklentilerini gördü, bölge insanı ile sıcak iletişim kurdu. Seyahat esnasında Adana’dan Başvekâlete kaçakçılıkla ilgili bir rapor gönderdi. 28 sayfalık geniş raporda kaçakçılığın boyutları ve zararları üzerinde duruldu. Seyahat esnasında topladığı bilgileri aktaran Vekil, Halep’i kaçakçıların merkezi olarak değerlendirdi, kaçakçıların giriş yerleri, giriş şekilleri ve kaçakçılara yönelik alınması gereken önlemlerin hızla tespit edilerek hayata geçirilmesi gerektiğini belirledi (BCA. 30.10.0.0, 180.244.6). Bu rapordan kısa süre sonra ‘*Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti*’ kuruldu ve sorunla daha sistemli bir şekilde mücadele edilmeye çalışıldı.

İbrahim Tali’den sonra göreve gelen Umum Müfettişi Abidin Özmen, insan unsuruna dikkat çekti. 1934 yılı raporunda kaçakçılığın bölgenin bir gerçeği olduğu vurgulanarak artık bu sorunun kabul edilip tedbirlerin alınması gerektiği ifade edildi. Raporda kaçakçılığa karşı alınması gereken tedbirler ayrıntılı olarak şu şekildedir: Sınırlarda görülen kaçakçılığı önlemek için hudut bölgesinde müdahale edilmelidir. Hududu geçen ve farklı bölgelere dağılan kaçakçıların daha sonra yakalanması çok zor olmakla beraber neredeyse imkânsızdır. Bunu başarabilmek için jandarma, polis, gümrük idaresi ve gümrük muhafaza teşkilatı

ahenkli çalışmalıdır. Bu bağlamda her birime ayrı bir görev düşmektedir. Jandarma ve polis kuvvetlerinin asli ve mani görevleri bulunmaktadır. Bu nedenle hudut bölgesi sık karakollar ve telaki devriyeleriyle kapanmalı, istihbarat bilgileri üzerine derhal harekete geçebilecek hızlı nakil araçlarıyla donatılmalı, kontrol kıtaları kurulmalıdır. Gümrük idaresi ise muhafaza teşkilatı ile daha yakın çalışmalıdır. Gümrükte çalışan memur ve zabıtlar daha sık teftiş edilmelidir. Müfettiş Abidin Özmen raporunda acı da olsa memurların kaçakçılarla işbirliği yaptığı, kaçakçılara yardım ettiği, kendi çıkarları için kaçakçılığa göz yumduğu gerçeğinin kabullenilmesi ve önlemlerin buna göre alınmasını gerektiğini belirtmiştir. Memurların bu davranışının kabul edilemez ancak bunu yapan memur sayısının fazla olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle amirler gümrükte görev yapan memurlara vazife ve sorumluluklarını sık sık hatırlatmalıdır (BCA, 30.10.0.0., 69.457.25).

Cumhuriyet gazetesi, 12 Kanunuevvel 1933'de çıkan bir haberde kaçakçılık konusunda insan faktörüne, diğer bir deyişle gümrük memurlara dikkat çekti, gümrüklerde bahşiş ve rüşvet alan memurlar olduğunu belirterek, kaçakçılığı önlemenin zor olduğunu öne sürdü. Hayvan hırsızlığının ülkeye büyük zararlar verdiğini, tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlayan insanlara büyük darbe vurduğunu, bunu önlemenin en önemli görevlerden biri olduğunu belirtti (Cumhuriyet, 12 Kanunuevvel 1933: 6).

Kaçakçılık sorununu aşmak isteyen yeni Türk Devleti, bir dizi kanunla caydırıcı önlemler almaya çalıştı. 22 Haziran 1927 tarihli 1126 sayılı '*Kaçakçılığın Men'i ve Ta'kibi hakkında Kanun*' ile devlet izni olmadan yapılacak bütün mal girişi ve çıkışı kaçakçılık olarak tanımlandı ve yasaklandı. Kaçakçılara para ve hapis cezaları verilerek bu tarz girişimlerin önüne geçilmek istendi (Resmî Gazete, 10 Temmuz 1927: 2130). 29 Aralık 1931 tarihinde önemli bir adım atılarak 1909 sayılı kanunla '*Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti*' kurulmuştur (Resmî Gazete, 30 Kanunuevvel 1931: 1097). Böylece bütün görev ve yetki tek çatı altına toplandı, mücadelenin daha planlı ve sistemli yürütülmesi planlandı. 7 Ocak 1932 tarih ve 918 sayılı '*Kaçakçılığın Men'i ve Takibine Dair kanun*' ile kaçakçılığın sınırı çizildi. Buna göre gümrük işlemi olmaksızın yapılan ithalat/ihracat ve girişimi kaçakçılık olarak tanımlandı. Bu eylemlerin bildirilmemesi, eşyaların satın alınması suç tanımı içine alındı; muhtarlar, azaları, bekçiler, koruyucular ve bununla ilgili memurlara kaçakçıları takip zorunluluğu getirildi. Kaçakçılara karşı özel mülkler de dâhil olmak üzere kolluk ekiplerine arama yetkisi verilmiş, kaçakçılara hapis ve ağır para cezalarının verilmesi kararlaştırıldı. Devlet görevlilerinin kaçakçılara yardım etmesi veya göz yumması durumunda verilecek cezalar belirlenmiş, memuriyetten atılmaya kadar sert önlemler alındı (Resmî Gazete, 12 Kanunisanı 1932: 1141-1148). 1933'de eklenen ek bir madde ile yakalanan patlayıcı maddelerin memurlarca hemen yok edilmesi, sigara kâğıdının ise İnhisarlar İdaresine verilmesi kararlaştırıldı (Akşam, 18 Nisan 1933: 5). 1935 yılında ise hudutların güvenliği için çıkarılan Bakanlar Kurulu kararınca; şekavet, ihlal, müsademe, gasp, yağma, casusluk,

hırsızlık, öldürme ve yaralama suçlarının önüne geçmek için sınırlarda görevli memurların yetkileri arttırıldı ve hemen müdahale etmelerinin için yasal çerçeve oluşturuldu (Cumhuriyet, 5 Mart 1935: 3).

Bölgede yaşanan hudut ihlalleri sonucu ortaya çıkan kaçakçılık, hırsızlık gibi olaylara karşı alınan önlemlerden birisi de karakolların güçlendirilmesiydi. Hudut hattında bulunan karakolların güçlendirilmesi kararlaştırıldı. Bu amaçla güney hudutları Gümrük Muhafaza alayı için 30 mekkari hayvanı, 9 nakliye ve 1 tamir kamyonu, 12 motosiklet ve her tabura hizmet otomobili alınması için kararname çıkarıldı (BCA, 30.18.1.2, 26.16.11). Haberleşme ağını genişletmek için yapılan telefon şebekesi için malzeme alımı yapıldı (BCA, 30.18.1.2, 36.33.13). 1932 yılı bütçesinden Güney Gümrük alayına mıntıkasına telsiz ve pırıldak istasyonları işletmesinde istihdam edilecek üç muharebe takımı ve iki telsiz müfrezesine kadro tahsis edildi (BCA, 30.18.1.2, 25.7.15). Güney hududunda Anebikuyu, Güzelyat harabesi, Nustel ve Gocar'ın doğusuna gümrük muhafaza karakolları yapılması için ihale yapıldı (BCA, 30.18.1.2, 86.21.14). Böylece güney sınırında bulunan karakollar daha sağlam bir konuma getirildi. Memurların durumunu belirlemek için 1931 yılında '*Gümrük Muhafaza Memurlarının Askerî Teşkilata Göre Tensiki Hakkında Kanun*' çıkarıldı, gümrük çalışanlarının askeri usullere göre çalıştırılması kararlaştırıldı. Gümrük Kıta'ları Kumandanı emrine gümrük alayları/müstakil tabur/bölük verildi, görevlilerin Askeri Kanunlara göre yargılanması kararlaştırılarak askeri nitelik kazandırıldı (Resmî Gazete, 27 Temmuz 1931, 667-668). 1935'te ise kapsamlı bir içeriğe sahip '*Hudut Teşkilatının Vazifelerine ve Gümrük Muhafaza Teşkilatının Kaçakçılığın Men ve Takibi Hususunda Mıntıklarındaki Valilerle Vazife Münasebetlerine Dair Nizamname*' çıkarıldı. Düzenleme ile Hudut Kıta'ları, Gümrük Muhafaza Kıta'ları, kapı ve geçitlerde memurların vazifeleri düzenlendi. Duru ihtarına uyulmaması durumunda gerekli müdahalenin yapılması, görevlilerin valilere bağlanması, hudut alaylarının kolordular tarafından denetlenmesi, kaçakçılığa karşı topyekûn mücadele verilmesi kararlaştırıldı (Resmî Gazete, 12 Mart 1935: 4921-4927). Böylece hudut ihlallerine karşı gümrük kapılarındaki güvenlik güçlendirildi, memurlara görev ve yetki tanımı yapıldı.

Kaçakçılıkla mücadelenin tek çatı altında toplanması, Gümrük ve İnhisarlar Vekâlet'inin kurulması gibi yasal düzenlemeler olumlu etki yaptı. Son Posta Gazetesinde çıkan '*Kaçakçılık Nasıl Öldürüldü*' adlı haberde önlemlerin ve kanunun etkisinin geniş sahalarda olumlu etki yaptığı, kaçakçılık vakasının kalmadığı haberi verildi. Gümrük Muhafaza Teşkilatının ciddi mücadelesi sonucunda Suriye hududu kaçakçılara kapatıldı, Suriyeli kaçakçıların cesaretleri kırıldı (Son Posta, 10 Kanunuevvel 1932: 4). Gazeteler kaçakçıların yakalanması, cezalandırılması ile ilgili birçok habere imza attı, kamuoyunda farkındalık gayretine girdiler. 1933 yılı temmuz ayında bir yıllık süreçte 235 kaçakçının yakalandığı, 800 hayvan, 17500 kg eşya, 54000 defter sigara kâğıdı, tüfek, fişek ve bomba yakalandığı haberi verildi. Kaçakçılıkla mücadelenin sert bir şekilde ilerlediği güney hududunda yüzlerce kaçakçının kaçırıldığı, silahlara

püskürtüldüğü, kaçakçılara aman verilmediği yazıldı (Son Posta, 12 Ağustos 1933: 1). Güney sınırındaki karakollara telefon ve gizli elektrik hattı çekildiği, bunlara engel olursa dahi fişeklerle iletişim kurulduğu, kaçakçılığın kökünün kazılması için yeterli olduğunu belirtildi (Cumhuriyet, 18 Temmuz 1933: 3). Milliyet gazetesi, 1918 sayılı kanunun faydasına işaret ederek El-aziz'de kaçakçılığın %95 oranında azaldığını okurlarına duyurdu (Milliyet 2 Ocak 1934: 5). Akşam gazetesi kaçakçılıkla mücadelenin şiddetli sürdüğünü, kaçakçılığın büyük oranda azaldığını, ihtisas mahkemelerinin iş yükünün azaldığını ifade etti (Akşam, 2 Kanunuevvel 1934: 1). Kaçakçılığın çok miktarda yapıldığı Diyarbakır'da da kaçakçılık azaltıldı; Cizre, Siverek başta olmak üzere vilayette kaçakçıların yok edildi (Milliyet, 18 Şubat 1935: 5). Bölgenin en fazla kaçakçılık yapılan merkezlerinden birisi olan Urfa'da da kaçakçılık alınan önlemlerle büyük miktarda azaltılmasıyla asayiş ve güvenliğe olumlu katkıları oldu (Son Posta, 14 Eylül 1936: 5). Alınan tedbirler ve uygulanan politikalarla kaçakçılıktan mahkûm kişi sayısı 1937'de 1100 iken 1940'da 227'ye, 1942'de 29'a düştü (Köse, 2020b: 1579).

Bölgesel Bir Çözüm: Bölgenin Silahsızlandırılması

Birinci Müfettişlik Bölgesi'ndeki en önemli sorunlardan birisi de sınır hattının iki tarafında yaşanan silahlanma sorunuuydu. Cumhuriyet yönetimi, kuruluşundan itibaren bu konudaki tavrını net şekilde belirledi ve silah toplama işine başladı. Silah toplama işinde öncelik sınır hattında yer alan yerleşimlere verildi. Umum Müfettişlik duyusu ile sınır hattından başlanarak iç kesimlere kadar halktan silah toplandı. Müfettişlik yetkisi ve iradesiyle toplanan silahlar raporlarda açıkça belirtildi. Buna karşın sınırın diğer taraflarında durum Türkiye'den farklı ilerledi ve sınır hattının güvensizleştirilmesi politikası içindeki devletler Türkiye'ye bu konuda destek vermedi.

Cumhuriyetin ilk yıllarında müfettişlik bölgesinde halkın elinde silahlar bulunuyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan Hoybun Cemiyetinin dağıttığı silahların varlığı nedeniyle bölgede bol sayıda silah olduğu biliniyordu. Silahlanma bölgede yaşayan kişilerin daha rahat hareket etmesini sağlaması nedeniyle toplumsal bir alışkanlık haline geldi. Bu nedenle halk silahlarını teslim etmeye sıcak değildi. Birinci Umum Müfettişlik Bölgesi Müfettişi İbrahim Tali, göreve başlamasından kısa bir süre sonra kendi bölgesinde bir teftiş gezisi yapmıştı. Güney hududunda oluşan tehditlere karşı planlanan gezide sınır içinde ve sınır dışında oluşan tehditlere karşı gözdağı verdi. Bu dönemde sınır tecavüzleri, devlet aleyhine propagandalar artması üzerine İbrahim Tali de devlet gücünü göstermek istedi. Buna karşın bölge halkı güvenlik tehdidi hissettiği, çobanlık yapanların saldırıya uğradığı, şakilerin saldırılarına karşı savunmasız kaldıklarına dair şikâyetlerini sürekli olarak umum müfettişliğe ilettiler. Umum Müfettişlik bu duruma karşı bölge insanının riskli alanlardaki tehlikelere karşı halkta silahlar bulundurabileceğini, ancak bunların kullanılmamasını halka tembihlendi (BCA, 30.10.0.0., 262.768.16). Böylece devlet halkın

silahsızlandırılması politikasını yürütürken aynı zamanda halkın güvenlik kaygılarını da göz ardı etmedi.

Umum Müfettişin silahlanmaya karşı net tavrı, köylerden silahların toplanmasına karşın bölge halkı silahlanmaya devam etti. Hatta halkın elinde cephane olduğuna dair bilgiler dahi vardı. 1930 yılı asayiş raporunda Bismil Nahiyesi Karagöz köyünde beş silahlının, Şemdinli'nin Bey köyünde sekiz silahlının, Kulp'un Hocaman köyünde silahlı kişilerin baskınlar yaptığı Jandarma Umum Komutanlığı aracılığıyla Umum Müfettişliğe iletildi. Aynı raporda *'Savor'un Raşidi köyünde Abdi Şeyho isminde birinin karısı, evinde bulunduğu bir bombayı karıştırırken birden bire patlamış ve maktülü seyr edenlerden Bozo aşiretine mensup 7 kişi, maktul ve toplam 8 kişi mecruh olmuştur'* denilerek halkın elinde bomba dahi bulunduğu iletildi (BCA, 30.10.0.0., 128.920.11). Halk geleneksel olarak güvenlik güçleri ile bu bilgileri paylaşmıyor ve silahların toplanmasına karşı tavrı geliştirmiyordu. Her ne kadar bu silahlanmanın korunma ihtiyacı için yapıldığı söylene de, bu durum toplumsal bir alışkanlık haline geldiği, halkın silah kullanmaktan çekinmediği açıkça görülmektedir. Bu nedenle bölgedeki silahlanma devlet otoritesi için bir zayıflıktı.

Umum Müfettişlik bölgenin tamamında silah toplama işinin yapılmasını uygun gördü. Aksi halde silahların yer değiştireceği, bu konuda çabaların başarıya ulaşamayacağı görüşü belirdi. Buna karşın diğer devletlerden yapılan sızmalar, çetelerin köy basması, hayvan kaçakçılığı gibi nedenlerle sınıra yakın bölgelerdeki halkın silahlanması devam etti. Silah toplama çalışmalarında devlet kurumları uzun süre ayak basılmayan bölgelere gittiler, halka maddi ve manevi anlamda destekte bulundular. Jandarma Umum Kumandanlığı'nın 1932 yılı Ekim ayı raporunda Sason-Mutki-Kulp-Beşiri-Garzan mıntıkalarında 1223 tüfek, 2175 fişek, 33 tabanca ve 1 otomatik silah; Suruç ve Birecik mıntıkasında ise 560 tüfek, 3 otomatik silah, 18 tabanca, 26 bomba toplandığı belirtti (BCA., 30.10.0.0., 128.923.2). Bu faaliyetlerle bölgede devlet otoritesi halka fark ettirildi. Birinci müfettişliğin kurulmasıyla başlayan silah toplama işinde 1928-1932 yılları arasında dört yıllık dönemde 13120 silah, 46837 cephane toplandı (BCA, 30.10.0.0., 69.457.25). Jandarma raporunda ise 1928'de 208, 1929'da 550, 1930'da 4070, 1931'de 3172, 1932'de 14949 olmak üzere beş yıllık dönemde toplam 22949 silah toplandığı rapor edildi (BCA, 30.10.0.0., 128.923.6). 1934 yılında ise batıda Cizre sınır bölgesinden doğuda Beytüşşebap'a kadar olan bölgenin silahtan tecridine karar verildiği ve planın uygulandığı belirtildi. Bu amaçla ilk beş haftada 1400 silah toplandı. Şırnak bölgesi aşiretlerinden 3055 silah toplanmış, sınır bölgesi Suriye sınır hattının bu kısmı silahsızlandırıldı. İran sınır hattından 769 silah toplandı (BCA, 30.10.0.0., 69.457.25).

Türkiye'nin bu çabaları ve sınır hattını silahsızlandırma gayretine karşı sınır hattının diğer tarafında durum daha farklıydı. Fransa sınır hattında yer alan köyleri, Ermeni halkı ve Hoybuncuları silahlandırıyor. Silahlandırılan kişilere sınır bölgelerinde serbestlik tanınarak onların Türkiye'ye karşı eylemlerine

müdahale edilmedi. Bunun bir delili olarak hudut ihlali yaparak Türkiye'ye geçen şakilerde Fransız tüfeği ve kıyafetleri bulunduğu, bu kişilerin Suriye'de takip edilmediği istihbarat raporlarında açıkça ifade edildi (BCA, 30.10.0.0., 69.457.14). Irak bölgesinde ise İngiltere Nasturi çetelerini ve aşiretleri hızla silahlandırıyor. 1934 yılı raporunda ise Irak ve Türkiye arasındaki Sadabat Paketi'nin imzalanması üzerine Ortadoğu'dan çekilmek istemeyen İngiltere'nin, Basra Körfezi'ne silah ulaştırdığı; bu silahların Nasturiler'e ve sınır bölgesine dağıldığı bilgisine yer verildi. Bu durumun bölgedeki tehdidi arttıracığı vurgulandı, yakalanan Nasturi çetecilerde İngiliz silahlarının bulunduğu belirtildi. Ayrıca İngiliz neferleri ve zabıtları Türkiye'ye geçerek güneydoğu mıntikasını ziyaret etme isteği geri çevrildi. İbrahim Tali raporunda İngilizlerin bu davranışının nedenini tam olarak tespit edemeseler de Nasturi-Ermeni-Kürt işbirliği ve Seyit Han'ın bu gruba katılmasıyla ilgili olabileceğini ortaya koydu (BCA, 30.10.0.0., 69.457.25).

İran sınır bölgesi ise özellikle Ağrı İsyanından kaçan şakilerin İran tarafından silahlandırılmasıyla karşı karşıya idi. Ağrı İsyanlarından sonra hudut ihlalleri çoğaldı, İran'dan temin edilen silahlar yurt içine sokulmaya başlandı. Türkiye'nin asileri yakalamak için düzenlediği operasyonlar sınır bölgesine kadar sürmekte, asilerin İran'a geçmesiyle istenilen başarıya ulaşamamaktaydı. Türkiye İran'dan sınır güvenliğini sağlama yolunda daha büyük gayret beklerken, İran yönetimi bu konuda daha isteksiz davranmaktaydı. İran yönetimi, Türkiye'yi Kürtleri kışkırtmak ve Azerbaycan bölgesini ele geçirmeye çalışmakla suçladı; Türkiye ise İran'ın asileri silahlandığını, sınır güvenliğini sağlamadığını öne sürdü (Teke ve Aydoğan, 2021: 362). İran sınır bölgesinde ihlaller ve oluşan tehlike, 11 Kasım 1930 tarihli istihbarat ve harekât raporunda açıkça ifade edildi. İran hükümetinin suçlandığı belgede, İran'ın sınır bölgesinden uzaklaştırdığı aşiretleri tekrar silahlandırarak hudut bölgesine getirdiği, Türkiye'den firar edenlerin ve İranlı aşiretlerin Türk sınırına saldırıları için serbestlik tanıdığı, Aybey dağlarındaki inşaatları durdurmak için saldırılar planladığı belirtildi (BCA, 30.10.0.0., 128.920.12).

Sonuç

Umum Müfettişlik, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, olağanüstü koşullarda kurulan bir sistemdi. Şeyh Sait İsyanı ardından yerelde halkın durumunu, beklentilerini, asayiş koşullarını, devlete karşı zararlı oluşumları anlamak isteyen devlet yetkilileri; bu süreci umum müfettişler aracılığıyla yürüttü. Diyarbakır merkezli kurulan Birinci Umum Müfettişi İbrahim Tali göreve başlar başlamaz mıntikalarında geziler düzenledi, insanlarla görüşmüştü ve devlet memurlarını teftiş etti. Edindikleri bilgileri, çözüm önerilerini, sosyal tespitlerini Dâhiliye Vekâletine veya Başvekalet'e bildirerek, yerelden merkeze bir köprü oldu.

Türkiye'nin sınır hattını tehdit eden en önemli faktör; bölgenin, farklı aktörlerin etkilerine açık oluşudur. Sınır hattındaki bölgede güçlenmek isteyen

Hoybun Cemiyeti İngilizlerin ve Fransızların desteğiyle Türkiye'ye yönelik düşmanca tavır takınmıştı. Fransa manda yönetimi tarafından ihtiyaçları karşılanan Cemiyet, propaganda yoluyla halkı kışkırtmak istiyordu. Bölgede gazete, broşür, kitap dağıtıp aşiretlere para yardımı yapıyordu. Sınır bölgesinde rol kapmak isteyen Ermeniler de bu Cemiyete açık bir şekilde destek verdi. Ermeniler sınır hattına çok yakın bölgelerde yeni yerleşim yerleri kurma çabasındaydı. Geçimlerini tamamen Türkiye'den yapacakları kaçakçılığa bağlayan bu köyler, karakol ve müfrezelere saldırmaktan geri kalmadı. Mandater devletlerin koruması altında güçlenen Ermeniler, hayvan hırsızlığı da yaparak Türk köylüsüne zarar verdiler. Türk yetkililer bu iki güce yönelik Fransa ve İngiltere'ye baskı yapmasına karşın olumlu bir cevap alamadı. Bu nedenle hudut bölgesinde etkin olma çabasına yönelik propaganda yolları kapatıldı, gazete ve dergiler yasaklandı. Sınır bölgesindeki karakollar güçlendirildi, karakollara elektrik hattı çekildi. Bu yollarla etkinliklerini kaybeden Hoybuncu ve Ermeni gruplar, zaman içinde birbirleriyle sorun yaşamaya başlayarak etkilerini kaybettiler.

Sınır hattı aşiretlerin etkili olduğu bir saha idi. İran sınırında Ağrı İsyanı sonrası başlayan güvensiz ortam İran Devleti'nin asileri korumasıyla artarak devam etti. Türk kuvvetlerinden kaçan asiler, sınır bölgesinde rahatça İran'a geçmekte, kendilerini güven altına almaktaydı. İran'ın takındığı bu tavır, Türkiye'nin iç güvenliğini tehdit eden bir konuma geldi. İran'da güçlenen asiler; sık sık saldırı ve hırsızlık yapıyor, köy baskınları düzenliyordu. Bu durumu düzeltmek için yapılan ikili antlaşmalar, İran Şahı'nın Türkiye ziyareti sınır bölgesinin güvenliğinde etkili oldu, sınır ihlalleri 1932 sonrası azalmaya başladı. Irak sınır bölgesinde ise Barzanlılar aşireti iki ülke arasında sorun oldu. İngiltere tarafından yönlendirilen aşiret, zaman içinde İngiltere'ye karşı politikası nedeniyle Irak'tan çıkarıldı ve Türkiye'ye sığındı. Sınır bölgesinden iç kısımlara gönderilen aşiret güç kaybetmiş, İngiltere ile anlaşma yoluna giderek Irak'a döndü. Suriye sınır bölgesindeki aşiretler ise yoğun bir menfi propagandaya maruz bırakıldı. Fransızların desteğiyle yapılan söylemlerle kışkırtılan aşiretler kaçakçılık yapıyorlardı. Aşiretlerin bölgeyi güvensizleştirmesine karşı çıkarılan İskân Kanunu sonuç verdi. Batıya göç ettirilen aşiretlerin 1940'lı yıllara kadar dönmelerine izin verildi. Ancak daha sonra kural esnetildi, ayrıldıkları topraklara dönmelerine izin verildi. Ancak bu süreçte sınır hattının güvenliği sağlanarak bölge daha güvenli hale getirildi.

Türkiye'nin hudut bölgesini güvenli hale getirmek için yaptığı çalışmalardan birisi de bölgede silah toplamasıydı. Birinci Müfettişlik Bölgesi'nin tamamında yapılan çalışma, hudut hattında yoğunlaştı. Özellikle Suriye'den yapılan ihlaller, hırsızlıklar ve köy baskınlarına karşı halkın silahlandığı görüldü; müfettiş tarafından silahların gerekmedikçe kullanılmaması istendi. Ancak daha sonra bu silahlar da toplanarak hat üzerindeki kolluk kuvvetlerinin sayısı arttırıldı. Hudut bölgesinde memurların teftiş faaliyetlerine önem verildi, sık sık görevliler denetimden geçirildi. Hudut güvenliğini arttırmak

için Gümrük ve İhisarlar Vekâleti kuruldu, buradaki çalışmalar tek bir elden yönetilmeye başlandı. Alınan önlemlerle Cumhuriyet'in ilk yıllarında güvensiz bir ortam oluşturarak yöre halkında tedirginliğe yol açan hudut bölgesi, daha güvenli bir konuma getirildi.

Kaynakça

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30.10.0.0., 69.454.36.

BCA, 30.10.0.0., 69.457.14.

BCA, 30.10.0.0., 69.457.19.

BCA, 30.10.0.0., 69.457.25.

BCA, 30.10.0.0., 112.757.5.

BCA, 30.10.0., 112.758.4.

BCA, 30.10.0.0., 113.768.6.

BCA, 30.10.0.0., 114.791.18.

BCA, 30.10.0.0., 115.803.5.

BCA, 30.10.0.0., 127.912.8.

BCA, 30.10.0.0., 128.915.43.

BCA, 30.10.0.0., 128.920.6.

BCA, 30.10.0.0., 128.920.11.

BCA, 30.10.0.0., 128.920.12.

BCA., 30.10.0.0., 128.923.2.

BCA, 30.10.0.0., 128.923.6.

BCA. 30.10.0.0, 180.244.6.

BCA, 30.10.0.0, 180.244.7.

BCA, 30.10.0.0., 180.242.23.

BCA, 30.10.0.0., 219.477.7.

BCA, 30.10.0.0., 258.737.8.

BCA, 30.10.0.0., 259.741.11.

BCA, 30.10.0.0., 261.757.21.

BCA, 30.10.0.0., 261.758.2.

BCA, 30.10.0.0, 262.768.16.

BCA, 301.18.1.1., 2.15.20.

BCA.30.18.1.1., 13.25.20.

BCA.30.18.1.1., 14.33.12.

BCA, 30.18.1.1., 19.44.1.

BCA.30.18.1.1., 47.54.16.

BCA, 30.18.1.1., 22.79.20.

BCA.30.18.1.2., 19.30.2.

BCA, 30.18.1.2, 25.7.15.

BCA, 30.18.1.2, 26.16.11.

BCA, 30.18.1.2, 36.33.13.

BCA.30.18.1.2., 55.46.11.

BCA.30.18.1.2., 71.8.6.

BCA.30.18.1.2.,74.36.11.

BCA, 490.1.0.0., 584.24.2.

Sürelî Yayınlar

Akşam, 'Kaçakçılık', 18 Nisan 1933, No: 5214, s. 5.

Akşam, 'Kaçakçılık Çok Azaldı', 2 Kanunuevvel 1934, No: 5792, s. 1.

Ayın Tarihi, Ocak 1928.

Ayın Tarihi, Temmuz 1928.

Cumhuriyet, 'İbrahim Tali Bey Şark Vaziyeti ve Yeni Fırka Hakkında Ne Diyor', No: 2260, 22 Ağustos 1930,1.

Cumhuriyet, 'Kaçakçılık Başladı', No: 2712, 24 Teşrinisani 1931, s. 1.

Cumhuriyet, 'D. Vekili Neler Gördü', No: 2728, 10 Kanunuevvel 1931, 1-2.

Cumhuriyet, 'Gümrüklerde Bahşiş ve Rüşvete Dair Kanun', N0: 3450, 12 Kanunuevvel 1933, 6.

Cumhuriyet, 'Kaçakçılık', 18 Temmuz 1933, No: 3303, s. 3.

Cumhuriyet, 'Hududlarla Kaçakçılıkla Mücadele', 5 Mart 1935, No: 3881, s. 3.

Cumhuriyet, 'Suikastçıların Muhakemesi', 8 Şubat 1936, No: 4216, s. 7.

- Hakimiyet-i Milliye*, 'Cenub Hududumuza Dizilen Kaçakçı Yurtları', 17 Birincikanun 1931, No: 3745, s. 2.
- Hakimiyet-i Milliye*, 'Kaçakçılık Hakkında', 18 Birincikanun 1931, No:3746, s. 3.
- Hakimiyet-i Milliye*, 'Kaçakçılıkla Mücadele', 20 Birincikanun 1931, No: 3747, s. 4.
- Hakimiyet-i Milliye*, 'Hazineyi ve Ahlakı Tehdit Eden Tehlike', 16 Teşrinisani 1931, No: 3714, s. 1.
- Hakimiyet-i Milliye*, 'Kaçakçılık Hakkında', 18 Birincikanun 1931, No: 3746, s. 3.
- Hakimiyet-i Milliye*, 'Yalnız Kaçakçı Değil, Hain ve Şakı', 24 Birincikanun 1931, No: 3752, s. 4.
- Milliyet*, 'Elazizde Kaçakçılık Azaldı', 2 Ocak 1934, No: 2838, s. 5.
- Milliyet*, 'Diyarbakır'da Kaçakçılık Azaldı', 18 Şubat 1935, No: 3243, s. 5.
- Son Posta*, 'Kaçakçılık Nasıl Öldürüldü', 10 Kanunuevvel 1932, No: 865, s. 4.
- Son Posta*, 'Hoyboncu Hainler Hükümete Dehalet Etmeye Başladılar', 12 Ağustos 1933, No: 1095, s. 1.
- Resmî Gazete*, 'İskan Kanunu', 1 Temmuz 1926, No: 409, s. 1725-17726.
- Resmî Gazete*, 'Kaçakçılığın Men' ve Ta'kibi Hakkında Kanun', 10 Temmuz 1927, No: 629, s. 2130.
- Resmî Gazete*, 'Gümrük Muhafaza Memurlarının Askerî Teşkilata Göre Tensiki Hakkında Kanun', 27 Temmuz 1931, No: 1858, s. 667-668.
- Resmî Gazete*, 'Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti Teşkiline Dair Kanun', 30 Kanunuevvel 1931, No: 1989, s. 1097.
- Resmî Gazete*, 'Kaçakçılığın Men ve Takibine Dair Kanun', 12 Kânunusani 1932, No: 2000, s. 1141-1148.
- Resmî Gazete*, 'İskan Kanunu', 21 Haziran 1934, No: 2733, s. 404.
- Resmî Gazete*, 'Hudut Teşkilatının Vazifelerine ve Gümrük Muhafaza Teşkilatının Kaçakçılığın Men ve Takibi Hususunda Mintıklarındaki Valilerle Vazife Münasebetlerine Dair Nizamname', 12 Mart 1935, No: 2952, s. 4921-4927.
- Resmî Gazete*, 'İskân Kanununun Bazı Maddelerinin Kaldırılmasına, Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Yeniden Bazı Madde ve Fıkralar İlavesine Dair Kanun', 24 Haziran 1947, No: 6640, s. 12543.
- Resmî Gazete*, 'İskân Kanununun Bazı Maddelerinin Kaldırılmasına, Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Yeniden Bazı Madde ve Fıkralar Eklenmesine Dair Olan 5098 Sayılı Kanunun Geçici İkinci Maddesinin Bir Numaralı Bendinin Değiştirilmesine Ve Bu Maddeye Bazı Hükümler Eklenmesine Dair Kanun', 6 Temmuz 1948, No: 6950, s. 14321.

Resmî Gazete, ‘İşkân Kanununun Bazı Maddelerinin Kaldırılmasına, Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Yeniden Bazı Madde ve Fıkralar İlavetine Dair Olan 5098 Sayılı Kanunun Geçici İkinci Maddesine Bazı Fıkralar Eklenmesi Hakkında Kanun’, 28 Haziran 1949, No: 7227, s. 16277.

Vakit, ‘Suriye’de Neler Oluyor’, 12 Ağustos 1931, No: 4881, s. 4.

Kitap ve Makaleler

- As, E. (2010). “XVI. Yüzyıldan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk - İran Sınır Sorunları ve Çözümü”. *Atatürk Yolu Dergisi*, 46, 219-253.
- Atuk, V. M. (2017). “İran Şahı Rıza Pehlevi’nin Türkiye Ziyareti”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII(35), 219-247.
- Boztaş, A. (2014). “Wilson İlkeleri’nin Türk Dış Politikasına Yansımaları: Realist ve Pragmatist Bir Perspektif”. *Akademik Bakış*, 7(14), 163-176.
- Bulut, E. Ç. (2015). “Devletin Taşradaki Eli: Umumi Müfettişlikler”. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 21, 83-110.
- Burgaç, M. (2010). “Trakya Umum Müfettişliği”. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir.
- Dursun, D. (2005). “Ortadoğu Siyaseti Üzerine Notlar”. *Ortadoğu Yıllığı*, 1, 311-332.
- Özdemirkıran Embel, M.Ö. (2021). “Ortadoğu’da Modern Devletin İnşası: Irak ve Suriye Örnekleri Üzerinden Bir Değerlendirme”. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 8(1). 157-189.
- Erim, N. (1952). "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzey Doğu ve Doğu Sınırları". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 9 (1), 1-26.
- Genç Yılmaz, A. (2013). “Devlet Kapasitesi ve Umumi Müfettişlikler Altyapısal İktidarın Yerelde İnşası”. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 43-65.
- Kaya, A. (2017). “Sevr ve Lozan’da Sınırlar ve Toprak Meselesi”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Keskin, N. (2007). “Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi: Türkiye’de İllerin Yönetimi”. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Koca, H. (1998). *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu – Güneydoğu Anadolu Politikaları (Umumi Müfettişlerden Olağanüstü Hal Valiliğine)*, Konya: Mikro Yayınları.
- Köse, R. (2020a). “Kaçakçılığın ve Türkiye Karşıtlığının Suriye’de Ortaya Çıkardığı Şehirler”. *Journal of History School*, 48, 3102-3126.
- Köse, Resul (2020b). “Cumhuriyet Döneminde Doğu Sınırlarında Kaçakçılıkla Mücadele (1923-1950)”. *Journal of History School*, 46, 1556-1588.

- Metin, B. (2012). *Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Ankara: Berkan Yayınevi.
- Onbeşinci Yıl Kitabı. (1939) Cumhuriyet Halk Partisi Yayınları, Ankara.
- Özdemir, S. (2020). “Türkiye – İran Sınır Meseleleri: 1919-1939”. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 28, 163-188.
- Sakin, S. (2003). “Misak-ı Millînin hazırlanışı, Kapsamı ve Tarihsel Değeri”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri.
- Sarı, M. (2011) “Atatürk Dönemi’nin İskân Politikasında İç İskâna Yönelik Çalışmalar (1923-1938)”. *CTAD*, 7(14), 87-113.
- Sarıay, E. (2015). “Tahrîr-i Sükûn Kanununa Dair Bazı Düşünceler”. *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2(4), 377-403.
- Saygın, E. Z. (2022). “Atatürk Dönemi Göç ve İskân Politikaları”. *Assam Uluslararası Hakemli Dergi*, 9(20), 1-18.
- Soysal, İ. (2000). *Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları, C.I (1920-1945)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şimşir, B. N. (2005). “Musul Sorunu ve Türkiye – İngiltere – Irak İlişkileri”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI (63), 859-916.
- Teke, C ve Aydoğan A. (2021). “Memduh Şevket Bey’in Tahran Büyükelçiliği Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1925-1930)”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 72, 347-370.
- Ulu, C. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Yamaç, M. (2018). “Fransız Diplomatik Belgelerinde Türkiye-Suriye Sınır Sorunu (1918-1940)”. *Belleten*, 82(295), 1153-1174.

EKLER

EK1. Hoybun Cemiyetinin bölgede dağıtılmak üzere hazırladığı kroki

(BCA, 30.10.0.0., 115.803.5).

EK2. Güney sınırında kaçakçılıkla ilgili gazete haberi

(Son Posta, 12 Ağustos 1933, s.1).

Türkiye’de Kadın Kooperatifleri ve Kooperatifçilik İlkeleri Paradoksu¹

Aslı ŞAHANKAYA ADAR*
Saniye DEDEOĞLU**
Güneş KURTULUŞ***

Öz: Bu çalışmanın amacı, Türkiye’deki kadın kooperatiflerinin faaliyetlerinin kooperatifçilik ilkeleri temelinde inşa edilip edilmediğini ortaya koymaktır. Böyle bir incelemenin temel maksadı ise, kooperatifçilik ilkelerinin kadın kooperatifçilik hareketinin başarısı² üzerindeki etkisini tartışmaya açmaktır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle, kooperatifçilik ilkeleri ve bu ilkelerin ne anlama geldiğine değinilmiş ve Türkiye’de kadın kooperatiflerine ilişkin genel bir değerlendirme yapılmıştır. Sonrasında çalışmanın metodolojisi ve örnek profili açıklanarak bulgulara yer verilmiştir. Araştırma yöntemi olarak nitel araştırma yöntemlerinden biri olan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak 20 kadın girişimi, üretim ve işletme kooperatifinden 70 kadın ortak/çalışan ile görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler kapsamında Türkiye’de kadın kooperatiflerinin topluma karşı sorumlu olma, eğitim-öğretim ve bilgilendirme, gönüllü ve herkese açık üyelik ilkelerinin gereklerini tam anlamıyla yerine getirdikleri görülürken; üyelerin demokratik denetimi, özerklik ve üyelerin ekonomik katılım ilkelerinin ortaklar tarafından tam anlamıyla anlaşılmadığı

¹ Bu makale, TÜBİTAK 3501 Kariyer Geliştirme Programı tarafından desteklenen bir proje kapsamında hazırlanmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Beykent Üniversitesi, Yönetim ve Organizasyon Bölümü,
aslisahankaya@beykent.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8834-7564

**Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü,
saniye.dedeoglu@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2174-3076

***Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
guneskurtulus@posta.mu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-6675-330X

² Bu çalışmada kadın kooperatiflerinin başarısı, sürdürülebilirlik üzerinden ele alınmaktadır. Sürdürülebilirlik ise, kadın kooperatiflerinin faaliyet yılından ziyade faaliyetlerine aralıksız olarak devam etme olarak tanımlanmıştır.

Makale Geliş Tarihi: 08.05.2023

Makale Kabul Tarihi: 25.03.2024

ya da uygulanamadığı görülmüştür. Türkiye’de kadın kooperatiflerinin kooperatifçilik ilkelerini uygulama bağlamındaki eksikleri kooperatiflerin kadın güçlenmesi üzerindeki olumlu etkilerini zayıflatma ve özellikle kadınların ekonomik ve karar alma süreçlerine katılım anlamında bağımlı olma durumlarını sürdürmelerine neden olmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kooperatifçilik ilkeleri, Kadın kooperatifleri, Sürdürülebilirlik

The Paradox of Between Women's Cooperatives and Cooperative Principles in Turkey

Abstract: *The purpose of this study is to determine whether the activities of women's cooperatives in Turkey are based on cooperative principles. The main aim of such an examination is to discuss the impact of cooperative principles on the success of the women's cooperative movement. To this end, firstly, the principles of cooperativism and what these principles mean have been discussed, and a general evaluation has been made of women's cooperatives in Turkey. Subsequently, the methodology of the study and the sample profile are explained, and the findings are presented. In-depth interviews were conducted with 70 women members/employees from 20 women's cooperatives engaged in entrepreneurship, production, and operation, using the qualitative research method of semi-structured interview. While the cooperatives in Turkey are seen to fully fulfill their responsibilities towards the community, education and training, and information dissemination, it has been observed that the principles of democratic control, autonomy, and members' economic participation are not fully understood or applied by the members. The deficiencies of women's cooperatives in Turkey in terms of implementing the principles of cooperatives weaken the positive effects of cooperatives on women's empowerment and cause women to continue their dependence in terms of participation in economic and decision-making processes.*

Keywords: *Cooperative principles, Women's cooperatives, Sustainability*

Giriş

Kooperatifler ortaklarının ekonomik ve sosyal ihtiyaç ve beklentilerini karşılamak ve onların memnuniyetini sağlanmanın yanında belirli ilkeler ve değerler doğrultusunda toplumun ekonomik, sosyal, çevresel ve politik gelişimine katkıda bulunan örgütlerdir. Kooperatiflerin kuruluş ve işleyiş esaslarını temsil eden ilkelerin 1995 yılında Uluslararası Kooperatifler Birliği (ICA) tarafından gözden geçirilmiş son hali yedi ilke olarak belirlenmiştir. Günümüzde de kooperatifleri temsil eden bu ilkeler sırasıyla; gönüllü ve herkese açık üyelik, üyeler tarafından gerçekleştirilen demokratik denetim, üyelerin ekonomik katılımı, özerklik ve bağımsızlık, eğitim, öğrenim ve bilgilendirme, kooperatifler arası iş birliği ve topluma karşı sorumlu olmaktır. Özü itibarıyla eşitlerce kurulmuş kooperatifçiliğin dayandığı bu ilkeler, kooperatifleşmenin tüm dünyada kapitalist normlar üzerinden işleyen işgücü piyasalarının sunduğu çalışma düzenine alternatif bir çalışma biçimi olarak kabul edilip edilemeyeceğini sorusunu akla getirmektedir. Özellikle piyasa ekonomisinin krizler yaşadığı dönemlerde kooperatifler önemli bir çıkış yolu olarak görülmektedir. Örneğin, başarılı tarım kooperatifçiliğiyle bilinen

Fransa’da, 2008’den 2010’a kadar devam eden kriz etkileri piyasadaki istihdamı % 1,3 düşürürken, kooperatifler sadece % 0,7 oranında bir istihdam kaybı yaşamışlardır. Benzer şekilde Almanya’da 2008-2010 kriz döneminde kooperatifçilik sektörü % 4,9 istihdam artışı yaşamıştır (Smith ve Rothbaum, 2013). Bunlar kooperatifçiliğin piyasa ekonomisine alternatif bir çalışma olarak görülebileceği konusunda destekleyici nitelikteki örneklerdir.

Türkiye’deki gelişimi dikkate alındığında tarihi 13. yüzyıla kadar dayanan kooperatifçiliğin Atatürk önderliğinde 1920-1938 yılları arasında önemli bir gelişme kaydettiği söylenebilir. Daha yakın bir tarihe bakıldığında, kooperatifçilik hareketinin gelişimi açısından 1960’lı yıllar önemlidir. 10 Mayıs 1969 tarihinde yürürlüğe giren 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun ile hem farklı statülerde ve sektörlerde kooperatiflerin kurulmasının hem de kooperatif üst birliklerinin kurulmasının yolu açılmıştır. Diğer taraftan 1960’lı yılların sonunda işçi hareketine paralel olarak gelişen sosyalist hareket özellikle 1970’lerden itibaren kooperatifçiliğe katkı vermeye başlamıştır. Demokratik bir köylü örgütlenmesi Türkiye Köy Kalkınma ve Diğer Tarımsal Amaçlı Kooperatif Birlikleri Merkez Birliği (Köy-Koop) ve demokratik bir halk örgütlenmesi Halk Tüketim Kooperatifleri (Halk-Koop) o yıllarda kurulmuştur (Ticaret Bakanlığı, 2019).

Yaklaşık son 20 yıllık zaman dilimi içerisinde ise Türkiye’de kooperatifçiliğin öne çıkan trendlerinden biri olarak kadın kooperatiflerine işaret edilebilir. Gelişmekte olan ülkeler bağlamında kadın kooperatifleri, tabandan yükselen bir örgütlenme (Sen, 1987) ve istihdam modeli olarak görülmektedir. Bu bakımdan kadın kooperatiflerinin kadınların güçlenmesi açısından önemli bir potansiyel taşıdığına değinilmektedir (Gönüllü Atakan ve Çoban, 2022; Şahankaya Adar ve Dedeoğlu, 2023). Kadınların güçlenmesi kavramı, dezavantajlı kesimlerin başında gelen kadınların toplumda fırsatlara, kaynaklara erişim, söz hakkı, özgüven, özerklik bağlamında topluma katılım koşullarının iyileştirilmesine işaret eden bir süreci ifade etmektedir. Kadınların güçlenmesi, kadınların eğitim, sağlık, istihdam fırsatları ve siyasi temsile eşit erişim sağlayarak yaşamları ve kaderleri üzerinde kontrol sahibi olmalarını sağlamaktadır. Dahası güçlenmenin kadınların özel/kamusal alanda mevcut olumsuz konumlarını dönüştürücü ve iyileştirici bir işlevi olmaktadır (Kabeer, 1999; Gholipour vd., 2010; Datta ve Gailey, 2012; van Eerdewijk vd. 2017; Özçatal, 2023). Türkiye’de de işgücü piyasasının öne çıkan özelliklerinden biri olarak kabul edilebilecek olan kadınların dezavantajlı ve ikincil konumunu (Ecevit, 1998; Dedeoğlu, 2010) kadın kooperatifleri aracılığıyla telafi etme yönünde bir eğilim mevcuttur. Zira Türkiye’de de erkekler ve kadınlar arasındaki işgücüne, istihdama katılım farkı hâlâ önemli ölçüde yüksektir, bu da kadınların işgücü piyasası fırsatları açısından erkeklerin hâlâ çok gerisinde olduğunu göstermektedir (Buğra ve Yakut-Çakar, 2010; Dedeoğlu, 2012; Göksel, 2013). Kadınların işgücü piyasasına katılma ve iş fırsatlarının sağlanması yolu ile güçlenerek, eşitlik, özgürlük ve kendine yetme yeteneği

kazanmasını ifade eden ekonomik güçlenme temel önemdedir (Özçatal, 2023). Nitekim hem 11. Kalkınma Planı'nda hem de Türkiye Kooperatifçilik Strateji ve Eylem Planı'nda kadınların ekonomik olarak güçlenmeleri amacıyla kadın kooperatiflerinin destekleneceğine yer verilmektedir (Şahankaya Adar vd., 2023). Benzer çabalar Asya'daki kadın kooperatiflerinde de görülmekte ve bu çabaların temelinde kadın yoksulluğunun azaltılması ve işgücü piyasasında kadın ve erkekler arasında bir eşitlik yakalama düşüncesi yatmaktadır (Kornginnaya, 2020). Kooperatifler, insan kaynakları geliştirme ve sosyal içerme yoluyla beşerî ve sosyal sermayeyi teşvik etmektedir. Bu sayede kadın kooperatifleri, kamu ve özel sektör tarafından ele alınmayan sosyal ve cinsiyet boşluğunu doldurabilecek uygun bir kurumsal seçenek olarak gözükmektedir. Çok çeşitli yoksunluklarla karşı karşıya kalan milyonlarca kadının yaşamlarını kendi kendine yeterlilik kazanmaları için şekillendirmelerine yardımcı olurlar. Böylece hem kendi topluluklarının hem de ülke ekonomilerinin kalkınmalarında etkili olurlar (Şahankaya Adar vd., 2023). Ancak Türkiye özelinde kadınların kooperatifleşmesini teşvik eden yasal ve politik desteklerin eksikliği, var olan desteklerin sürekli ve sistematik bir niteliğe sahip olmaması gibi nedenlerle kadınların kooperatiflere katılımı aracılığıyla istihdamın artırılması ve nihayetinde güçlendirilmesi amacıyla ters düşecek şekilde kadınların toplumsal rollerini sürdürmelerine neden olduğuna ilişkin eleştirel yaklaşımlar mevcuttur (Çınar vd., 2021). Ayrıca Türkiye'de el ele yürüyen neoliberalizm ve muhafazakarlığın kadınların yeniden üretimin tek sağlayıcısı olma durumunu desteklediği ve bunun da kadın kooperatiflerinin sürdürülebilirliği ve kooperatif ortağı olan kadınlar açısından ekonomik güçlenmeyi zayıflattığına değinilmektedir (Uğur-Çınar vd., 2022). Yine Türkiye'de kadın kooperatifleriyle yapılan bir araştırmada kadınların bir kısmının kooperatiften elde ettikleri gelirlerin hanedeki erkekler tarafından kontrol edildiğine değinilmektedir (Duguid vd., 2015). Türkiye'de kadın kooperatiflerine ilişkin önceki çalışmalar ekseriyetle kadın kooperatiflerinin genel görünümü ile istihdam ve güçlenme ilişkisine odaklanmakta, dolayısıyla bunların kadın istihdamı ve güçlenmesi üzerindeki sonuçlarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu çalışma ise, kadın kooperatiflerinin kadınlar açısından yarattığı sonuçlardan ziyade bu sonuçların ortaya çıkmasına neden olan etmenleri kooperatifçilik ilkelerini uygulama açısından ortaya koyarak literatüre nedensel bağlamda bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, 2000'li yıllarda öne çıkan ve yaklaşık son on yıldır Türkiye'de kadın güçlenmesinin lokomotifi olarak görülen kadın kooperatiflerinin işleyişini kooperatifçiliğin temel ilkeleri üzerinden değerlendirmektedir. Bu değerlendirmenin amacı, Türkiye'de son yıllarda sayıları gittikçe artan ve artma eğiliminde olan kadın kooperatiflerinin başarısını kooperatifçilik ilkeleri üzerinden tartışmaya açmaktır. Bu doğrultuda öncelikle kooperatifçilik ilkeleri ve bu ilkelerin ne anlama geldiğine değinilmiş ve Türkiye'de kadın kooperatiflerinin genel görünümüne ilişkin bir değerlendirme yapılmıştır. Sonrasında çalışmanın metodolojisi ve örnek profili açıklanarak

bulgulara yer verilmiştir. Türkiye’deki kadın kooperatiflerinin kooperatifçilik ilkelerini ne derece karşıladıkları ele alınmaktadır. Araştırma yöntemi olarak nitel araştırma yöntemlerinden biri olan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak 20 kadın girişimi, üretim ve işletme kooperatifinden 70 kadın ortak/çalışan ile görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler kapsamında Türkiye’de kadın kooperatiflerinin topluma karşı sorumlu olma, eğitim-öğretim ve bilgilendirme, gönüllü ve herkese açık üyelik ilkelerinin gereklerini yerine getirdikleri görülürken; üyelerin demokratik denetimi, özerklik ve üyelerin ekonomik katılımı ilkelerinin ortaklar tarafından tam anlamıyla anlaşılamadığı ya da uygulanamadığı görülmüştür. Türkiye’de kooperatifçilik ilkelerinin görüşme kapsamındaki kadın kooperatifleri bağlamında tam olarak anlaşılamamış ve/veya uygulanamamış olması, kooperatifçilik ve kadın güçlenmesi ilişkisini zayıflatmaktan bir etki ortaya çıkarmaktadır.

Kooperatifçilik İlkeleri ve Başarı İlişkisi

Kooperatifçilik ilkeleri, ilk defa Rochdale Öncüleri (Rochdale Pioneers) tarafından ortaya konulmuş olsa da 1934 yılında ICA’nın ilkeler üzerinde birkaç değişiklik yapmasıyla uluslararası nitelik kazanmıştır. O dönemde kabul gören kooperatifçilik ilkeleri sırasıyla; serbest giriş, dini ve politik tarafsızlık, demokratik yönetim, risturn dağıtılması, faiz verilmesi, peşin satış ve eğitimin desteklenmesidir (Güloğlu ve Korkmaz, 2005: 813). Bu ilkeler, o dönemin gerekliliklerine göre düzenlenmiştir. Zamanla değişen koşullar dolayısıyla ICA, ilkeler üzerinde değişikliğe giderek 1995 yılında gözden geçirilmiş son hali olarak kabul edilen yedi temel ilkeyi yayınlamıştır. Bu ilkeler sırasıyla; gönüllü ve herkese açık üyelik, üyeler tarafından gerçekleştirilen demokratik denetim, üyelerin ekonomik katılımı, özerklik ve bağımsızlık, eğitim, öğrenim ve bilgilendirme, kooperatifler arası iş birliği ve topluma karşı sorumlu olmaktır. Kooperatifler, günümüzde bu yedi temel ilke ile karakterize edilmektedirler.

İlkeler, kooperatifçiliğin merkezinde yer almaktadır. Hatta bazı ülkelerde kooperatifçilik ilkeleri kooperatifleri düzenleyen yasalara dahil edilerek bunların uygulanması zorunlu kılınmaktadır (Nikolic vd., 2021). Kooperatifçilik ilkelerinin bu denli önemli görülmesi, kooperatiflerin başarısıyla bu ilkelerin tam anlamıyla uygulanıp uygulanmadığı arasında ilişkiyi sorgulama ihtiyacını doğurmaktadır. Literatürde kooperatifçilik ilkelerinin kooperatiflerin başarısı üzerindeki etkisine ilişkin farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden bir kısmı, ilkeleri takip ederek uygulayan kooperatiflerin ayakta kalmalarının kesin olmadığı ve kooperatif ilkelerinin bazı durumlarda esnek iş fırsatlarını engellediğine değinmektedir (Szabo, 2009). Benzer şekilde kooperatifçilik ilkelerinden sapmanın kaçınılmaz olduğuna ilişkin iddialar bulunmaktadır (Dunn, 1988). Yine bazı çalışmalarda ICA’nın kooperatifçilik ilkelerine uyma konusunda herhangi bir zorunluluk olmadığından kooperatiflerin ilkeleri istedikleri gibi değiştirebilecekleri ve hatta kendi ilkelerini bile oluşturabileceklerine değinilmektedir (Szabo, 2009).

Bu görüşlerin tam tersini ifade edecek şekilde, kooperatifçilik ilkelerinin kooperatiflerde risk alma ve yenilikçilik becerileri geliştirdiğini öne süren ampirik çalışmalara rastlamak da mümkündür (Darmawan vd., 2021). Ayrıca kooperatif ilkeleri ve performans arasındaki ilişkiyi işçi kooperatiflerine uygulanan anketler aracılığıyla ortaya koyan bir çalışmada, kooperatifçilik ilkelerinin kooperatiflerin performansına olumlu yönde etkileri olduğu belirtilmektedir (Guzmán vd., 2019). Oczkowski, vd. (2013), bazı kooperatiflerin tüm ilkeleri takip etmeseler de insana verdikleri değer için öncelikli amaçları olduğu ve bu bilinçle hareket ettikleri sonucuna varmışlardır. Bu ilkeler, kooperatif başarısı için gereklidir ve kooperatif üyelerine potansiyel olarak daha yüksek sosyo-ekonomik refah seviyeleri sağlamanın yanı sıra kooperatiflere pazarda potansiyel bir avantaj sağlamaktadır. Ancak, kültürel, dini ve etnik durumlara bağlı olarak kooperatif ilkelerinde önemli değişiklikler yapılmasının, kooperatif başarısı ve ilişkili sosyo-ekonomik sonuçlar üzerinde olumsuz etki yapabileceğine değinilmektedir (Altman, 2020). Bu nedenle ilkelerin evrenselliği önemlidir.

Türkiye’de ise kooperatifçilik ilkelerinin uygulanması ve kooperatiflerin başarısı arasındaki ilişkiye değinen sınırlı sayıda çalışma mevcuttur. Kooperatifçilik ilkeleri ışığında Türkiye’deki köy kalkınma kooperatiflerini ele alan bir çalışmada, köy kooperatiflerinin yönetim, denetim ve organizasyonuna dair problemlerinin olduğuna, kooperatif kadrolarının bu tür bir örgütlenmeyi devam ettirme bakımından oldukça yetersiz kaldığına ve kooperatiflerin politik çıkar ve eğilimlerin sergilendiği organlar olmaktan çıkarılması gerektiğine değinilmekte ve ancak bu durumda köy kooperatiflerinin başarısından söz etmenin mümkün olacağı belirtilmektedir (Öksüz, 1982). Gülbirlik Kooperatifi ortaklarının kooperatifle ilişkisini ortaya koymaya yönelik bir çalışmada ise, kooperatif ortaklarının büyük bir bölümünün (% 85,71) ortaklık aşamasında kooperatif ana sözleşmesini okumadığını ve kooperatife üyelikte ortakların % 42,86’sı kooperatifi özel sektöre kıyasla daha yüksek ücret ödemesi nedeniyle tercih ettiklerini göstermektedir (Ertan ve Turan, 2001). Türkiye’de tarımsal kooperatiflerin bir kısmının kendi kendine yönetim ilkesini uygulamıyor olmasının önemli bir sorun olduğuna değinen çalışmalar da mevcuttur (Erdoğan, 2012). Türkiye’de kadın kooperatiflerinin başarılarını spesifik örnekler üzerinden anlatan kadın kooperatifi hikayeleri olmakla birlikte genel olarak kadın kooperatiflerinin başarısını ele alan ve kooperatif ilkelerinin uygulanması ile kooperatif başarısı arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır.

Türkiye’de Kadın Kooperatifleri

Kadın kooperatiflerine ilişkin ayrı bir formel tanımlama bulunmamaktadır. Diğer bir ifadeyle, kadın kooperatifleri sahip oldukları ilkeler ve değerler bağlamında diğer kooperatiflerle benzer bir kurumsal yapıya sahiptir. Ancak bununla birlikte, kurulan kadın kooperatiflerinin temel özellikleri ortakların

çoğunun kadınlardan oluşması ve/veya örgüt içi yönetimde çoğunlukla kadınların olması şeklinde belirtilebilir (KEİG, 2015). Bu özellikler kadın kooperatiflerinin kadınlar tarafından ve kadınlar için kurulduğu şeklinde yorumlanabilir.

Dünyada kadın kooperatifleri, kooperatifçilik hareketi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Dünyanın pek çok ülkesinde kadınlar kendileri, aileleri, içinde yer aldıkları etnik yapıyı ve ait oldukları toplumu desteklemek amacıyla kooperatifleşmeye gitmektedir. Özellikle de gelişmekte olan ülkelerde bu eğilimin daha yoğun olduğunu söylemek mümkündür. Kadınların istihdama katılım fırsatlarının görece az olduğu ve işgücü piyasasının iş yaratma potansiyelinin görece düşük olduğu ülkelerde ve bölgelerde kooperatifleşme kadınlar için önemli bir güçlenme aracı haline gelmektedir (ILO, 2018). Bu anlamda en önemli örneklerden biri Hindistan SEWA örneğidir. Hindistan’da kadınların grup olarak toplumsal yaşama katılımının yaygın olması kooperatifleşmenin de yaygın olmasını sağlamaktadır (Datta ve Gailey, 2012). Ancak kooperatifleşme eğilimi yüksek olmasına rağmen kadınların kooperatiflerden elde ettikleri kazanç üzerindeki kontrollerinin zayıf olduğu belirtilmektedir (Dohmworth ve Hanisch 2018). Buna karşılık Güney Afrika’nın kırsal bir bölgesinde yapılan bir çalışma kadınların kolektif ekonomik stratejiler sayesinde güçlendiğine değinilmektedir (Oberhauser ve Pratt, 2004).

Türkiye’de hem toplumsal hem de ekonomik koşullar bağlamında kadın kooperatifi olgusu özellikle 2000li yılların başından itibaren önem kazanmaktadır. Türkiye bağlamında kadın kooperatiflerinin öne çıkan ayırt edici özelliği faaliyet alanları olarak gösterilebilir. Nitekim kadın kooperatifleri genellikle gıda üretimi, ev eksenli üretim, tekstil, çocuk ve yaşlı bakımı alanlarında faaliyet göstermektedirler (KEİG, 2015). Bunlar şimdiye kadar devam eden görünür faaliyet alanları olsalar da Türkiye’de kadın kooperatiflerinin kökeni 1982 yılında bir proje kapsamında, Manisa’nın 6 köyünden pek çok kadının ortak olduğu bir halı dokuma kooperatifi olan Yuntdağı Kooperatifi’nde bulunabilir. Yuntdağı Kooperatifi, sadece toplumdan izole bırakılan kadınlara ekonomik gelir sağlanması değil, aynı zamanda kadınların buldukları bölgedeki köylerin kalkınmasına yönelik çabalarının bir örneğidir. Kadınlar kooperatif aracılığıyla köylerin ekonomik sürdürülebilirliğine katkıda bulunurken, özgün tasarımları ve el yapımı halıları için ulusötesi pazarlara erişim sağlamışlardır (Hart, 2005). Yuntdağı Kooperatifi bir kadın kooperatifi olarak nitelendirilmese bile ipliği eğirmekten boyamaya ve halıyı dokumaya kadar halı yapımının her aşamasını kadınların yönetmiş olması nedeniyle bir kadın kooperatifi olarak nitelendirilebilir.

O zamandan beri Türkiye’de birçok kadın kooperatifi kurulmuş ve kadının toplumdaki konumunun bu örgüt modeli ile güçlenmesi amaçlanmıştır. Kooperatifçiliğin, yaş veya statülerine bakılmaksızın gönüllü olan herkesin katılımına açık bir model olması, kadınların kendilerini ifade etme özgürlüğü

noktasında bu amacı desteklemektedir. Çünkü bu, aynı zamanda, kadınlar için fırsat eşitliğine işaret etmektedir (Karakuş, 2022: 252). Türkiye’de kooperatif ortağı olan ya da kooperatif faaliyetlerine katılan kadınların genellikle görece düşük eğitilmiş, piyasa ekonomisinin talep ettiği yetenek ve beceriye sahip olmayan ve toplumsal cinsiyet rolleri tam zamanlı çalışmalarının önünde engel olan kadınlar ile orta yaş grubundaki kadınlardan oluştuğuna değinilmektedir (KEİG, 2015). Bu çalışma kapsamında görüşülen kadınların da benzer bir profile sahip olmaları Türkiye’deki kadın kooperatiflerine ilişkin ortalama bir profilden söz edilebilmesini sağlamaktadır.

Günümüzde kadınların kooperatif hakkındaki bilgi ve deneyimlerinin arttığı gözlenmektedir. Serinikli (2019) çalışmasında, kırsalda yaşayan kadınların tarımsal üretim faaliyetlerinde hâlihazırda aktif olsalar bile, diğer bir ifadeyle devam eden girişimcilik faaliyetlerine rağmen, bu faaliyetleri kooperatifçilik ile birleştirmek istedikleri sonucuna ulaşmıştır. Dolayısıyla kadınların emeklerinin karşılığını almaları konusundaki beklentilerini kooperatifçilik ile ilişkilendirdikleri söylenebilir. Aksine, bir başka çalışmada ise, kırsaldaki kadınların buldukları bölgede kurulan kooperatiflerle iş birliği yapmaya ilgili oldukları, ancak kooperatife ortak/üyelik aşamasında çekimser kaldıkları iddia edilmektedir (Özdemir vd., 2019). Son yıllarda yapılan pek çok çalışma, özellikle kırsaldaki kadının sosyal ve ekonomik durumuna ilişkin problemlerden bir çıkış yolu olarak kadın kooperatiflerini ön plana çıkarmaktadır. Kırsalda kayıt dışılığın yoğunluğuna vurgu yapan Kutay (2022), kırsal kalkınmada kadınların önemine dikkat çekerken, kırsaldaki kadınların istihdamla birlikte eğitim ve sağlık gibi haklara erişimindeki zorlukların kooperatiflerle aşılabileceğini öne sürmektedir.

Kadın kooperatifleri topluma karşı sorumluluk misyonuyla etki alanını kooperatif dışına da taşıyabilen bir yapıdadır. Türkiye’de özellikle kriz zamanlarında kadın kooperatiflerinin dayanışmacı mücadelesi, bu modelin toplumsal fayda açısından oynadığı önemli bir rol olarak yorumlanabilir. 2020 yılında başlayan Covid-19 pandemi sürecinde kadın kooperatiflerinin bir tarafta en etkilenen gruplar arasında olmaları (Temiztaş, 2020) diğer tarafta toplumun acil maske ihtiyacını karşılamada ücretsiz ve gönüllü üretim (TÜRKONFED, 2020) ile ön safhalarda yer almaları bunun somut bir örneğidir.

Kadın kooperatiflerinin toplumsal faydaya olan etkilerinde yerel yönetimlerle yaptıkları iş birlikleri de kritik bir öneme sahiptir. Kadın kooperatifleri, çoğunlukla yerel ihtiyaçları karşılayan alternatif ekonomiler arasında olduklarından, yerel yönetimlerle iş birliği yaparak buldukları bölgedeki sorunların ele alınmasında hem kooperatif ortaklarına/çalışanlarına hem de bölge halkına fayda sağlayan kalkınma projelerinin uygulanmasında önemli bir aktör olabilmektedirler. Yalçın’a (2022) göre, yerel kalkınmanın bölgedeki kamu otoritelerinin çabalarıyla başarıya ulaşabilmesinde aktörler arasındaki dayanışma gereklidir. Kooperatifler yapısı gereği dayanışmacı ve

katılımcıdır. Dolayısıyla, yerel bir kamu otoritesi olan belediyelerin kalkınma sürecinde yereldeki kooperatiflerle iş birliği yapması kaçınılmaz bir gerekliliktir. Türkiye’de kadın kooperatifleri ile belediyelerin kurduğu ilişkiler incelendiğinde, belediyelerin kadın kooperatiflerine verdikleri desteklerin ilk kuruluş yatırımından ürün satın almaya kadar geniş bir yelpazede sağlandığı görülmektedir (Yalçın, 2022: 12).

Türkiye’de yerel yönetimlerin desteğinin son yıllarda daha görünür olmasının kadın kooperatiflerinin faaliyetlerine ivme kazandırdığı söylenebilir. 1989-2021 tarihleri arasında kurulan kadın kooperatiflerinin % 58’i 2018 sonrasında kurulmuştur (Şahankaya Adar vd., 2023) ve bu sayı her geçen gün artmaktadır. KoopBis siteminde taratılan kadın kooperatifleri listesinde güncel kuruluş bilgilerine ulaşılamamaktadır. Bununla birlikte, Şahankaya Adar vd.’nin (2023) elde ettiği saha bulgularına göre, 2018 öncesinde kurulan kadın girişimi üretim ve işletme kooperatifi sayısı sadece 60’tır. Bunların 3 tanesi tasfiye durumunda, bir tanesi de üretim yapmayarak sadece anaokulu gibi kendi üyelerinin çocukları için bakım hizmeti sağlamaktadır. Var olan kadın kooperatiflerinin önemli bir kısmı da kooperatifçilik anlayışıyla uygun düşmeyecek şekilde kadınların toplumsal cinsiyet rollerini güçlendirecek faaliyetler yürüterek kadın istihdamının eğreti bir şekilde sürdürülmesine neden olmaktadır (Çınar vd., 2021). Önceki çalışmalarda belirtildiği üzere, bağımlılık esasına dayalı bir çalışmada olduğu gibi kooperatif gibi girişimci faaliyetlerde çalışmak da kadınların evdeki işlerini hafifletmek yerine evde ve işte çalışmayla birlikte ‘çifte bir yük’e dönüşmektedir (Altan-Olcay, 2016). Bu bağlamda kooperatifçilik ilkelerinin Türkiye’deki kadın kooperatiflerini temsil edip etmediğine dair bir araştırma yapmanın Türkiye’de henüz yeni popüler olan bu modelin etkililiğini görmek açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Araştırmanın Metodolojisi

Bu çalışma, yaklaşık iki yıllık bir araştırma sürecinin ürünüdür. 2021 yılında Kalkınma Atölyesi ile çalışmanın yazarları tarafından Türkiye’deki kooperatifçilik faaliyetlerine dair toplantılar gerçekleştirilmiş ve kooperatiflerin kendi aralarındaki toplantılara katılım gösterilmiştir. Bu süreçte literatür ve uygulama konusunda önemli fikirsel paylaşımlar yapılarak ve kooperatiflere dair istatistiksel veriler incelenerek çalışmaya bir temel oluşturulmuştur. Sonraki süreçte, kadın kooperatiflerine odaklanan yazarlar, Ağustos 2021-Nisan 2023 tarihleri arasında 20 kadın girişimi üretim ve işletme kooperatifinden 70 kadın ortak ile nitel araştırma yöntemlerinden biri olan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Görüşmelerin bir kısmı kadın kooperatifi başkanlarıyla ama önemli bir kısmı kadın kooperatif başkanlarıyla birlikte ortakların da yer aldığı grup görüşmeleri şeklinde gerçekleştirilmiştir. Bunların 14’ü yüz yüze, 6’sı ise online görüşme olarak yapılmıştır. Görüşmelerin yapıldığı kadın kooperatiflerinin coğrafi dağılımına bakıldığında, 8 kooperatif Ege Bölgesi’nde (İzmir, Manisa, Balıkesir, Aydın), 3

kooperatif Marmara Bölgesi'nde (İstanbul, Edirne), 9 tanesi İç Anadolu Bölgesi'nde (Ankara, Eskişehir, Yozgat, Kayseri, Çorum) yer almaktadır. Dolayısıyla görüşme yapılan kadın kooperatiflerinin Türkiye'nin farklı illerinde oranlı temsiline olmaması bu çalışmanın bir eksikliği olarak tanımlanabilir.

Araştırmanın örnekleme, iki sınırlılık çerçevesinde belirlenmiştir. Birincisi, Türkiye'deki kadın kooperatiflerinin faaliyetlerine en az beş yıldır devam etme koşuludur. İkincisi ise, statü olarak kadın girişimi üretim ve işletme kooperatifi olarak faaliyet göstermeleridir. Araştırma örneklemini kooperatiflerin faaliyetlerine en az beş yıldır devam etme koşulu ile sınırlandırılmasının nedeni, Türkiye'deki kadın kooperatiflerinin önemli bir kısmının proje tabanlı ya da yerel yönetimler desteği ile kurulmuş olmasıdır. Nitekim her iki durumda da kooperatif ortağı olan kadınlar kooperatifçiliğin temel ilkelerine tam olarak hâkim değildirlir ve bu ilkeleri benimseyip bağımsız olarak faaliyetlerine devam edebilmeleri yaklaşık olarak beş yıllık bir süreye karşılık gelmektedir. Ayrıca kooperatiflerin kuruluş faaliyetlerine ilişkin bir süreklilik yakalayabilmeleri için yaklaşık üç yıllık bir sürenin geçmesi gerekmektedir. Ancak geçtiğimiz dönemlerde 2020-2022 yılları arasında tüm dünyada etkileri derinden hissedilen pandemi döneminde kadın kooperatiflerinin aktif olarak faaliyetlerine devam etmedikleri görülmektedir. Bu durum dikkate alındığında çalışmanın örnekleme son beş yıldır faaliyetlerine devam eden kadın kooperatifleri ile sınırlandırılmıştır. Örneklemin ikinci sınırlılığı kadın kooperatiflerinin statülerine ilişkindir. Bu sınırlılık, Türkiye'de kadın kooperatiflerinin kadınların ekonomik güçlenmesinin aracı olarak görülmesiyle ilişkilidir. Bu doğrultuda ekonomik güçlenme-kooperatif ilişkisini öne çıkararak kadın girişimi üretim ve işletme kooperatifleri tercih edilmiştir. Bu durumda 2018 ve öncesinde kurulmuş olan kadın girişimi üretim ve işletme kooperatifleri örneklem olarak belirlenmiştir. Araştırma örneklem tekniği olarak kartopu örnekleme tercih edilmiştir.

Öncelikle Ticaret Bakanlığı-KoopBis'te yer alan kadın kooperatiflerinin listesi oluşturulmuş olup kooperatiflerle iletişim sağlanmasında ise çoğunlukla Simurg Kadın Kooperatifleri Birliği başkanı Banu Ayhan ile iletişime geçilmiştir. Buna göre, Türkiye'de 2018 öncesi kurulan toplam 57 aktif kadın girişimi üretim ve işletme kooperatifinden 20'si ile görüşme sağlanmıştır. Bu kooperatiflerin ortak/çalışanı olmak üzere toplam 70 kadın ile yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler Ağustos 2021-Şubat 2023 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Görüşme süreleri çalışmaya katılan kooperatiften kaç ortağın görüşmeye katıldığına bağlı olarak değişmekle birlikte en az 30 dakika ve en fazla 4 saat 30 dakika olacak şekilde gerçekleştirilmiştir.

Kadın kooperatifi başkan, ortak ve çalışanları ile yapılan görüşmelerin odağı kooperatiflerin kuruluş öyküleri ile yürüttükleri faaliyetlerde karar alma süreçlerine katılım, kooperatif sermayesine katkı, ortaklık süreci ve ortaklığa kabul, eğitim-öğretim ve bilgilendirme faaliyetleri, diğer kadın kooperatifleriyle

sağladıkları iş birliği ve topluma katkı faaliyetlerine ilişkin temel konularda sorular yöneltilmiştir. Böylelikle kadın kooperatiflerinin kooperatifçilik ilkelerini ne ölçüde karşıladıklarına dair bir değerlendirme yapılmıştır. Elde edilen bulgular tematik analiz yönteminden yararlanılarak kooperatifçilik ilkeleriyle uyumlu olacak tematik başlıklar altında sunulmaktadır. Tematik analiz araştırma kapsamında elde edilen verilerin ortaklıklarını ve farklılıklarını (temaları) belirleme, analiz etme ve yorumlamaya dayanmaktadır (Boyatsız, 1998; Gibson ve Brown, 2009).

Araştırma Örnekleminin Profili

Türkiye’de kadın kooperatifler geniş bir faaliyet alanına sahiptir. Görüşmelerden elde edilen bulgular kadınların temel faaliyetlerinin gıda ve tekstil alanında yoğunlaştıklarını göstermektedir. Bununla birlikte, bazı kadın kooperatiflerinin ek olarak takı tasarımı, kırsal turizm, kafe/restoran işletmeciliği gibi alanlarla faaliyet alanlarını genişlettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bu faaliyet alanlarının, buldukları bölgenin ihtiyaçlarına göre şekillendiği ya da yereldeki pazarın dışına açılma gibi amaçlarla ortaya çıktığı ifade edilmiştir.

Kooperatiflerin ortak sayıları kuruluş döneminde ve sonrasında değişiklik göstermekle birlikte görüşmelerin yapıldığı tarihlerdeki ortak sayılarına bakıldığında en az ortağa sahip olan kooperatifin 7 ortağı ve en yüksek ortaklı kooperatifin de 168 ortağı olduğu görülmektedir (Tablo 1). Görüşülen kooperatifler arasında bazıları sadece ortaklarla faaliyetlerini sürdürürken bir kısmının da tam zamanlı ve/veya yarı zamanlı olacak şekilde ortakların dışında istihdam sağladıkları görülmektedir. Her ne kadar tam zamanlı çalışan sayısı oldukça düşükse de özellikle ev-eksenli çalışan olarak kooperatif üretiminin içerisinde yer alanların sayısı 200 kişiye kadar çıkabilmektedir. Bu da önceki çalışmalarla (Çınar vd., 2021) uyumlu olacak şekilde kadın kooperatiflerinin önemli bir kısmının kadınların toplumsal cinsiyet rollerini sürdüren bir yapıda işlediğine işaret etmektedir.

Görüşülen kooperatiflerin faaliyet alanlarına bakıldığında Türkiye’de kadın istihdamının genel görünümüyle uyumlu olduğu görülmektedir. Özellikle kadınlarla özdeşleştirilen ve toplumsal cinsiyet rollerinin işgücü piyasasındaki bir yansıması olarak kabul edilebilecek olan kadın istihdamının yoğun olduğu tekstil, gıda ve takı tasarım alanlarında üretim gerçekleştirdikleri görülmektedir. Ancak kadın kooperatiflerinin bir kısmı birden fazla alanda faaliyet gösterebilmektedir. Nitekim görüşülen kooperatiflerden biri bir yandan tekstil üretimi yaparken diğer yandan bir kafeterya işleterek kadınların yaptıkları yiyecek ve içecekleri bu kafeteryada satışa sunmaktadır. Gıda alanında faaliyet gösteren başka bir kooperatif de gelecek dönemlerde faaliyetlerini ortaklarının beceri alanlarına göre genişletmeyi düşündüklerini belirtmiştir. Görüşmelerde kadın kooperatifleri faaliyet alanlarını bölgedeki talebe göre belirlediklerini ve bazen de değiştirebildiklerini belirtirken bir kısmı ise ulusal ve uluslararası

pazara açılma amacının faaliyet alanlarını belirlemede etkili olduğunu belirtmişlerdir.

Tablo 1. Görüşme Yapılan Kadın Kooperatiflerinin Kuruluş Yılı, Ortak Sayısı ve Faaliyet Alanına Göre Dağılımı

Kadın Kooperatifleri	Kuruluş Yılı	Ortak Sayısı	Faaliyet Alanı
KK-1	2015	21 Ortak	Tekstil
KK-2	2014	8 Ortak	Tekstil, Tarım
KK-3	2015	14	Tekstil
KK-4	2015	164	Tekstil
KK-5	2015	85	Gıda, Tekstil
KK-6	2014	168	Gıda, Tekstil
KK-7	2019 ³	14	Gıda, Tekstil
KK-8	2016	30	Tekstil
KK-9	2017	95	Tekstil
KK-10	2017	7	Takı Tasarımı
KK-11	2018	15	Gıda
KK-12	2009	11	Tekstil
KK-13	2015	19	Tekstil
KK-14	2017	8	Gıda
KK-15	2018	30	Gıda
KK-16	2016	7	Gıda
KK-17	2017	19	Tekstil
KK-18	2018	11	Gıda
KK-19	2018	145	Tekstil-Gıda
KK-20	2017	9	Gıda, tarım

³ Kooperatifin resmi kuruluş tarihi Ocak 2019 olup, kooperatif kapsamındaki faaliyetleri 2017 yılından itibaren başlamıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda KK-7'nin bu kapsamda değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

Bulgular: Kooperatifçilik İlkeleri ve Başarı İlişkisi

Bulgular başlığı altında, Türkiye’deki kadın kooperatiflerinin global kooperatifçilik ilkelerini ne derece karşıladıkları tartışmaya açılmaktadır. Kooperatifçilik ilkeleri kooperatiflerin işleyişine dair kapsamlı bir çerçeve sunmaktadırlar. İlkeler, dayanışma temelinde kurulan kooperatiflerin ortaklarının ihtiyaçlarına ve çıkarlarına önem verilerek faaliyetlerin demokratik bir şekilde yürütülmesi açısından önemli bir rehberdir. İkelere bağlı kalarak, kooperatifler ortaklarına adil gelir dağılımı, ekonomik istikrar ve daha kapsayıcı ve sürdürülebilir bir iş modeli gibi bir dizi fayda sağlayabilmektedirler. Ayrıca, ilkeler kooperatifler arasında özerkliği, bağımsızlığı ve iş birliğini teşvik etmektedirler. Bu, kooperatiflerin öz yönetimine ve ortak hedeflere ulaşmak için birlikte çalışmalarına olanak tanıyarak kooperatifçilik hareketinin büyüüp gelişmesine de katkı sağlamaktadır. Bu doğrultuda araştırma örneklemini oluşturan 20 kadın kooperatifinden 70 kadın üye/ortak ile yapılan yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen bulgular kooperatifçilik ilkeleri üzerinden ele alınıp değerlendirilmektedir.

Gönüllü ve Herkese Açık Üyelik

Kooperatifçiliğin temel ilkelerinden biri herkese açık ve gönüllü üyeliktir. Kooperatife üyelikte cinsiyet, ırk, din, siyasi veya başkaca bir ayırım gözetilmeksizin herkes üye olabilmektedir. Herkese açık bir üyelik sistemi aynı zamanda gönüllülük esasına dayanmaktadır. Araştırma kapsamında görüşülen kadın kooperatifi ortaklarından alınan yanıtlar, bu ilkenin Türkiye’deki kadın kooperatiflerinde bir karşılığının olduğunu göstermektedir. Ancak her ne kadar kooperatif üyeliğinde gönüllülük ve herkese açıklık ilkesi karşılanıyor olsa da bu kooperatif ortağı olan tüm kadınların kooperatifin temel faaliyet alanlarına ve işleyişine tam ve eşit katıldığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Nitekim görüşmeler kapsamında kooperatif ortaklarının tamamının aktif üyeliğinden söz edilemez. Kooperatif ortak sayısı ne kadar fazla olursa olsun, kooperatif faaliyetlerinde sürekli olarak devam eden üyelerin sayısı sınırlı kalmaktadır. Bunun sebepleri, kooperatife göre değişkenlik gösterebilmekle birlikte, kadınların bazılarının tam zamanlı kendi işlerinin olması ya da hane içi işler nedeniyle kooperatife çok zaman ayıramadıkları öne çıkan nedenler olarak sıralanabilir. Bunlardan başka, kadınların kooperatiftan gelir elde etme beklentilerini karşılayan günlerde kooperatifin atölyesine gitme ihtimallerinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Nitekim Manisa’da görüşülen bir kadın kooperatifinin (KK-3) atölyesinde sürekli olarak yedi kadının çalıştığı, diğer ortakların ve kooperatif çalışanı kadınların ancak yol masraflarını aşacak bir iş olduğunda atölyeye çalışmak için geldikleri belirtilmiştir.

Yaş ortalamalarına ve gelir durumlarına bakıldığında Türkiye’de kadın kooperatiflerine üye olanların büyük bir çoğunluğunun emekli ya da tam zamanlı bir işte çalıştığı görülmektedir. Özellikle genç kadınların da kooperatifi

bir iş modeli olarak tercih etmemeleri kooperatifte kendilerine tam zamanlı bir iş imkânı yaratılmamasıyla ve sürekli bir gelir modeli olarak görülmemesi ile ilişkilendirilirken, görece yaşlı olanlar ise zaten devamlı bir gelirleri olmaları nedeniyle kooperatife yarı zamanlı katkı sağlamaya gönüllü olmaktadır. Görüşülen bir kadın kooperatifi (KK-6) ortağı bu durumu şu şekilde ifade ediyor:

Çalışmak, para kazanmak ve sosyalleşmek isteyenler ya da sadece kooperatife destek olmak isteyenler gelebiliyor kooperatife. Mesela durumu çok iyi sırf kooperatif ayakta kalsın diye çalışanlar da var. Ama toplam kadınların üçte biri burada oluyor yani. Belki de insanlar kaydolurken kâr payı dağıtan bir kooperatif bekliyor ama böyle olmadığını görünce gelmiyor bir süre sonra. Biraz da kooperatifçilik ruhu ile ilgili. Mesela dışarıdan biri gelir işi olmasa bile girer yardım eder. Sırf buranın işi yürüsün diye. Bir bağlılık ve sevgi var. Bir kısmının da ihtiyacı var tabii. Mesela oğluna gönderen var okuyor ya da askerde olan var.

Diğer taraftan kooperatiflerin herkese açıklık ve gönüllü üyelik ilkesi kadın kooperatiflerinin kendi kapasitelerini aşacak ortak sayısına ulaşmasına neden olabilmektedir. Bu durumda uygulamada yereldeki tüm kadınların tek bir kooperatife üye olmaya teşvik edilmesi şeklinde ortaya çıkmakta ve zamanla onları pasif ortaklık konumuna taşımaktadır. Görüşme yapılan kooperatif ortaklarının bazıları üretim yerlerinde tüm ortakların faaliyet göstereceği kadar yeterli bir kapasitenin olmadığına değinmişlerdir. Aynı zamanda bir kooperatifin başarısı tüm kadınları bir kooperatif çatısı altında toplamak olarak görülmektedir. Görüşülen bir kadın kooperatifi (KK-5) ortağı bu konudaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir:

Kooperatifi en başta kurarken elbette 7 ortak koşulunun üstünde bir ortak sayısı bir avantaj. Zamanlar bu ortak sayılarında değişkenlik olabiliyor. Artabiliyor. Ancak bir yerde bu artışın durması gerektiğini düşünüyoruz. İstedığımız şey sınırsız bir büyüme değil. Çünkü tam tersi, eğer kooperatifin kapasitesinin üstünde bir ortak dâhil ederseniz o zaman işler iyiye gitmeyebiliyor. O yüzden ortak sayısı anlamında temkinli büyümeden yanayız biz.

Kooperatifler, herhangi bir ayırım gözetmeksizin kooperatif hizmetlerinden yararlanmak ve üyeliğin sorumluluklarını kabul etmek isteyen herkese açık, gönüllü kuruluşlardır. Bu üyelik yaklaşımı, Türkiye’de yereldeki kadınlar arasında hâlihazırda var olan sosyal ağların kooperatifçilik aracılığıyla daha ileriye taşınmasını sağlamaktadır. Görüşülen kooperatiflerde birbirini daha önce hiç tanımayan kadınların gönüllü olarak kooperatife katılmasına rastlanılsa da çoğunluğunun kooperatif öncesinden bir ilişkileri olduğu görülmektedir. Bu ilişkiler ağı sayesinde kadınların kooperatifçiliğe daha yakın durdukları söylenebilir. Nitekim Balıkesir’de (KK-2) ve İzmir’de (KK-19) görüşülen kooperatiflerin kurucu ortakları, kooperatif öncesinde de arkadaş olduklarını ve başka işler için de birlikte çalışma deneyimine sahip olduklarını belirtmişlerdir. Ancak buna karşılık kadın kooperatifi (KK-3) örneğinde olduğu gibi bir proje

kapsamında bir araya gelen kadınların kooperatif aracılığıyla birbirleriyle tanışmaları ve dayanışmaları da görülebilmektedir.

Sonuç olarak kooperatifçiliğin ilkelerinden biri olan gönüllü ve herkese açık üyeliğin görüşme kapsamındaki kadın kooperatifleri tarafından karşılandığı söylenebilir. Ancak herkese açık üyelik bazı durumlarda kadın kooperatiflerinin faaliyetlerine aktif olarak katılmayan kadınların da kooperatiften pay alabilmesine neden olmakta ve bu durum karşısında kadın kooperatiflerinin aktif olmayan üyelerle ilişkileri bozulabilmektedir. Görüşme kapsamındaki kadın kooperatiflerinin bir bölümünün bu nedenlerle kooperatif ortaklıklarını gözden geçirme yoluna girdikleri görülmektedir. Bu bağlamda gönüllü ve herkese açıklık ilkesinin kontrolsüz ortaklık şeklinde gerçekleşmesi kadın kooperatiflerine yarardan çok zarar verebilmektedir.

Üyeler Tarafından Gerçekleştirilen Demokratik Denetim

Demokratik üye kontrolü, kooperatiflerin temel ilkelerinden biridir ve kooperatif faaliyetlerinin ortakların çıkarlarına en uygun şekilde yürütülmesini sağlamak için gereklidir. Nitekim kadın kooperatiflerinin farklı sosyo-ekonomik gruptan kadınlar arasındaki ilişkileri demokratik temelde güçlendirdiği belirtilmektedir (KEİG, 2015). Bu ilke doğrultusunda bir kooperatifte, her ortak, sermaye miktarına veya ortaklığın süresine bakılmaksızın, karar verme sürecinde eşit söz sahibidir. Diğer bir ifadeyle, tüm ortaklar kooperatifin yönetimi ve işleyişinde söz sahibidir. Bu sayede, kooperatif gerçekten tüm ortaklar tarafından sahiplenilmekte ve kontrol edilebilmektedir.

Önceki araştırmaların bulguları, kadınların kooperatifleşmeyi seçmelerinde demokratik işleyişin etkili olduğunu göstermektedir (KEİG, 2015). Bu çalışma kapsamında elde edilen bulgular, faaliyetlerin her aşamasında ortakların eşit söz hakkına sahip olma durumlarının kooperatifteki ortak sayısı ve kooperatif ortaklarının eğitim ve mesleki deneyimleriyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Nitekim ortak sayısı daha az olan ve eğitim düzeyi yüksek, profesyonel mesleki geçmişi olan ortakların olduğu kooperatiflerde karar alma süreçlerinde herkesin oy hakkının eşit olduğu görülmektedir. Bu bağlamda ortak sayısının yüksek olması bir dezavantaj olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak bu durum sadece kooperatiflerdeki ortak sayılarıyla ilgili değildir. Ortak sayısı yüksek olup ortaklarının çoğunun eğitim düzeyi düşük ise o halde karar alıcılar kooperatifin kemik ortak ekibi olarak tanımlanabilecek görece yüksek eğitilmiş ve kooperatifin kuruluş sürecinde yer almış ya da bürokratik işleyişinden sorumlu ortaklardan oluşmaktadır. Tekstil alanında faaliyet gösteren bir kadın kooperatifinde (KK-3) gerçekleştirilen görüşmelerde kooperatif başkanı bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

Kooperatifte çok fazla ortak var, ama bunlardan bazıları kooperatife uğramıyor bile. Biz kararlarımızı alırken genellikle kooperatifle ilişkisi sürekli olanlarla görüşüyoruz. Diğerleri zaten ilgilenmiyor da.

Gıda alanında üretim yapan kooperatif (KK-19) ortaklarıyla yapılan görüşmelerde ise, üyeler tarafından gerçekleştirilen demokratik denetimde ortak ve başkan arasındaki güven ilişkisinin belirleyici olduğu görülmektedir. Bu durum kooperatif ortağı bir üye tarafından aşağıdaki gibi ifade edilmiştir:

Biz başkanımıza çok güveniyoruz. Onu çok seviyoruz. Başkanımız ne yapmak isterse arkasındayız.

Yine de görüşme gerçekleştirilen kooperatiflerin hepsinde kooperatifin özellikle üretim ve pazarlama süreçlerine ilişkin ortakların görüşlerine başvurulduğu yönünde genel bir kanaat söz konusudur. Kooperatif içerisinde kabul edilecek işler hammadde alımından, kooperatif gelirinin sermaye olarak kullanımına ve nihai ürünlerin pazarlama ve satışına ilişkin kararlar da dahil ortakların her birinin öncelikli sorumlulukları olduğu belirtilmektedir. Kadınlar bir araya geldiklerinde farklı fikirler ortaya çıkmakla birlikte bu fikirlerin her birinin ifade edilme özgürlüğü ve aynı zamanda yine kendileri tarafından denetimin sağlanması belki de ancak kooperatif örgütlenme biçimi ile mümkün olabilmektedir.

Diğer taraftan görüşülen bazı kooperatiflerde kadınların birçoğunun denetim mekanizmalarında aktif olarak yer almayı tercih etmediği de belirtilmiştir. Bu durumda kooperatif ile ilgili olan her yükümlülük kooperatifte belirli birkaç kadın tarafından üstlenilmek zorunda kalmaktadır. Bunun sebeplerinden biri olarak, kadınların bir kısmının kooperatif dışında başka bir yerde istihdam etmeleri gösterilmiştir. Ek olarak kooperatifteki yaş ortalamalarının yüksek oluşu nedeniyle kadınların kooperatif için yönetim ve denetim süreçlerinde yer almak istemedikleri ifade edilmiştir.

Bu çok yorucu. Kadınların şöyle bir algısı var ‘O bunu hallediyor, nasılsa hep burada ve her şeyin üstesinden geliyor. O yapar, toparlar’. Kimse elini taşın altına sokmak istemiyor. Ben artık bu dönem çekilmek istediğimi söylüyorum ki ben olmadan da birçok şeyin yürüyebileceğini görsünler istiyorum. Çünkü farklı bakış açılarıyla farklı yenilikler yapılabilir kooperatif için. KK-17

Kooperatifte demokratik olarak seçilmiş temsilciler kooperatifteki diğer üyelere karşı kooperatif faaliyetleri ve işleyişi hakkında daima sorumludur. Ancak görüşmeler kapsamında kadın kooperatiflerindeki bu sorumluluk anlayışı ile ilgili pratikte farklı yorumlamalarla karşılaşmıştır. Temsilcilerin kooperatifteki diğer üyelere sorumluluğu yine diğer üyelerle dayanışma ve iş birliği çerçevesinde devam ettirilmelidir. Fakat bu çoğunlukla tek bir kişinin kooperatifteki her şeyden tek başına sorumlu olarak görülmesi şeklinde anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı kadın kooperatiflerinde daha önceden tanışıyor olan ve zaten birlikte çalışma deneyimine sahip olan kadınların bir araya gelmesi, bunların kooperatifin işleyişine ilişkin daha fazla söz sahibi olmaları ile sonuçlanabilmektedir.

Üyelerin Ekonomik Katılımı

Ekonomik katılım bir kooperatifin başarısı için oldukça önemli bir ilkedir. Bir kooperatifin kurulma aşamasından başlayan ve faaliyetlerini sürdürdüğü aşamada da devam eden ekonomik katılım aynı zamanda kooperatifin denetimi ve kooperatif faaliyetlerinden sağlanan fayda ile de doğrudan ilişkilidir (Dunn, 1988). Nitekim kooperatifin ayakta kalabilmesi için finansal kaynağa ihtiyacı vardır. Türkiye’de kadın kooperatiflerinin mevcut durumunu ele alan bir çalışmada kadın kooperatiflerinin kapanma nedenleri arasında gelir azlığından bahsedilmektedir (Duguid vd., 2015). Bunun en önemli sebeplerinden biri ise, Türkiye’de kadın kooperatifi ortağı olan kadınların ekonomik kaynaklara erişimlerinin sınırlı olmasıdır.

Kadınlar, her nerede olurlarsa olsunlar, kaynaklara, istihdam fırsatlarına ve karar alma haklarına erişimden tarih boyu uzaklaştırılmışlardır. Çünkü kadının çalışma yaşamındaki yeri, toplumsal cinsiyet rollerine, kadının toplum içerisindeki konumuna göre belirlenmektedir. Cinsiyetçi iş bölümü nedeniyle kadınların toplumsal konumları ev ve özel yaşam ile sınırlandırılmakta ve bu da kadınların istihdama katılmaları önünde engel teşkil etmektedir (Dedeoğlu, 2010). Sonuçta kadınların işgücüne, istihdama katılım oranı, sektörlere ve statülere göre dağılımı, ücret düzeyleri, çalışma koşulları, mesleki dağılımı erkeklerle oranla daha düşük, ikincil bir konumda kalmaktadır (Aşkın, 2015; Dedeoğlu ve Ekiz-Gökmen, 2021; Özçatal, 2023). Dolayısıyla kadınların toplumsal rolleri aynı zamanda işgücü piyasasındaki rollerinin ikincilleşmesine de neden olmaktadır. Nitekim Türkiye’de kadınların istihdam oranı erkeklerinkine karşılaştırıldığında yarısından daha az olduğu görülmektedir. 2020 yılında hanehalkı işgücü araştırma sonuçlarına göre erkeklerin % 59,8’i istihdamda yer alırken, kadınlarda bu oran sadece % 26,3’tür. Bununla birlikte, aynı çalışmada yarı zamanlı istihdam oranlarının erkeklerde % 9,3 ve kadınlarda ise % 19,5 olduğu görülmektedir (TÜİK, 2021). TÜİK tarafından 2014-2015 yılları arasında derlenen Zaman Kullanım Anketi verilerine göre, kadınlar, işgücünde çalışarak yer alsalar da erkeklerle oranla çok daha fazla zamanı hane içi çalışma ve bakım faaliyetlerine ayırmak zorunda kalmaktadırlar.

Kooperatifçilik kadınların çeşitli dayanışma ekonomisi aktörleri arasında çalışma yaşamına katılabilmek için tercih ettiği en elverişli yöntemlerden biri olarak görülmektedir. Görüşmecilere neden kooperatifi tercih ettikleri sorulduğunda, alınan cevaplar arasında kooperatif kurarken çok büyük bir sermaye gerektirmeyen bir işletme biçimi olması sayılırken, kooperatiflerin kadınların iş yaşamında sesini yükseltmesinde ve onlara temsil yetkisi sağlamada kooperatiflerin ilke ve değerlerinin yol gösterici olduğu vurgulanmıştır.

Kadınların ekonomik girişimleri için yeterli sermayelerinin olmaması halinde ortak bir girişim kurma çabası olarak kooperatifler öne çıkmaktadır.

Nitekim Koutsou vd. (2009) kadın kooperatiflerini, yaş, eğitim, sermaye ve özgüven gibi istihdamın önünde engel olabilecek nitelikler nedeniyle işgücüne katılamayanların dahi kendi işlerini kurma, tam veya yarı zamanlı istihdam imkânı sağladığını belirtmektedirler. Ancak alan araştırması kapsamında elde edilen bulgular kadın kooperatifi ortaklarının ekonomik katılımı anlamında sorunlar yaşandığı görülmektedir. Bu sorunların başında zaten bir gelirden yoksun olan ve ekonomik koşullar açısından dezavantajlı olan kadınların kooperatife bir ortaklık payı ödeme konusunda gönüllü olmamaları gelmektedir. İkinci bir sorun ise, sadece kâr payı almak için kooperatif üyesi olanlardan kaynaklanmaktadır. Kooperatifte aktif bir rolleri olmamasına rağmen bazı ortakların elde edilen kardan pay almaları kooperatiflerin sürdürülebilirliği için bir sorun olarak nitelendirilebilir. Nitekim görüşme yapılan bir kadın kooperatif (KK-19) başkanı bu durumu şöyle ifade etmektedir:

Üyelik aidatı 50 TL idi 100 TL yaptık. Sebebi şu. Herkes ortak olmak istiyor çünkü kooperatiften kâr payı almak istiyorlar. Ama bunların çoğu ne üretime ne kooperatif işleyişine karışmıyor. Sadece kâr payı için ortak olanlar var düşünebiliyor musunuz! Nasılsa 50 TL öderiz diye. Bir de bu 100 TL'yi bile ödeyemeyecek durumda olanlar var. Bu nedenle üyelikten ayrılanlar oldu.

Kadın kooperatiflerinde ekonomik katılımı üç grubun öne çıktığı görülmektedir. Birinci grupta yer alanlar emekliler, kooperatifçilik faaliyetleriyle eş zamanlı profesyonel mesleklerine devam edenler veya maddi refahları için kooperatif gelirine ihtiyaç duymayanlar yer almaktadır. İkinci grupta, iş arayıp bulamayan, düzenli bir işi aile sorumlulukları nedeniyle sürdüremeyecek olanlar ve işgücü piyasasının ihtiyaç duyduğu nitelikleri taşımayanlar yer almaktadır. Üçüncü grupta ise, ataerkil toplumsal kodlar nedeniyle daha önce çalışma yaşamına katılamamış, ancak kadın kooperatifleri ile bu fırsatı yakalamış olan kadınlar yer almaktadır. Bu durumda birinci grupta yer alan kadınların kooperatif ortaklık payını ödemeleri konusunda bir sorun yaşanmazken, ikinci grupta yer alan kadınlar eğer kooperatifte sürekli bir gelir elde etmiyorlarsa üyelik aidatlarını düzenli ödemedikleri görülmektedir. Benzer bir şekilde birinci grupta yer alan kadınların kooperatif ile ilişkilerinde bir gelir elde etme amaçları öne çıkmazken, ikinci grupta yer alan kadınların kooperatifle ilişkilerinde en belirleyici olan şey gelirdir. İzmir'de bir kadın kooperatifi (KK-19) ortağının sözleri bu duruma güzel bir örnektir:

Evlenmeden önce babam çalışmama asla izin vermedi. Evlendim kocam da izin vermedi. Sonra kadın kooperatifini duydum. Eşime anlattım. Çalışmayı çok istediğim için burada da hep kadınlar olduğundan izin verdi. Geldi önce kendisi de gördü, sonra ikna oldu. Şimdi çok mutluyum. Artık çay içmek için eşimden para istemiyorum.

Yine başka bir örnek olarak profesyonel meslek sahibi bir kadın kooperatifi ortağı şunları söylemektedir (KK-19):

Biz burada bölgedeki yoksul kadınlara yardım etmeye çalışıyoruz. Burada kadınlar için ne yapabiliriz diye konuştuğumuzda kooperatifin en uygun yol olacağını düşündük. Kadınların zaten yaptıkları şeyleri para kazanabilecekleri bir iş modeline çevirmek istedik.

Başka bir kadın kooperatifi ortağı ise, kooperatifi bir istihdam modeli olarak gördüğünü aşağıdaki gibi ifade etmektedir (KK-19):

Kooperatifte çalışmaya başlamadan önce evde yaptığım sarma, börek, pasta gibi ürünleri satıyordum. Kendi hesabım vardı. Oradan bana ulaşım sipariş veriyorlardı. Ancak pandemide işler durdu. Ben de bu mesleği evde değil bir iş olarak yapmak istiyordum. Kendime bir yer açmak istedim ama böyle bir imkânım yok şu an için. Ben de kooperatife katıldım. Burada profesyonel bir mutfak var. Şefimiz var. Çok şey öğreniyorum burada. Daha önce evde kendi mutfağında çalışıyordum şimdi büyük bir mutfakta daha önce görmediğim eşyalarla çalışıyorum.

Son birkaç yıldır kadınların çalışma yaşamındaki yerlerine ve koşullarına tartışmasız en fazla etki eden olaylardan biri Covid-19 pandemisi ve pandemiyle gelen ekonomik krizdir. Öyle ki, Covid-19 pandemisinin yarattığı krizin dünya tarihindeki tüm krizler arasında kadınları pek çok yönden erkeklerden daha fazla etkilediği iddia edilmiştir (Goldin, 2022: 1). Gerçekten de bu süreçte en derin ekonomik etkileri ve kişisel kayıpları kadınlar deneyimlemiştir. Salgın koşullarında evde artan bakım ve ev işleri sorumlulukları gibi süregelen eşitsizlikler nedeniyle salgın sürecinde iş kayıplarını en çok kadınlar yaşamıştır (Özçatal, 2022). Bu süreçte kadınların çoğu çocukları ve ebeveynlerinin bakım yükünü her zamankinden daha fazla üstlenirken, bazıları işleri gereği hastanelerde, huzurevlerinde ve marketlerde ön saflarda yer almışlardır (Karaca, 2020). Pandemi ile mücadelede ön saflarda yer alan aktörlerden biri de kadın kooperatifleri olmuştur. Çoğu işletmenin kapandığı bir süreçte kadın kooperatifleri sadece kendi işletmelerini ayakta tutmak için değil, toplumun ihtiyaçlarına yetişmek için de mücadele etmişlerdir. Görüşme yapılan bir kadın kooperatifinin (KK-9) ortakları o dönemi şöyle anlatmaktadırlar:

Biz bu süreçte çalıştık. Maske sıkıntısı yaşandığında kaymakamlığa ücretsiz maske diktik. Ücretli olarak da Kanada konsoloslugu için dikmiştik. Ara ara kapandığımız oldu ama aylarca kapalı kalmadık öyle. Evden iş yaptık. Tasarımlarımızı yaptık. Çok zevkliydi. Yaşar Üniversitesi ile yine bir logo çalışması yaptık. Markalaşma konusunda nasıl yol almalıyız diye bir süreç başlattık o dönemde. Bir şekilde devam ettik yani.

Görüşülen bir kadın kooperatifi (KK-6) ortakları ise Covid-19 pandemisi süresince kooperatifin üretim faaliyetlerinin seyrini aşağıdaki gibi ifade etmektedir:

Covid’den 1 yıl öncesinde enginar talebi çok olmuştu. Üretici bir önceki yıla bakıp ürünler çok talep görüyor diye daha çok ekmişti. Ama o yıl Covid-19 patladı ve bütün enginarlar kaldı. Başkanımız “ben bütün enginarlarınızı alacağım, toplayacağım” demişti o zaman. Onunla beraber 9 kişi, kepenkler

kapalı olmasına rağmen arkada üretim yaptılar. İşte Instagram üzerinden reklamlar verildi. Ve sipariş yağdı o dönem. Hatta karşılayamaz hale geldik. Sabah 8, akşam 12 çalışıyorlar. Telefonlar durmuyor. Yani hiçbir üreticinin elinde enginarı kalmadı o yıl.

Bununla birlikte, toplum çeşitli sosyal, ekonomik ve politik dönüşümlerden geçerken kadın kooperatiflerinin zaman içinde cinsiyet rollerini dönüştürücü etkileri olabileceği bu konuda gerçekleştirilen sınırlı sayıdaki çalışmalarda belirtilmektedir (KEİG, 2015; Duguid vd., 2015). Zira kooperatifler toplumsal cinsiyet rolleri ve eşitsiz iş bölümüne dayalı ilişkileri de dönüştürme potansiyelin taşımakta, bu anlamda önemli görülmektedir (Gönüllü-Atakan ve Çoban, 2022; Şahankaya Adar ve Dedeoğlu, 2023). Bir kadın kooperatifi (KK-7) ile yapılan görüşmelerde, kooperatifler aracılığıyla uzun vadede toplumsal cinsiyete dayalı iktidar yapılarının değişebileceği ve toplumsal gelişmelerin teşvik edilebileceği yönünde görüşler belirtilmiştir.

Erkekler önce takibe aldı burayı. 1 yıl kadar takip edildik, ‘Ne yapıyorlar bunlar’ diye. Biz traktörlere binip tarlalara girdik. Ama biz kararlıydık. Zamanla kadınların eşleri ‘Tamam hadi git’ demeye başladılar. Çünkü ‘Bunlar doğru bir şey yapıyor’ güveni oluştu. Zaten bir üretici pazarımız önceden vardı, para da kazanmaya başlayınca... Gerçekten ‘bunlar üretiyor, ürettiğini de pazarlıyor, satıyor’ diye güvendiler. Sarma dolma yapan kadınların eşleri arkalarından tencerelerini taşıyorlar artık. Bu yıl mesela Ege Araştırma Enstitüsü’nden aldığımız 3 çuval buğdayı bütün köylüye dağıttık. Bedava verdik. Önceden kahveden bakan erkeklere şimdi biz dağıtıyoruz, onlar çalışıyor (gülüyor). Sistemi çalıştırdık.

Türkiye’de kadın kooperatifçiliğine ilişkin en somut görünüm kooperatifçilik ilkelerinden biri olan ekonomik katılımı ortaya çıkarmaktadır. Çalışma kapsamında görüşülen kadın kooperatiflerinde ekonomik katılım hem kooperatife üyelik aidatları hem kooperatifteki üretici faaliyetlere katılma hem de gelir elde etme amacı açısından farklılık gösterebilmektedir. Kooperatif ortaklarının bir kısmı kooperatif ile ilişkilerini bölgedeki yoksul kadınlara yardım kapsamında daha esnek bir ilişki olarak görürken, bazı ortaklar ise kooperatifi tamamen bir iş modeli, hayatlarında daha önce elde edemedikleri bir çalışma fırsatı olarak görmektedirler.

Özerklik ve Bağımsızlık

Özerklik ve bağımsızlık kooperatiflerin örgüt dışı kişi veya kurum çıkarlarından etkilenmemesi; ortakların ihtiyaç ve çıkarlarına dayalı kararlar alınmasında ve bu kararların uygulanmasında çok önemli bir ilkedir. Özerklik, kooperatifin kendi kendini yönetmesi ve sürdürmesi, üyelerinin ihtiyaç ve çıkarlarına dayalı olarak kararlar alabilmesi ve eylemlerde bulunabilmesi olarak yorumlanabilir (ICA, 2017). Bu ilke, fiyatları ve kârın nasıl dağıtılacağını belirlemekten, hangi ürünlerin ön plana çıkacağına ve işin nasıl yürütüleceğine ilişkin kararlar almaya kadar varan geniş bir çerçeve sunmaktadır.

Son yıllarda yerel yönetimlerin, uluslararası kuruluşların ve kadın emeği alanında çalışmaları olan STK’ların kadın kooperatiflerine olan ilgi ve desteği öne çıkmaktadır. Başka bir deyişle son yıllarda kadın kooperatiflerinin devlet ve devlet dışı aktörlerle ilişkileri öne çıkmaktadır (Çınar vd., 2021). Bu destekler sayesinde kadın kooperatiflerinin açılması, faaliyete geçmesi, ürettikleri ürünleri satacak pazarlar bulmaları ve üretim yerleri ile üretim araç gereçlerine ulaşmaları görece kolaylaşmaktadır. Görüşülen kooperatiflerin neredeyse hepsi özellikle belediyelerden aynı destekler (üretim yerinin tahsis edilmesi, fuarlara ulaşım için belediye araç desteği, ürünlerin satışı için ücretsiz Pazar/panayır yeri, fatura desteği) sağlandığı belirtilmektedir.

Büyükşehir Belediyesi yanımızda destek istediğimiz zaman onlar için de uygun olan şartlarda bizi destekliyorlar. Ama bu finansal olmuyor hiçbir zaman. Kanunlar gereği zaten bu böyle en başta. KK-19

Kooperatiflerin üretim faaliyetlerinin sürdürülebilirliğinde belediyelerin rolü kadın kooperatifi (KK-1) ortakları tarafından aşağıdaki gibi ifade edilmektedir:

Biz kurulurken bir iş merkezi binasının bir dairesini kiraladık. Ama sonra bu kirayı ödemekte biraz zorlandık. İlçe belediye başkanımızın kadınları ve kadın üretimini desteklediğini bildiğimizden kendisiyle görüşme talep edip kendisinden bir yer istedik. Çok olumlu karşıladı. Bize belediyeye ait ve zaten atıl durumda olan küçük bir yer verdi. Şimdi orayı atölye olarak kullanıyoruz.

Belediye’nin aynı desteklerinin kadın kooperatifleri için ne kadar önemli olduğunu ve bu destekler olmasa üretimlerine devam edemeyeceklerini Tekstil üretim atölyesi olan bir kadın kooperatifi (KK-3) başkanı aşağıdaki gibi ifade etmektedir:

Belediye bizim atölyemiz için yer verdi. Fatura ödemiyoruz. Şenlik zamanlarında bize ücretsiz yer veriyorlar. Bunlar olmasa zaten atölyeyi kapatmak zorunda kalırdık.

Yine başka bir kadın kooperatifi (KK-1) üretim süreçlerine belediyenin tahsis ettiği yer için kira istemesi nedeniyle ara verdiklerini şöyle anlatmaktadır:

Biz kurulurken belediye bize yer vermişti. Ama burası çok büyük rantların döndüğü bir yer. Son dönemde çok popüler oldu. O yüzden belediye bizden kira istedi bir süre sonra. Biz de bu kirayı ödeyebilecek durumda değildik. Oradan çıkmak zorunda kaldık. Şimdi kooperatif ortağı olan birinin bahçesinde mevsimlik konserve yapabiliyoruz ancak...

Ancak kadın kooperatiflerinin sürdürülebilirliği açısından çok önemli olan bu kurumsal desteklerin kadın kooperatiflerinin özerkliğine ve bağımsızlığına olumsuz etki etmeyecek şekilde yürütülmesi dikkat edilmesi gereken bir husustur. Nitekim ancak kooperatiflerde yürütülen faaliyetlerin bağımsız niteliği ile ekonomik güçlenme sağlanabileceğine değinilmektedir (KEİG, 2015). Bu bağlamda kooperatiflerin kurumsal yapısı kadınların

güçlenmesi için katalizör görevi görebileceği gibi güçlenmenin önünde engel de teşkil edebilmeleri söz konusudur (Çınar vd., 2021). Görüşülen kooperatiflerin genelinde belediyelerin kooperatifin iç işleyişine müdahalede bulunmadığı belirtilmiştir.

Biz belediye öncülüğünde kurulduk. Ama öncesinde yoğun bir süreç var. Yola çıkıyorsunuz ama öyle bodoslama atlarsanız yandınız. Biz ilk başta belediye ile kurulurken belediyenin çalığı evindeydik. Kira da vermiyorduk. Ama çalışanlarımız vardı, onların ücretlerini veriyorduk. O şekilde başladık. Belediye bana destek oluyor diye sırtınızı bir yere dayayamazsınız. Yapabiliyorsanız elinizden geldiği kadar yapın. Küçük devam edin yavaş yavaş büyürsünüz. O destek ömür boyu sürmez. Kimse kimseye ömür boyu destek olmaz. Görüyorum çok belediye öncülüğünde kurulan var. Ama balık tutmayı öğrenmiyorlar onlar. Balıklar önlerine geliyor. Ama sonra kapanıyorlar. KK-9

Belediyelerden başka kadın kooperatifleri özellikle kadın emeğine destek faaliyetleri yürüten STK tarafından da desteklenmektedir. Bu destekler; kooperatiflerin kurulması, kooperatif kuruluş sürecinde üretim araç-gereçleri için hibe, kooperatif işleyiş süreçlerine ilişkin eğitimler, mesleki eğitimler ve toplumsal cinsiyet eğitimleri olarak sağlanmaktadır. Bu destekler kadın kooperatiflerinin özerkliği ve bağımsızlığı açısından tartışmalı olarak değerlendirilebilir. Nitekim kooperatifin hangi alanda üretim gerçekleştireceği, kadınlara hangi mesleki eğitimlerin verileceği, kimin kooperatif başkanı olacağı bu STK'lar tarafından belirlenebilmektedir. Üstelik bu durum kooperatifteki kadınlar tarafından büyük bir iyilik olarak görülmektedir. Bunun bir örneğini görüşülen bir kadın kooperatifi (KK-3) başkanı şu şekilde ifade etmektedir:

Bizim kooperatifimiz KAGİDER tarafından kuruldu. KAGİDER Soma'da maden faciasında ölenlerin eşleri için bir şeyler yapmak istemişler. Sonra kooperatif kurmaya girişmişler. Öncesinde kadınlara meslek eğitimi verilmesini sağladılar. Üretim makinelerinin alınması ve kooperatifteki atölyeler için destek buldular. İlk başkanımızı KAGİDER belirlemişti. Sonra o ayrıldı ben başkan oldum. Benim başkan olmamı arkadaşlarım istedi. İlk müşterilerimizden biri KAGİDER üyesi. KAGİDER tüm süreçte bir kooperatif neler yapar konusunda 2 yıl boyunca destek sağladı. 2 yıl sonra kendi ayaklarımızın üzerinde durmanız gerekiyor dediler şu an her şeyi biz kendimiz yapıyoruz. Ama hala ilk müşterilerimizden biri olan KAGİDER üyesi için üretmeye devam ediyoruz. Bizden elini hala çekmedi. Sağolsun çok destek oluyor.

Kooperatifçilik modelini öne çıkaran ilkelerden biri olan özerklik, bir işveren-çalışan ilişkisi olmadan kadınların kendi işlerinin hem çalışanı hem de işvereni olmalarını sağlayan bir işleve sahiptir. Görüşme kapsamındaki kadın kooperatiflerinde genel olarak özerkliğin hâkim olduğu görülmektedir. Zaman zaman STK'lar ve belediyelerin kooperatifin kuruluş ve ilk dönemlerindeki faaliyetlerinde etkili oldukları görülse de bu durum bir süre sonra sona ermektedir. Böyle bir tutum kadınların kooperatif ile tanıştırılması ve bir alışma süreci olarak düşünülebilir. Nitekim bu müdahalelerin bir süre sonra kesilmesi bu düşünceyi destekler niteliktedir. Ancak Türkiye'de kadın kooperatiflerine

ilişkin yürütülen araştırmaların bir kısmı kamu desteklerinin sistematik olmadığı ya da patronaj temelli olduğu ve bunun temelinde de neoliberal ve neo-muhafazakâr yaklaşımın yattığı belirtilmektedir (Çınar vd., 2021). Bu bağlamda kamu ve kamu dışı aktörlerin desteklerinin kadın kooperatiflerinin özerkliğine müdahale etmeyecek bir formda sağlanması ve desteklerin kadın kooperatifleri ile kurumlar arasında bir bağımlılık ilişkisi oluşturmayacak şekilde yürütülmesi önem arz etmektedir.

Eğitim, Öğrenim ve Bilgilendirme

Türkiye’de kadın kooperatiflerine kuruluş ve sonraki aşamalarında bu alanda uzman kişi ve kurumlar çeşitli eğitim destekleri vermektedirler. Özellikle kooperatifçilik eğitimleri, toplumsal cinsiyet eğitimleri, mesleki eğitimler gibi eğitimleri belirli aralıklarla kooperatiflere ulaştıran Kadın Emegini Değerlendirme Vakfı (KEDV) bu anlamda Türkiye’de en bilinen aktörlerden biridir. Görüşülen kooperatiflerin çoğu KEDV’den bu eğitimleri aldıklarını belirtmişlerdir.

Kooperatifleşmeden önce 5-6 ay KEDV tarafından eğitim aldık. Zaten o eğitimden sonra bu kooperatifi kurmaya tam olarak karar verdik. Neler yapmalıyız nasıl yapmalıyız onu öğrendikten sonra. KK-7

Ayşe Hanım var KEDV’den. O bizi bilgilendirdi. Ne yapalım diye düşündük. Sonra bu file işi ile ilgili karar kıldık. KK-8

Yereldeki ürünleri işleyip tüm yereldeki kadınların güçlenmesi amacıyla yola çıktık. O plan ve proje kapsamında kurulduğumuz için eğitim olarak başladık. KEDV’in verdiği kooperatifçilik, üretim eğitimleriyle başladık. KK-6

Bundan başka, yapılan görüşmelerde Türkiye Kadın Girişimciler Derneği (KAGİDER)’nin bir kooperatife (KK-3) halk eğitim aracılığıyla el sanatları (tel-burma, iğne oyası), bilgisayar kursu gibi eğitimler düzenlediği belirtilmiştir.

Maden kazası sonrasında KAGİDER maden kazasında hayatını kaybeden çalışanların eşleri için halk eğitim aracılığıyla el sanatları (tel-burma, iğne oyası) bilgisayar kursu eğitimleri düzenledi. Kadınlar mesleki açıdan güçlendirilsin diye verildi bu eğitimler. KAGİDER kooperatifin 2 yıl boyunca finansmanını da sağladı. İlk kooperatif yönetim kuruluna seçildiğimizde hiçbir şey bilmiyorduk ama KAGİDER’in 2 yıllık mentörlük sürecinde her aşamayı öğrendik. Artık kendi ayaklarımız üzerinde durabiliyoruz.

Kadın kooperatiflerinin faaliyet alanlarına ilişkin önemli bir eğitim desteği de akademi tarafından gelmektedir. Kendi özgün marka tasarımlarını yapan bir kooperatif (KK-9) başkanı, kuruluş öncesindeki hazırlık aşamasını anlatırken, o dönem alanında uzman bir akademisyenle bir araya gelerek kadınlara baskı eğitimleri düzenlediklerini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra, kooperatif başkanı yine iletişime geçtikleri çeşitli akademisyenler tarafından kooperatifçiliğin teorik eğitimini aldıklarını vurgulamıştır.

17-18 kadın bir arada toplantılar başladı kuruluşun aylar önce. Önce neler yapılabilir diye bakıldı. Bu çalışmaların başında da bir hocamız var 9 Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi'nden. Hoca, kalıplarımızı hazırladı, böyle böyle desen çalışmalarımız başladı. Önce bir workshop yaptık. Kooperatife ortak olmak isteyen kadınlara bir baskı eğitimi verildi. Memnun kalanlar kooperatife ortak olmak istedi. Çok eğitimimiz vardı. Ahşap oymacılığı, baskı, turistik hediyelik eşya yapımı, seramik atölye... Hocalar da geliyordu. Kapasite geliştirme gibi teorik eğitimler de aldık.

Eğitimlerin yanı sıra, kadın kooperatifleri kendi içlerinde sağladıkları iletişim ağıyla (örneğin, Whatsapp grupları) kooperatifteki kadınların herhangi bir konu hakkında hızlıca bilgilendirilmelerini sağlayabilmektedir. Görüşülen kooperatiflerin neredeyse tamamında böyle bir bilgi ağı oluşturulduğu gözlenmiştir. Diğer taraftan, üst birlik Simurg'un da üye kooperatifleri için böyle bir iletişim grubu olduğu bilinmektedir. Bilgi paylaşımı hakkında bazı kooperatif ortaklarının ifadeleri, bilginin aynı zamanda kadın kooperatiflerinin çoğunda şeffaflığa işaret ettiğini göstermektedir:

Herhangi bir şekilde başkana gelen bir yazı hemen arkadaşlarla paylaşıyor. Başkana bilgi geliyorsa da başkan onu es geçmeden diğer üyelere mutlaka bildiriyor. Kooperatifte "biz" varız. Herkesin fikrini almak çok önemli. Dayanışma var aramızda. KK-4

Kooperatifçilikte çok şey öğrendik. Kurslar, deneyimler. Birçok kooperatifi ve insanı tanıyorsun. Bilgi paylaşımı oluyor. Aranızda paslaşıyorsunuz. Bir güven sağlamış oluyorsunuz. KK-7

Kadın kooperatiflerinde organizasyon yapısı ve işleyişi ile kadınların bireysel gelişimlerine katkı sağlayabilecek eğitimler bir bütün olarak toplumun gelişimine yönelik önemli birer çabadır. Verilen eğitimlerin hem teoriye hem de uygulamaya dayandırılması, diğer bir ifadeyle tek taraflı bir çaba ile sınırlı kalmaması, kadın kooperatiflerinin gelişimini daha sağlam temellere dayandırabilmek açısından oldukça önemlidir. Diğer taraftan, dışarıdan verilen eğitimlerin dışında, kadın kooperatiflerinin birçoğunun kendilerini geliştirmek ve bilgilendirme yoluyla iletişimlerini güçlendirmek amacıyla, teknolojiyi öğrenme ve kullanma gayreti içinde olduğu söylenebilir.

Kooperatifler Arası İş Birliği

Kooperatifler güvene dayalı ilişkiler temelinde kurulmaktadır. Güven yalnızca kooperatif üyeleri arasında değil, kooperatiflerin diğer kooperatiflerle olan ilişkilerinde de önemlidir. Kooperatifler, kendi doğrularına bağlı olarak diğer kooperatiflere güvenmeyi seçerler. Bu seçim, diğer kooperatif hakkında sahip olduğu bilgilere bağlıdır. İş birliği noktasında da kooperatifin yeterliliği ve güvenilirliği hakkındaki izlenimlerine göre hareket etmektedirler. Böylece bir kooperatif, diğer kooperatiflerle iş birliği yapmada kooperatifin kendi ihtiyaçlarını karşılama ve faaliyetlerine katma değer yaratma kapasitesini değerlendirmektedir. Dolayısıyla kadın dayanışmasının yoğun olduğu örgüt

yapısında birbirlerinin faaliyet alanını genişletme veya var olanı geliştirme yönünde iş birlikleri kadın kooperatifleri açısından avantajlı görünmektedir. Ancak görüşmecilerden bazıları kooperatiflerin Türkiye’de çoğunlukla aynı sektörde veya üründe yoğunlaşmaları nedeniyle iş birliklerinin kendi aralarında giderek zorlaştığına dikkat çekmiştir.

Hiçbir kooperatifle iş birliği yapamadık. Başladığımız şeyler oldu bazen ama bir sonuca varamadık. Aynı alanlarda üretim yapan kooperatiflerle nasıl bir iş birliği yapabilirsiniz ki! Onlar da salça satıyor siz de mesela. Ama farklı alanlarda olan kooperatiflerle daha farklı yollara gidilebilir tabii. KK-14

Türkiye’de kadın kooperatiflerinin dayanışmasını sağlayan önemli bir inisiyatif, Ege Kadın Buluşması Platformu, 2005 yılından beri belirli aralıklarla kadın kooperatiflerinin kendi deneyimlerini paylaşabileceği hibrit çalıştaylar düzenlemektedir. Platformun kadın kooperatifçiliğine belki de en önemli katkısı, sadece kadın kooperatiflerini değil, toplantılara diğer dayanışma ekonomisi aktörlerini ve alanında uzman kişileri dâhil etmesidir. Bu sayede kadın kooperatifleri diğer örgüt türlerindeki farklı kadın deneyimlerini öğrenmekte, alanında uzman kişilerle birlikte sorunlara birlikte bir çözüm arayışında olabilmektedirler (Bağdadi, 2017). Bu toplantılar yereldeki kadının yaşadığı hem bireysel hem de örgütsel problemleri paylaşmaları açısından önemlidir. Kadın kooperatifçiliğinin tabandan bir hareket olarak geniş kitlelere ulaşması bu tür inisiyatifler sayesinde daha mümkün olabilmektedir.

Kadın kooperatifleri arasında bir iş birliğin sağlanmasında önemli sayılabilecek bir diğer unsur üst birliklerdir⁴. Türkiye’de üst birliklerin yönetim kurulları, üyelerinin genel kurullarında belirlenen temsilcilerinden seçilmektedir. Kadın kooperatiflerinin üst birlikler altında birleşerek dayanışma halinde olmaları, hem bireysel düzeyde bağımsızlıklarını ve demokratik yönetimlerini korumaları hem de tek bir alana bağlı kalmadan rekabet edebilmeleri için önemlidir (Duguid, vd., 2015). Türkiye’de kadın üst birliklerinden biri olan Simurg’un başkanı Banu Ayhan’a (2022) göre, “kooperatifler, tek başına başaramadıkları işler için kendilerine en yakın kooperatif ile temasa geçmeli ve birlikte hareket etmelidir”. Kadın

⁴ Ticaret Bakanlığı’nın KoopBis sisteminden taratılan verilere göre Türkiye’de kadın kooperatiflerinin örgütlendiği 4 üst birlik bulunmaktadır: Akdeniz Kadın Kültür ve İşletme Kooperatifleri Birliği, Adana Üreten Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifleri Birliği, Simurg Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifleri Birliği, Marmara Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifleri Birliği (Şahankaya Adar, vd., 2023). Üst birliklerin temel amacı, üye kadın kooperatifleri arasında iletişim, iş birliği ve dayanışmayı güçlendirmek olarak sıralanabilir. Fakat saha gözlemleri sonucunda bu üst birliklerden sadece ikisinden (Simurg Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifleri Birliği-20 ortak ve Adana Üreten Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifleri Birliği-13 ortak) üyelik bilgilerine ulaşılmış olup, üyelikler konusunda diğer iki kooperatiften güncel bilgiler elde edilememiştir. Kooperatifler arası iş birliğine sağlamaya yönelik ilke dikkate alındığında iş birlikleri sağlama ve dayanışma ağını genişletme açısından bu mevcut bir eksikliklerdir.

kooperatiflerinin birbirleriyle rekabet etmek yerine bir üst birliğe dâhil olmalarının, ilerlemeyi daha mümkün hale getireceği düşünülmektedir.

Topluma Karşı Sorumlu Olma

Kooperatif üyeleri sosyal hedefleri ekonomik hedefleri tamamlayan bir faktör olarak görmektedirler. Bu nedenle kooperatif örgüt yapısı aracılığıyla elde daha fazla kadına ulaşmanın ve dezavantajlı grupların topluma entegrasyonunu sağlamanın kendileri için önemini vurgulamışlardır. Diğer bir ifadeyle, toplum için sosyal fayda yaratmaya odaklı faaliyetleri öncelikle gözlenmektedir.

Kooperatifçiliği kendim nasıl bir destek verebilirim, nasıl kadınları bir arada toparlayabilirim, nasıl dezavantajlı kadınları evden çıkarıp da hem sosyal hem de ekonomik hayatın içinde olmasını sağlarım diye düşündüm. Çünkü kooperatifçilikte arkadaşlarımızın öyle talepleri oluyor ki. Çocuklarıyla ilgili okulda bir kayıt, kendi sağlıklarıyla ilgili bir psikolojik destek ya da herhangi bir adres değişikliği... Bunun gibi pek çok farklı sosyal ihtiyaç var. Örneğin, daha önce denize hiç gitmeyen aileler vardı. Pandemi öncesinde çocuklarıyla onlara bir organizasyon yapıp Seferihisar Belediyesi'ne ait bir yeri rica ettik herkes oraya ücretsiz giriş yapıp oradaki tesisten faydalandılar. KK-8

Kooperatifçilik, kendi kooperatiflerindeki üyeleri aşarak daha geniş ağlara ulaşmak ve bir araya gelerek, güvene dayalı ilişkiler yaratmak; bilgi paylaşımı yoluyla becerileri geliştirmek, yerelle paylaşmak ve yereli güçlendirmektir. Kalkınmaya giden yolda yereldeki ihtiyaçlara odaklanarak, kadın, erkek, yaşlı, çocuk demeden her kesime ulaşmak kritik öneme sahiptir. Kadın kooperatiflerinin yereli tanıma potansiyelleri onların ihtiyacı olan insanlara ulaşmalarında kolaylaştırıcı bir etki yaratmaktadır. Kooperatifçilik örgüt modeli ise bu destek çabaları için kadınlara kurumsal bir güç olmaktadır. Görüşme sağlanan bir kadın kooperatifinde (KK-7) yereli kalkındırma çabaları açıkça görülebilir.

Mesela birinin başına bir şey gelse “bizim kooperatifimiz var” diyorlar. Birinin evi yandı mesela. Biz kaymakama gittik, dilekçe verdik. Evini yaptırдық. Birinin çocuğunun bacağına metal takılacaktı, ilgili STK'lara ilettik. Sosyal fayda yaratmaya odaklandık. Okullar açılırken mesela 25 çocuğun kırtasiye masraflarını karşıladık, iki günde ihtiyacı olanlar belirlendi. Zaten onları biliyorsunuz eminsiniz kimin ihtiyacı var diye.

Kadın kooperatiflerinin toplumsal alandaki katkılarının en yakın tarihli kanıtı 6 Şubat 2023 depremi olmuştur. 10 ilde maddi/manevi büyük hasarlara sebep olan Kahramanmaraş merkezli depremde, pek çok kadın kooperatifi büyük bir özveri ile destek olmaya çalışmışlardır. Çeşitli illerdeki kadın kooperatifleri depremzedelere destek olabilmek amacıyla kermesler düzenleyerek elde edilen gelirleri deprem bölgesine göndermişlerdir (HaberTürk, 2023; Yeşil Giresun, 2023). Bir başka destek, Marmara Kadın Girişimi, Üretim ve İşletme Kooperatifleri Birliği'nin, deprem bölgesi İskenderun'a giderek depremzedeler için kurulan mutfaklarda çalışmalarını

olmuştur. Birlik üyeleri, aynı zamanda bölgede erzak dağıtımlarına da yardımcı olmuştur (Barış Gazetesi, 2023).

Sonuç

Kooperatifler, sadece ortaklarının ihtiyaçlarını karşılamak ve onların memnuniyetinin sağlanması ile sınırlı kalmazlar. Kooperatifler aynı zamanda belirli ilkeler ve değerler doğrultusunda toplumun ekonomik, sosyal, çevresel ve politik gelişimine katkıda bulunan örgütlerdir. Dolayısıyla kooperatifçilik ilkelerinin uygulamada ne derece karşılık bulduğu kooperatiflerin başarısı için önemli bir konudur. Bu çalışma Türkiye’de kadın kooperatiflerinin uygulamada kooperatifçilik ilkelerini karşılayıp karşılamadıkları nitel araştırma yöntemiyle incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda, Türkiye’de kadın kooperatiflerinin kooperatifçilik ilkelerini genel anlamda taşıdıkları, ancak bu ilkelerin bazılarının Türkiye’de kadın kooperatifleri yeni bir oluşum olduğu ve son dönemde popülerleştiğinden henüz işleyiş anlamında tam olarak karşılamadıkları çıkarımı yapılabilir. Topluma karşı sorumlu olma, eğitim-öğretim ve bilgilendirme, gönüllü ve herkese açık üyelik konularında kadın kooperatiflerinin bu ilkelerin gereklerini tam anlamıyla yerine getirdikleri görülürken; üyelerin demokratik denetimi, özerklik ve üyelerin ekonomik katılım ilkelerinin ortaklar tarafından tam anlamıyla anlaşılmadığı ya da uygulanamadığı görülmüştür.

Kooperatifçilik dayanışma ve iş birliğine dayalı tabandan gelen bir örgütlenme modelidir. Kooperatiflerin ortakları dışındaki kişi veya kurum çıkarlarından etkilenmemeleri onların özerklik ve bağımsızlığını ifade eder. Fakat Türkiye’de kadın kooperatifleri söz konusu olduğunda, son yıllarda yerel yönetimlerin, diğer STK’ların veya uluslararası kuruluşların kadın kooperatiflerinin kuruluşunda veya işleyişinde mesafeyi koruyamadıkları gözlenmektedir. Destekleyici bir misyon üstlenen bu kurum ve/ya kuruluşların her türlü eğitim ve iş birliği faaliyetlerinde kadın kooperatiflerinin yanında olması hiç şüphesiz dayanışmanın bir göstergesidir. Ancak, bu destekler aracılığıyla kadın kooperatiflerinin kurumlar tarafından tahakküm altında olması riski dikkatten kaçmamalıdır.

Kooperatifleri diğer girişimlerden ayrı tutan en önemli ilke, üyelerin demokratik katılımlarıdır. Nitekim tüm ortaklar kooperatifte alınacak kararlarda, bu kararların uygulanmasında ve kooperatifin finansal ve yönetsel tüm süreçlerinde eşit söz hakkına sahiptirler. Kadın kooperatiflerinin demokratik katılım ilkesini genel anlamda karşıladıkları görülmekle birlikte, özellikle ortakların eğitim düzeyleri düştükçe kooperatif başkanının kendilerini temsil ettiği ve bu nedenle onun söylediklerini onaylamaları gerektiği yönünde bir tablo oluşmaktadır. Yapılan tüm görüşmelerde, ortakların kooperatif başkanına sonsuz bir güven duymasının yanında, onun sözünü ve görüşünü kendi sözleri ve görüşleri gibi kabul etmeleri gerçek anlamda bir demokratik denetimin söz konusu olmadığına işaret etmektedir.

Kooperatifçilikte tüm ortakların ekonomik katılımını sağlamaları ve aynı zamanda yine tüm ortakların ekonomik çıkarlarını savunmaları ön plana çıkmaktadır. Kadın kooperatif üyelerinin ekonomik katılımına bakıldığında, tüm ortaklarının ekonomik katılım konusunda istekli olmadıkları görülmektedir. Nitekim bazı ortakların kooperatife katılma amacı, gelir getirici bir işe erişebilmektir ve bu iş düzenli gelir getirmediği sürece ortaklık payı verme konusunda çekince yaşamaktadırlar. Bu durum kadınların kooperatifleri bir nevi işveren gibi gördüğü şeklinde yorumlanabilir. Aynı zamanda ortakların bir kısmının kooperatifi sadece ortaklıktan pay alacağı bir yatırım gibi gördüğü ve kooperatifin hiçbir sürecine dâhil olmadığı örnekler de mevcuttur.

Bu bağlamda Türkiye’de kadın kooperatiflerinin kooperatifçilik ilkelerini tam olarak uygulayamıyor olmaları ile kadın kooperatiflerin temel sorunları arasında güçlü bir bağ olduğunu görülmektedir. Nitekim kadın kooperatifi başkan/ortak/çalışanları kooperatifleriyle ilgili sorunları tanımlarken aslında kooperatifçilik ilkelerinden bazılarının tam olarak anlaşılabilmesi ve ortaklar arasında bu ilkelerin tam olarak benimsenmemesine vurgu yapmaktadırlar. Kooperatifçilik ilkelerinin anlaşılabilmesi özellikle kooperatifin faaliyetlerine katkı sunmadan gelirden pay alma beklentisi, karar alma süreçlerine tüm üyelerin dâhil olmaması, kooperatiflerin bazı üyelerce istihdam bürosu gibi görülmesi öne çıkmaktadır. Tüm bu sorunların temelinde son dönemde Türkiye’de kadın kooperatiflerinin hızla ve kooperatifçiliğin felsefesi anlaşılmadan ve çeşitli kurum ve kuruluşların destekleriyle kurulmaları yatmaktadır. Gerçekten de görüşme yapılan kadın kooperatiflerinin önemli bir kısmının çeşitli kurum ve kuruluşların finansal ve yapısal destekleriyle kurulmuş ve faaliyetlerine devam ediyor oldukları görülmektedir. Bu tür bir destek önemli bir sosyal politika adımı olmakla birlikte bu destekler nedeniyle kadın kooperatiflerinin bir kısmının kooperatifin işleyişine ilişkin müdahaleye açık hale geldikleri göstermektedir.

Türkiye’de kadın kooperatiflerinin kooperatifçilik ilkelerini tam anlamıyla karşılamıyor olmaları beraberinde kooperatifçilik ve kadın güçlenmesi ilişkisini zayıflatmakta ve kooperatiflerin kadınların hem ekonomik hem de sosyal bağlamda güçlenmelerini olumsuz etkileyerek yavaşlatmaktadır. Her ne kadar kooperatifçiliğin kadınların uzun yıllardır var olan toplumsal rollerini dönüştürme gibi bir işlevi olsa ilkelerden kopuk bir işleyiş bu işlevin yerine getirilememesi ile sonuçlanabileceği gibi aynı zamanda bu rollerin sürdürülmesine katkı bile sağlayabilmektedir. Nitekim görüşülen kooperatiflerde kooperatifçiliğin belkemiği olarak nitelendirilebilecek olan ekonomik ve demokratik katılım ilkelerinin tam anlamıyla karşılanamıyor olması hem ekonomik hem de karar alma süreçlerine katılım anlamında kadınlar bağımlılık ilişkisi içerisinde yer almaya devam etmektedirler.

Bu gibi sorunların giderilebilmesi için öncelikle tüm üyeler için kooperatifçilik ilkelerinin her birinin uygulamada nasıl bir karşılığının olduğuna

ilişkin farkındalık yaratacak eğitim programları oluşturulabilir. Bu eğitim programları belirli periyodlarla yeni katılan üyeleri de dâhil edecek şekilde uygulanabilir. Bundan başka demokratik katılım ve denetim için ‘aktif üyelik’ anlayışı getirilmeli ve kooperatif içerisinde hiçbir dönemde aktif olmayan üyeleri eleyen bir sistem oluşturulabilir. Ayrıca kadın kooperatiflerinin özerklik ve bağımsızlıklarını koruyabilmeleri için belirli bir süre sonra desteksiz şekilde faaliyetlerine devam edebilecek şekilde güçlendirilmeleri ve bu doğrultuda ürün geliştirme, pazarlama, dijitalleşme gibi konularda yetkinleşmesine yönelik çalışmalar yürütülebilir.

Kaynakça

- Altan-Olcay, Ö. (2016). The entrepreneurial woman in development programs: Thinking through class differences. *Social Politics*, 23 (3), 389-414.
- Altman, M. (2020). Are there core cooperative principles required for cooperative economic success and sustainability? <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-816666-6.00003-3>.
- Aşkın, E. Ö. (2015). Kadınların işgücü piyasasındaki konumlarını etkileyen faktörler. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 43-66.
- Ayhan, B. (2022). Simurg Kadın Kooperatifleri Birliği (13 Temmuz 2022 tarihli söyleşi). <https://sosyalekonomi.org/simurg-kadin-kooperatifleri-birligi/> (Erişim Tarihi: 07.04.2023).
- Bağdadi, I. (2017). Ege Kadın Buluşması. <https://www.haberturk.com/yazarlar/itir-bagdadi/1711275-ege-kadin-bulusmasi> (Erişim Tarihi: 28.03.2023).
- Barış Gazetesi (2023). Marmara Kadın Kooperatifleri Birliği'nden deprem bölgesine yardım eli. <https://www.kocaelibarisgazetesi.com/haber/14010241/marmara-kadin-kooperatifleri-birligiden-deprem-bolgesine-yardim-eli> (Erişim tarihi: 28.03.2023).
- Boyatzis, R. E. (1998). *Transforming Qualitative Information: Thematic Analysis and Code Development*. Sage Publications, Inc.
- Buğra, A. ve Yakut-Çakar, B. (2010). Structural change, the social policy environment and female employment in Turkey. *Development and Change*, 41 (3), 517-38.
- Çınar, K.; Akyüz, S.; Uğur-Çınar, M. ve Öncüler-Yayalar, E. (2021). Faces and Phases of Female Empowerment: Women’s Cooperatives in Turkey, *Social Politics*, 28(3), 778-805.
- Darmawan, A.; Razak, A. Z. A. bin A.; Wahab, H. B. A. (2021). “Characteristics of Entrepreneurship, Cooperative Principles, Their Influence on The Performance of Cooperative Management in Banyumas, Central Java, Indonesia”. *International Journal of Economics, Business and Accounting Research (IJEBAAR)*, 5(3), 1901-1912.

- Datta, B. P. ve Gailey, R. (2012). Empowering women through social entrepreneurship: Case study of a women's cooperative in India. *Entrepreneurship: Theory and Practice* 36 (3), 569–587.
- Dedeoğlu, S. ve Ekiz Gökmen, Ç. (2021). *Dünya'da ve Türkiye'de Çalışma Yaşamında Kadın*, Uluslararası Çalışma Örgütü, Kadınlar İçin Daha Çok ve Daha İyi İşler Programı, Ankara.
- Dedeoğlu, S. (2012). Equality, protection or discrimination: Gender equality policies in Turkey. *Social Politics* 19 (2), 269–90.
- Dedeoğlu, S. (2010). Visible hands-invisible women: Garment production in Turkey. *Feminist Economics*, 16 (4), 1–32.
- Dohmworth, C. Ve Hanisch, M. (2018). Women and Collective Action: Lessons From the Indian Dairy Cooperative Sector. *Oxford University Press and Community Development Journal*, 53(4), 675-693.
- Duguid, F.; Durutaş, G. ve Wodzicki, M. (2015). *Türkiye'de Kadın Kooperatiflerinin Mevcut Durumu*, DB, IBRD Raporu.
- Dunn, J. R. (1988). "Basic Cooperative Principles and Their Relationship to Selected Practices". *Journal of Agricultural Cooperation, National Council of Farmer Cooperatives*. 3, 1-11.
- Ecevit, Y. (1988). Türkiye'de Ücretli Kadın Emeğinin Toplumsal Cinsiyet Temelinde Analizi. *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. İstanbul Tarih Vakfı Yayınları, 267-2834.
- Erdoğan, Ş. (2012). "Türkiye'de Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin Gelişimi ve Başarı Koşulları". *Journal of Social Policy Conferences*, 40, 51-62.
- Ertan, A. ve Turan, A. (2001). "Gülbirlik Ortaklarının Kooperatif Ortak İlişkisi Yönünden Analizi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 6(2), 29-43.
- Gholipour, A. vd. (2010). Impact Model of Women's Empowerment. *International Business Research*.
- Gibson, W. And Brown, A. (2009). *Working with Qualitative Data*. Sage Publications.
- Goldin, C. (2022). Understanding the Economic Impact of COVID-19 on Women. *Brookings Papers on Economic Activity*, The Brookings Institution, 65-110.
- Göksel, İ. (2013). Female labor force participation in Turkey: The role of conservatism. *Women's Studies International Forum*, 41, 45–54.
- Gönüllü-Atakan, A., ve Çoban, A. (2022). Türkiye'de Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlenmesi: Yasal ve Yapısal Stratejiler Raporu.
- Guzmán, C. ve Santos, F. J. (2019). Analysing the links between cooperative principles, entrepreneurial orientation and performance. *Small Bus Econ*, <https://doi.org/10.1007/s11187-019-00174-5>.

- Güloğlu, T. ve Korkmaz, A. (2005). Kooperatifçilik İlkeleri, Küreselleşme ve Kooperatifçilikte Yeni Eğilimler. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 55 (1), 811-837.
- HaberTürk (2023). Bartın’da kadın kooperatifleri depremzedeler için kermes düzenledi. <https://www.haberturk.com/bartın-haberleri/30511070-bartında-kadın-kooperatifleri-depremzedeler-icin-kermes-duzenledi> (Erişim Tarihi: 28.03.2023).
- Hart, K. (2005). Acı Tatlı Yiyoruz: bitter or sweet we eat : the economics of love and marriage in Örselli Village (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Indiana University, Bloomington.
- ICA (2017). Guidance Notes to the Co-operative Principles. <https://ica.coop/sites/default/files/basic-page-attachments/guidance-notes-en-221700169.pdf> (Erişim Tarihi: 07.04.2023).
- ILO (2018) Advancing Cooperation among Women Workers in the Informal Economy: The SEWA Way, Geneva: ILO Publications, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/---coop/documents/publication/wcms_633752.pdf (Erişim Tarihi: 15.04.2021).
- Kabeer, N. (1999). Resources, Agency, Achievements: Reflections on the Measurement of Women’s Empowerment. *Development and Change*, 30, 435-464.
- Karaca, C. (2020). Korona Günlerinde Kadın Emeği. <https://www.evrensel.net/yazi/86201/korona-gunlerinde-kadin-emeği> (Erişim Tarihi: 28.03.2023).
- Karakuş, G. (2022). “Kadın Kooperatiflerinin Kadınların Güçlendirilmesi ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Sağlanmasıdaki Rolü”. *Pamukkale Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 247-259.
- Koutsou, S.; Notta, O. Samathrakis, V. ve Partalidou, M. (2021). Women’s entrepreneurship and rural tourism in Greece: Private enterprises and cooperatives. *South European Society and Politics*, 14(2), 191-209.
- KEİG (2015). *Türkiye’de Kadın Kooperatifleşmesi: Eğilimler ve İdeal Tipler*. KEİG Yayınları Dizisi: Araştırma Raporu. Kayhan Matbaa.
- Kornginnaya, S. (2020). Asian cooperatives and gender equality. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-816666-6.00007-0> (Erişim tarihi: 15.04.2021).
- Kutay, T. (2022). “Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme”. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 119-150.
- Nikolic, M.; Bozic, I. ve Bozic, D. (2021). “Cooperative Principles in Practice: Experiences in Serbia”. *WBJAERD*, 3 (2): 97-172.
- Oberhauser, A., ve Pratt, A. (2004). Women’s collective economic strategies and political transformation in rural South Africa. *Gender, Place & Culture* 11 (2), 209–228.

- Oczkowski, E., Krivokapic-Skoko, B. ve Plummer, K. (2013). The meaning, importance and practice of the co-operative principles: Qualitative evidence from the Australian co-operative sector. *Journal of Co-operative Organization and Management*, 1, 54-63.
- Öksüz, E. (1982). “Kooperatifçilik Kavramı ve İlkeleri Işığında Türkiye’de Köy Kalkınma Kooperatifleri”. *Journal of Social Policy Conferences*, 0(31), 329-358.
- Özçatal, E. Ö. (2023). Sosyo-Kültürel ve Yapısal Faktörler Temelinde İşgücü Piyasasında Kadınların Ekonomik Güçlenme Süreci Önündeki Sorunları ve Nedenleri. *Fiscaoeconomia*, 7(3), 2539-2571.
- Özçatal, E. Ö. (2022). Covid-19 Salgınının Ücretli ve Ücretsiz Kadın Emeği Üzerindeki Etkileri. *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, 12(2), 209-230.
- Özdemir, G., Yılmaz, E., Unakıtan, G., Yılmaz, İ. ve Keskin, G. (2019). Kırsalda Geleneksel Gıda Üretiminde Kadınların Örgütlenme Yaklaşımları.
- Szabo, G. (2009). The importance and role of trust in agricultural producer- owned organizations içinde *Transition in Agriculture: Agricultural Economics in Transition VI*, Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences, 1-22.
- Sen, A. (1987) ‘Gender and Cooperative Conflicts’ in *Persistent Inequalities*, ed. I. Tinker. Oxford: Oxford University Press, 197-214.
- Serinikli, N. (2019). “Kırsal Alandaki Mikro Kadın Girişimcilerin Kooperatifleşmeye Karşı Tutumları: Agro-Turizm Kadın Kooperatifleri”. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 14(1), 45-57.
- Smith, C. S. ve Rothbaum, J. (2013). “Cooperatives in a Global Economy: Key Economic Issues, Recent Trends, and Potential for Development”. *IZA Policy*, 68, 1-24.
- Şahankaya Adar, A. ve Dedeoğlu, S. (2023). Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Kadınların Güçlenmesine Etkisi, *FE Dergi*, 15(2), 8-49.
- Şahankaya Adar, A., Kurtuluş, G. ve Dedeoğlu, S. (2023). “Türkiye’de Kadın Kooperatifleri: Mevcut Durum Analizi, Kadın Güçlenmesi ve İstihdam Yaratma Potansiyeli”. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2(77), 1171-1208.
- Temiztaş, A. (2020). Kadın Kooperatifleri Covid-19 İle Nasıl Mücadele Ediyor? (Röportaj). <https://www.sivilsayfalar.org/2020/04/24/kadin-kooperatifleri-covid-19-ile-nasil-mucadele-ediyor/> (Erişim tarihi 28.02.2023).
- Ticaret Bakanlığı (2019). Türkiye’de Kooperatifçilik. <https://ticaret.gov.tr/kooperatifcilik/kooperatifler-hakkinda-bilgiler/tarihce#:~:text=1971%20y%C4%B1%C4%B1nda%20bir%20araya%20gelen,K%C3%B6y%2DKoop'u%20kurmu%C5%9Ftur.> (Erişim tarihi 05.03.2021).
- TÜİK (2021) İşgücü İstatistikleri, (er. tar. 15.01.2023), <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=72&locale=tr>

- TÜRKONFED (2020). Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Gündem Raporu-Kadın Kooperatifleri. <https://turkonfed.org/Files/ContentFile/toplumsalcinsiyetesitligigundemraporu2-5024.pdf> (Erişim tarihi 28.02.2023).
- Uğur-Çınar, Meral, Kürşat Çınar, Selin Akyüz, and Emine Öncüler-Yayalar. 2022. The Political Economy of Women’s Cooperatives in Turkey: A Social Reproduction Perspective, *Gender, Work & Organization*, Published Online. Doi: <http://doi.org/10.1111/gwao.12925> .
- Yalçın, A.Z. (2022). “Yerel Kalkınma Bağlamında Kooperatifler ve Belediye Etkileşimi”. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 1-20.
- Yeşil Giresun (2023). Rize’de kadın kooperatifleri ve kadın konseyi depremzedeler için kermes düzenledi. <https://www.yesilgiresun.com.tr/haber/14154231/rizede-kadin-kooperatifleri-ve-kadin-konseyi-depremedeler-icin-kermes-duzenledi> (Erişim Tarihi: 28.03.2023).
- van Eerdewijk, A., Newton, J. (2017). What Gets Measured Matters: A Method’s Note for Measuring Women and Girls’s Empowerment. Bill&Melinda Gates Foundation. https://www.gatesgenderequalitytoolbox.org/wp-content/uploads/BMGF_Methods-Note-Measuring-Empowerment-1.pdf (Son erişim tarihi 16.02.2024)

